

POVIJEST BOSNE

U DOBA
OSMANLIJSKE VLADE.

I. DIO
(1463—1739.)

NAPISAO
DR. MILAN PRELOG.

SARAJEVO
NAKLADA J. STUDNIČKE I DRUGA.

POVIJEST BOSNE

U DOBA
OSMANLIJSKE VLADE.

I. DIO
(1463—1739.)

NAPISAO
DR. MILAN PRELOG.

SARAJEVO
NAKLADA J. STUDNIČKE I DRUGA.

KNJIŽARA

J. STUDNIČKE I DRUGA U SARAJEVU

PREPORUČUJE SLIJEDEĆE KNJIGE:

Povijest Bosne do propasti kraljevstva, od dra. Preloga	K	1·50
Repetitorij povijesti austro-ugarske mo- narhije, od dra. Preloga	K	1·50
Gazi Husrefbeg „Njegov život i njegovo doba“ od dra. Čire Truhelke sa 56 slika	K	4—
Rimsko doba u Bosni od dra. Patscha (pre- davanje) sa 30 slika	K	1·50
Kraljevski grad Jajce, od dra. Truhelke (Povijest i znamenitosti)	K	2·50
Pregledna karta Bosne i Hercegovine, od Studničke	K	—·40
Naši gradovi, opis najljepših sredovječnih gradova, od dra. Truhelke	K	5· —

I.

BORBE OSMANLIJA S UGARSKO-HR- VATSKIM KRALJEVIMA OD GOD. 1463. DO PADA JAJCA (1528.)

A.

Kralj Matija Korvin i Bosna. Pad Hercegovine.

Vojnom sultana Mehmeda „el Fatiha“ g. 1463. nije bila sva Bosna definitivno pokorena. Za ostatke Bosne vodila se dugotrajna i krvava borba, koja svršava padom Jajca. Kada i ovaj grad pade u ruke znamenitoga *H u s r e v - b e g a*, onda prestaje posebna povijest Bosne i počinje povijest Bosne kao dijela velikoga osmanlijskoga carstva.

Pokušat ćemo prikazati više u preglednoj slici najvažnije momente u toj borbi, ne obazirući se za sada na već osvojene dijelove Bosne i na prilike, koje su u tim dijelovima vladale.

Matija Korvin nije mirovao na glasove, da se sultan Mehmed sprema na Bosnu. Franjevcu Jukiću čini se sumnjivo njegovo čekanje na Dunavu, dok je boravio u Bosni Mehmed, pa veli, da je Matija možda „i želio po koi način propast kraljevu, da tako lašnje Bosnu sjedini s ugarskoj kruni“, ali brojni savremeni spomenici ne dozvoljavaju nimalo ove sumnje. Matija je sasvim ispravno shvaćao, što znači pad Bosne za njegove zemlje i čitavo zapadno kršćanstvo, pa je barem u prvom dijelu svoje vlade činio sve, što je bilo u njegovim silama, da otme

Bosnu Osmanlijama. Koliku je važnost polagao na Bosnu, razabiremo iz pisma Papi Piu II., u kojem zove Bosnu „ključem i lukom čitavoga kršćanstva, iza koje stoji otvoren put na sve krajeve istoka i zapada.“

Koliko je opet Mehmed II. uvažavao Matiju Korvina kao protivnika, zabilježio nam je hrvatski ljetopisac Ivan Tomašić; pa ako nam i nijesu bilješke Tomašićeve zajamčene kao bezuvjetno istinite, one su ipak značajne i dobro karakterišu Matiju. Tomašić nam pripovijeda, da je jednom zgodom sultan rekao: „Dao sam ogledati čitav svijet i sve vladare na zemlji i nijesam našao ravna kralju Matijašu“ i onda „Ja i kralj Matijaš na čitavoj smo zemlji jedini vrijedni, da se zovemo vladarima („sumus digni nomine principum“)“.

Matija se ogleda za saveznicima, gdje god ima nade, da bi ih mogao dobiti. Najspremniji su Mlečani da ga pomažu. Oni se opravdano boje za svoje posjede i obećavaju Matiji kroz šest mjeseci prinos od mjesečnih 3000 dukata. Papa Pio II. učinit će sve, što je u njegovim silama. Matija kuca i na vrata milanskoga vojvode i napuljskoga kralja. Ugarski sabor u T o l n i dozvoljava kralju izdašnu pomoć i u mjesecu maju nalazimo ga u južnoj Ugarskoj i Srijemu s neko 20.000 pješaka i konjanika, jer je slutio, da će Mehmed II. na Budim. Mehmed II. poslao je megjutim na Beograd A l i - b e g a i dok je on osvajao Bosnu, ratuje Matija sa svojim vojskovođom A n d r i j o m P o n g r a c o m u Ugarskoj, Srijemu i Srbiji, raspršivši čete Ali-begove, poharavši Srbiju i oslobodivši jedno 15.000 kršćanskih sužnjeva.

Mehmed „ef Fatih“ vratio se jednim dijelom vojske kući, a drugi dio osvajaše pod M a h m u d p a š o m južnu Bosnu i Humsku zemlju. Manji odijeli provališe u susjednu Hrvatsku i mletačku Dalmaciju. Hrvatski ban Pavao Šperančić opre se turskim četama, ali bude razbit i uhićen. Radi poraza

banova nastade opća smutnja i Turci prolete čitavom Krbavom, sve do Senja (14. juna 1463. javlja sve to mletačka općina papi). Mlečani razviše na sve strane akciju. Nastoje da skupe bosansku i humsku raštrkanu gospodu, a njihov poslanik na ugarskome dvoru vitez A y m o sklapa u ime svoje države u P e t r o v a r a d i n u s Matijom „ligu za vođenje rata protiv zajedničkoga neprijatelja“ (septembar 1463.) U tom ugovoru se ističe, da nijedna stranka ne može učiniti ni primirja ni mira s Turcima bez druge stranke. Vrlo je zanimiva i ona tačka ugovora, da se za trajanja saveza ne smije mletačka općina pačati u oblasti kralja Matije, a on opet u njene oblasti. Čini se, da se taj dio ugovora odnosi donekle na to, što je udovica bana Payla Šperančića htjela, da stavi svoju banovinu pod mletačku zaštitu, a s druge strane snovali su i neki bosanski velikaši, da sama mletačka općina pokrene rat za oslobogjenje i da se oslobogjene oblasti pridruže onda mletačkoj državi. Među tim velikašima ističe se vojvoda I v a n i š V l a t k o v i ć, jedan od najsimpatičnijih velikaša bosanskih, koji se do smrti borio protiv Turaka u Neretvanskoj krajini. Uz njega su braća Žarko i Tadija, koju obilato potpomaže Dubrovnik. Za Ivaniša znamo, da je u to doba tražio u Spljetu od Mletaka, da mu dozvole naseliti se na Braču, a on će za plaću od 200 dukata na godinu služiti Mlečanima sa 400 ljudi u boju protiv Turaka.*)

U augustu 1463. došlo je u Mletke više bosanskih knezova i plemića, da zamole mletačku pomoć (*pro reaquiendo regno Bossine*) i ovdje izjaviše, da ni oni ni žitelji bosanski ne će drugoga gospodara nego Mletke, pa ako općina ne prihvati njihove ponude, oni će se radije pokoriti turskoj vlasti („subigunt se ditioni Turcorum“**). Za ovim mletačkim protektoratom otima se i V l a d i s l a v V u k č i ć, sin hercega Stjepana.

*) Klaić: Povjest Hrvata IV. p. 46.

**) Ibid. p. 47.

Nakon sklopljenoga ugovora pošao je Korvin prema Savi, prešao tu rijeku kod Gradiške („na brodu savskom na Gradišćih“) i udario starom rimskom cestom prema Vrbašu. Prednje njegove čete početkom oktobra zaposjedoše *Zvečaj*, u kojem je zapovijedao turskom posadom poznati Mihajlo Konstantinović iz Ostrovice i doskora osvanuše pred Jajcem. Mihajlo Konstantinović pripovijeda, da je u Jajcu zapovijedao *Jusu-f-har-ambaša*, a druga vrela znadu za *Haram-bega*. Varoš pade u ruke Matijinih ljudi već za četiri dana, kako se misli pomoću kršćana, koje su na borbu potakli Franjevci.*) Turci se povukoše u tvrđinu, i branili se ondje prema vlastitim kraljevim riječima tri mjeseca.

Matiju slabo pomagahu bosanski velikaši. Knez Vladislav Vukčić zauzeo je župu Ramu s prozorom i župu Uskoplje na gornjem Vrbasu s gradom Veselom Stražom i razglasio, da ratuje u ime mletačke općine. Mlečani su u velikoj neprilici i poručuju po svom poslaniku Aymu, da je Vladislav samo zato upleo njihovo ime, da poveća sebi ugled. Matiji je uspjelo ipak nagoditi se s Vladislavom. Ovaj ga prizna svojim gospodarom, obeća pomagati ga u Bosni, a Matija ga sa sinom Balšom uvrsti među barune kraljevstva, potvrdi mu posjed u Hercegovini i dade mu još župu Ramu i Uskoplje**).

Kod opsade Jajca malo da i kralj nije poginuo. Na sam Božić 25. decembra 1463. predade se jajačka posada, a iza nje još i druge naročito uz Vrbas.

Slijedeće godine odlučio se nakon ovih Matijinih uspjeha Mehmed II. na novu vojnu. U junu

*) Batinić: Djelovanje Franjevaca I. p. 133.

**) Klaić I. c. p. 48. („in civitate nostra Jaycza“. 6. decembra 1463.) S time nije ni malo u kontradikciji po Bašagiću, kako on to misli, (Kratka uputa u prošlost B. i H. p. 21) navedena činjenica, da je 1466. zajim od Vesele Straže Skenderbeg Mihajlović bio imenovan bosanskim namjesnikom, jer je Vladislav te krajeve valjda doskora po osvojenju izgubio.

raspršiše se prednje čete sultanove po Bosni i Hercegovini do Dubrovnika, a Mahmut paša provali i u Hrvatsku i opustoši oblasti Stjepana II. Frankapana i zarobi mu sinovca. U julu je došao i sam sultan i s najvećim dijelom vojske pade pred Jajce. Manji dio vojske posla na Hercegovinu, odakle mnogo naroda pobježe zajedno s hercegom Stjepanom u Dubrovnik, tražeći ondje zakloništa. Kralj Matija javlja caru Fridriku, da sultan već 30 dana podsijeda Jajce, gdje je dao još nevigjene topove lijevati, s kojima obara zidove grada. Jajce je obranio hrabro neki nama po imenu nepoznati kapetan. Iza uzaludne opsade na glas, da se i Matija sprema u Bosnu, ostavi Mehmed Jajce i polagano se vraćao u Tursku. Nešto vojske ostavio je na megji Bosne i Srbije, da prati kretanje kralja Matije. Mletački poslanik Aymo znade pripovijedati, da je Turke zadesio kod Jajca silan poraz i da ih je ovdje izginula nebrojena množina. Ističe dalje, premda ne pripovijeda detalje, da su se kod obrane grada osobito istakle žene („le femine dice hano facto una mirabile defesa“).

Matija Korvin odluči sada oteti Turcima sjevero-istočnu Bosnu, pa da tako sastavi suvislu obrambenu liniju od Beograda do Jajca. Glavna mu je namjera bila, da zauzme Zvornik. U njegovoj vojsci nalazi se mnogo odličnih velikaša, a među njima se ističe Emirik Zapolja, kojega je kralj po svoj prilici već poslije zauzeća Jajca učinio upraviteljem bosanskoga kraljevstva. Pošto je stanje zemlje bilo posve nesigurno, a dohoci nikakovi, podijelio mu je Matija i bansku čast u Hrvatskoj i Slavoniji i dohotke bogatoga vranskoga priorata. Za porodicu Zapoljinu znademo, da je već otprije držala posjede kod današnje Nove Gradiške, dakle blizu Bosne. Potpuni naslov Zapoljin glasio je: „Gubernator Bosne, ac regnorum nostrorum Dalmatie et Croatiae, nec non Sclavonie banus“. Čast ova, veli Klaić, bijaše velika, jer se bosanski gubernator spominje odmah među svjetovnim do-

stojanstvenicima iza palatina, pred svim banima. U mjesecu oktobru 1464. nalazi se Matija pred Zvornikom. Dok je glavna vojska opsjedala grad, kralj je zauzeo glasovitu S r e b r e n i c u,*) a drugi dijelovi vojske osvajahu gradove izmegju Bosne i Drine, te je tako kralja zapala i tvrgja S r e b r e n i k u oblasti Usori. Zvornik je kralj zaludu opsjedao. Polovinom novembra zapovijedi posljednji juriš, u kojem je i Zapolja dopanuo rana, ali i on bi suzbit. Ostavivši mnoge topove kod Zvornika, vrati se kralj kući.

Rezultati ovih Matijinih vojna bijahu u glavnom slijedeći: Jezgra prave Bosne s Vrhbosnom, Bobovcem etc. ostade i nadalje u turskim rukama. Od osvojenih dijelova osnova Matija dvije banovine: j a j a č k u i s r e b r e n i č k u. Prva je obuhvatala područje Vrbasa do utoka u Savu s gradovima: Jajce, Banjaluka, Greben, Sokol, Jezero, Vijenac, Livač, Komotin, Bočac, Zvečaj, premda su neki od tih gradova i prije konačnoga pada Jajca povremeno pali u ruke Turaka, pa opet bili natrag osvojeni; drugoj banovini bijaše središte grad Srebrenik, pa grad Tešanj (?) i još neki manje važni utvrgjeni gradovi. Ove banovine bijahu od velike koristi po obranu hrvatskih zemalja, samo je po nje bilo štetno, što su još od pada kraljevstva Turci zadržali donekle područje Sane u svojim rukama s tvrdim gradovima K l j u č e m i K a m e n g r a d o m. Tako su oni mogli, ostavljajući na stranu utvrgjene gradove jajačke banovine, provaljivati u većim ili manjim četama u Hrvatsku, a isto tako i sa strane Lijevanjskoga i Duvanjskoga polja. Samo to, veli Klaić, može protumačiti one nebrojene turske navale od god. 1468., pa do primirja od god. 1503. u

*) Ova nije ostala dugo u rukama ugarskoga kralja, jer već 6. maja 1468. obavješćuje sultan Mehmed II. Dubrovčane, da je njegov emin, Hodža Sule, prodao mjesta „srebrena“ i „hasove“ u Srebrenici Paskoji Romegu, a ovaj da je ostao dužan od zakupnine 3000 dukata. (Truhelka: Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive. Sarajevo 1911. Separ. ot. Gl. z. muz. 1911. p. 28.)

hrvatske zemlje.*) I jajačka i srebrenička banovina bile su uregjene na vojničku. U ovo vrijeme upravljali su Bosnom hrvatski banovi (1464.—1471.) kao Zapolja, Tuz, Blaž Magjar, a 1471. postade Nikola Illočki bosanskim kraljem. U kojim prilikama se to dogodilo, o tom ćemo kasnije govoriti. Mnogo krvi prolilo se u borbama za tu banovinu i jedva imade starije ugarske ili hrvatske porodice, koja se nije u tim banovinama borila.

Poslije prvog osvojenja Jajca (1463.), kako smo već naprijed spomenuli, vratio se Mehmed kući, a Mahmud paša Hrvat**), dugogodišnji suradnik Mehmedov, svakako najizrazitija ličnost na dvoru Fatihovom („el piu valento et pratico“) pošao je od Jajca do Lepenice, a onda preko Ivana u Konjic, Nevesinjsko polje, Gacko, pa na Ključ, tvrđi hercegov grad, kojega je zauzeo, a ujedno i Blagaj. Ključ je pred jesen opet osvojen od sinova hercega Stjepana, koji je pred Turcima pobjegao u Novi, a blago pohranio u Dubrovniku. Turci su jedan dio Hercegovine osvojili i stavili u te osvojene dijelove vojvode ili krajišnike. Već smo spominjali, kako su Vladislav i Vlatko, sinovi hercegoi, najprije stajali pod uplivom mletačkim, a onda je Vladislava predobio na svoju stranu Matija.

God. 1465. spremao se kralj Matija opet u Bosnu, da opere neuspjeh kod Zvornika, a u drugu ruku htio je da stvori obrambenu liniju od Jajca na

*) Pad Kamengrada stavlja Lopašić tek iza mohačke bitke. (Sr. Lopašić: Bihać i bihaćka krajina p. 62.)

**) Hrvatom ga označuje službeno tursko izvješće i sve turske povijesti. Bašagić veli, da se po svoj prilici zvao Janković (Bašagić o. c. p. 21.) Truhelka ga zove Abagović Hrvat (o. c. p. 26) i Mahmud paša Opuković na istom mjestu p. 176. Jorga veli o njemu: Bijaše Grk i njegovo porijeklo opće poznato. Otac mu se zvao Mihajilo, a mati mu bijaše iz Srbije. Kao dijete uhvatiše ga akindžije izmegju Smedereva i Novoga brda i odvedoše u Carigrad. Žena moreotskog arhonta Manuela Bubali-a bijaše mu sestrična. (Jorga: Geschichte des Osmanischen Reiches II. p. 200.)

jug do Neretve i Dubrovnika, a možda i do Novoga. Mehmed II. nastojao je najprije Mlečane odvratiti od saveza s Matijom, pa kad mu to nije uspjelo, onda je htio pregovarati s Matijom, ali ovaj nije htio njegovim poslanicima dati ni slobodna pisma. Činilo se, da se ozbiljno spremao za navalni rat, ali valjda odviše malo pomagan od sveznika, prijegje Savu, a nije nam poznato, da bi bio kakav uspjeh polučio. Ipak je poslao u Hercegovinu slav. bana Jana Vitovca i meštra tavernika Ivana Rozgona sa 500 ljudi, kojima zapovijedi, da učine red u zemljama hercega Stjepana i njegovih sinova i da ih zaštite od Mletaka, kojima je i stari herceg Stjepan pogledovao. Ako ne bi drugačije išlo, neka zauzme čitavu hercegovu zemlju s Krajinom i Neretvom, koju je herceg nedavno ustupio Mlecima. Matija im pridijeli i dubrovačkoga poslanika Gučetića i nalaže im, da paze na dubrovačke oblasti i grad i da ga štede i zaštićuju. Kraljeve vojskovogje pogju zapadnom Bosnom i pod kraj 1465. prispješe u Dubrovnik. Nakon pregovora s Dubrovčanima odlučeno bi utvrditi grad Počitelj i staviti u nj ugarsku posadu. Na trošak Dubrovčana imala se načiniti za Počitelj jedna ćuprija*) i tako bi Počitelj imao postati izlazna tačka za daljnja preduzeća protiv Turaka u Hercegovini. Kapetani kraljevi pritisluli su iz Počitelja nekadanju Humsku zemlju, a imali su nakanu provaliti do Novoga i uzeti ga za Matiju.

*) Ovu ćupriju drži dr. Truhelka identičnom sa starom ćuprijom u Mostaru, koju novija tradicija pripisuje Rimljanima (o. c. p. 169.) Za gradnju ćuprije nijesu samo doprinijeli Dubrovčani nego i herceg Vlatko, a papa je Pavao II. odredio, da se 10.000 dukata, što ih herceg Stjepan ostavio za svoje zadušje, upotrebe za ratovanje protiv Turaka, predavši Matiji te novce. S tim se novcem utvrgjivao Počitelj i gradila ćuprija. Evlija Čelebija znade i za ime graditelja te ćuprije i za doba, kad je nastala. On veli, da je po zapovijedi Sulejmanovoj sagrađena 1566. godine. Mustafa Hilmi Muhibić drži, da je ćuprija gragjena prije zauzeća Hercegovine. (Sr.: Stara ćuprija u Mostaru Gl. z. m. god. I. knj. III. p. 13.)

Razabiremo to iz jednoga pisma hercegova Mlečanima, u kojemu se tuži na Turke i Mlečane, ali ovi se drže rezervirano, jer se boje Matije. Najposlije polaže herceg svu nadu na svoje stare prijatelje Dubrovčane, koji će ga izmiriti s Matijom. Poslanici hercegovu borave na dvoru kralja Matije u Budimu, moleći pomoć od 3000 vojnika. Matija šalje dubrovačkoga poslanika na svom dvoru Bunića s magistrum Gregorijem, da na njegov račun skupljaju plaćenike i pomažu hercega. Kad je magister Gregorij stigao u Dubrovnik, nije više našao na životu staroga hercega. Ovaj je umro u Novom, poslavši prije toga sve svoje dragocjenosti i testamenat u Dubrovnik. Ovaj testamenat bio je uzrokom velikom razdoru izmegju članova hercebove porodice, a valja i uzrokom, da je najmlagji hercegov sin *Stjepan* prešao na islam.*) Očevo vladanje naslijedio je vojvoda *Vladislav*, koji je u sultana isprosio, da ga potvrdi u vladanju. Sultan izdao je u Drinopolju ferman, kojim javlja Dubrovčanima, da je „otvorio milost“ sinu hercega Stjepana, Vladislavu i dao mu, što poiska od očinje zemlje, a od svoje baštine i da mu je o tome zapisao berat.***) On megjutim nije vladao očevinom, nego mlagji mu brat *Vlatko*. Čini se, da se bojao, da bi mogli Turci saznati za njegovo paktiranje s Ugrima, Mlečanima i talijanskom gospodom, pa da je zato ostavio svoju očevinu.***)

U dalnjem toku g. 1466. zamjenjuje Jana Vitovca, koji se povratio s bojišta, ostavivši u Počitelju kneza Pavla (Sandara?) s jakom posadom, *Ivan Tuzod Laka*. (Bozne, Dalmatie, Croatie ac totiuk Sclavonie banus et capitaneus generalis). U septembru ga nalazimo s Rozgonom kod Klisa. Udova bana Šperančića predaje im Klis i Sinj, a oni stavljaju u te gradove kraljevske kastelane. I ove godine se opaža, da se Vladislav i Vlatko, te Ivaniš

*) Potanje o tome gledaj Truhelka o. c. p. 164 etc.

**) Truhelka o. c. p. 26.

***) Ibidem p. 165.

i Žarko Vlatković radije utiču napuljskomu kralju Ferdinandu i caru Fridriku III., nego Matiji Korvinu. Žarko je morao u to doba ovladati Klisom, prema tomu raditi protivno interesima kraljevih ljudi, jer se ponosito piše: „Mi, Žarko, vojvoda Humski, u ime posvećenoga carskoga veličanstva ban Klisa i Primorja sve do rijeke Neretve.*) Na nj se tuže Ivanu Tuzu i Mlečani (1467.)

Turskom Bosnom upravljaše od 1464. do 1470. I s a b e g I s h a k o v i ć H r a n u š i ć kao vrhbosanski sandžak. O njegovom djelovanju prije pada Bosne i o njegovoj zasluži oko osnivanja Sarajeva, govorit ćemo kasnije. Za njegova upravljanja poznate su nam brojne provale iz Bosne sad sa većim, sad sa manjim četama u susjednu Hrvatsku, osobito Liku i Krbavu, a savremeni koruški ljetopisac Jakov Unrest znade pripovijedati, da su bosanske čete plijenile po čitavoj Kranjskoj sve do zidina Ljubljane.

Mnogo znatniju akciju razvio je njegov nasljednik u vrhbosanskom sandžakatu A j a s - b e g (1470.—1475.) Najznatnija je njegova provala iz Bosne god. 1472. u Istru i Furlansku sve do Udine i ujedno prva velika provala u Hrvatsku iza osvojenja Bosne. Nekako u isto doba počeli su Turci pod zaštitom velike vojske dizati tvrgju Šabac. Time su raskinuli obrambenu liniju izmegju Beograda i Jajca i sada im je bio otvoren put u Slavoniju i Ugarsku.

Življa akcija Turaka opaža se i u Hercegovini. Ponajviše zbog intrigua hercega Vlatka, koji je bio s Dubrovnikom u svagji radi očeve baštine, navalio je na dubrovačko zemljište hercegovački sandžak (krajišnik, vojvoda) H a m - z a - b e g. Kada su Dubrovčani intervenirali na porti, morao je Hamzabeg povući svoje čete iz blizine Dubrovnika, a da ne budu besposlene, okrene ih prema P o č i t e l j u.***) Ban Tuz i kapetan grada Pavao Sandar branili su grad hrabro, a podupirali

*) Kraljevski list Hrvata IV. p. 75.

**) Počitelj o tome vidi Truhelka o. c. p. 169.

su ih potajno i Dubrovčani, ali u septembru pade on ipak u ruke H a m z a - b e g o v e, koji postavi u gradu turskog dizdara. Dubrovčani su iza toga morali spaliti gradić P o s r e d n i c u u blizini Počitelja, jednu od zadnjih strateških tačaka na donjoj Neretvi (1472.), a još iste godine bude dokinut jedan od najvažnijih starobosanskih emporija, neretvanska gabela (gabella di Narente), stara Drijevska carina (današnja Gabela). Tik do nje bijaše u O s o b l j a n i m a glasovita dubrovačka kolonija, koja se sada preseli u Ston.*)

Kralj Matija Korvin bijaše megjutim u borbi s češkim kraljem Jurjem I'odjebradskim sasvim smetnuo s uma svoju zadaću, što ju je imao u borbi s Turcima. U Ugarskoj digoše se opet protiv njega radi njegovih apsolutističkih težnja mnogobrojni ugarski velikaši. Da predobije barem neke za se, on ih je veoma odlikovao, a napose Nikolu I l o č k o g a, kojega je imenovao bosanskim kraljem, i obećao mu, da će ga okruniti kraljevskim vijencem. Dubrovčani o tome javljaju napuljskomu kralju, da je Matija Nikolu učinio kraljem s privolom sviju prelata i baruna i da se očekuje, kad će Nikola Iločki doći u Jajce na krunisanje. Da li se zbilja okrunio nije nam poznato, znademo samo za jedno pismo, u kojem se veli, „da će se krunisanje obaviti slijedeće nedjelje“.***) O motivima, koji su Matiju vodili, da Iločkoga imenuje bosanskim kraljem, nijesmo sasvijem na čistu. Poznato nam je, da je sultan Mehmed nekoliko godina iza osvojenja Bosne postavio u osvojenom dijelu nekog Tomaševićevog velikaša za kralja i prozvao ga valjda usprkos Matiji Korvinu Matijašem.***)) Matija Korvin suprotstavio je možda tom Matijašu Nikolu Iločkoga. Thalloczy misli, da je ovim imenovanjem Ma-

*) Truhelka: Ibid. p. 171—172.

**) Klaić: Povjest Hrvata IV. 86.

***)) Možda je to bio, veli Klaić, Matija Vojsalić od roda hercega Hrvoje (l. c. p. 64.) Thalloczy ga zove Matijom Kristićem i stavlja ga u 1476. godinu.

tija htio interes svoga visokoga plemstva svratiti na borbu s Turcima, ugagjajući taštini Nikole Iločkoga.

Za Iločkoga znademo, da se ponosi naslovom bosanskoga kralja,*) da je izdavao povelje, služeći se pečatom kao bosanski kralj (sigillo nostro, quo ut rex Bosne utimur), ali nam nije poznato, da je sam boravio u Bosni i ondje poduzimao kakovu veću akciju protiv Turaka. Koncem 1472. i početkom 1473. spremio se Nikola doduše u Bosnu, šalje poslanike u Mletke, a u tu svrhu boravi ondje i Petar Zrinjski kao poslanik „prejasnoga kralja Nikole“, tražeći pomoć za osvajanje bosanskoga kraljevstva. Čini se, da i Matija Korvin nije rado gledao sveze svojih velikaša s Mlečanima, pa se sva ta Nikolina akcija razbila.

Koncem godine 1475. i početkom 1476. spremio se Matija na osvojenje Šapca. Nakon opsade, koja je trajala više od mjesec dana, zauze on Šabac uz veliki napor. Sam veli, da je mnoge tvrgjave osvojio, ali nijedna ga nije stajala toliko napora, troškova i ljudi koliko ova. U kraljevoj vojsci nalazio se i srpski despot Vuk Grgurević Branković (Zmaj Despot), koji se još i kasnije proslavio u boju s Turcima. Pošto se Matija iza pada Šapca radi prilika u Ugarskoj morao povratiti, ostavi daljnje vojevanje svojim vojskovođama, među kojima se ističe Stjepan Bathory.

Osvojenje Šapca dojmilo se duboko naroda u Bosni. Kralj Matijaš (Vojsalić?) počeo kolibati vjerom prema sultanu. On poslao pismo Korvinu, u kojem izjavljuje, da voli pokoravati se kršćaninu nego Turcima, samo ako ga ostavi za vladara bosanskoga kraljevstva. Isto će učiniti i drugih 6 bosanskih velikaša, koji su

*) Zagrebački kaptol mu piše god. 1472.: „svjetlome principu, gospodinu Nikoli, po božjoj milosti bosanskom kralju i čitave Slavonije banu. (Klaić l. c. p. 90.)

dosada sultana priznali za svoga gospodara.

Sultan Mehmed saznajući za nevjeru Matijaša Vojsalića, posla vojsku u Bosnu, koja ga stade opsjedati u nekom gradu. Matijaš se sada obrati na Korvina za pomoć, a ovaj mu posla Stjepana Bathora. Ljeti 1476. znađe se već u Budimu, da je Bathory Vojsalića oslobodio od turske opsade i da je utvrdio vlast njegovu u zemlji.*) Slijedeće godine umro je Nikola Iločki, a njegovo mjesto ne bijaše popunjeno (1477.) Prilike morale su se znatno promijeniti na štetu Ugarske, a u korist Osmanlija, jer se ni ne spominju bosanski banovi. Odlučniji sukobi u Bosni dogodili su se god. 1480. Tada je bio bosanskim sandžakom Dautbeg (Davud-beg). Matija Korvin borio se baš tada s carem Fridrikom III. i po njegovoj dozvoli provalio je Dautbeg kroz Hrvatsku u Kranjsku i Štajersku. Na povratku provalio je Dautbeg i u Ugarsku do Rabe, gdje se negdje i Matija Korvin nalazio, ali ga do nogu potukoše Stjepan Zapolja i Petar Gereb. Matija Korvin odluči sada, da radi povrede slobodnoga prolaza, što ga je Dautbeg dobio, zaratuje na Bosnu. Spremivši vojsku, pregje kod Gradiške (advadum Zawy fluminis) Savu i provali u Bosnu. U to doba pada i pismo Korvinovo sultanu, koga zove starijim „bratom“ On uvjerava sultana, da nije Dautbegu priječio prolaza svojom zemljom, ali da je Daut prekršio svoje obećanje i navalio na njegove oblasti, pa zato sada mora da vodi osvetnu borbu protiv njega. „Ne ćemo, veli Matija, time, da povrijedimo Vaše Veličanstvo, niti vaše vladanje, nego samo da kaznimo nevjernoga pašu. S Vašim Veličanstvom, svršava Korvin, želimo živjeti u miru, jer si po krvi nijesmo tugji („ex quo sanguine non alieni sumus“) i jer vama kao starijemu bratu želimo u svemu ugoditi.“ U oktobru nalazi se Matija kod Grebena, a njegove lako oboružane čete (veći-

*) Klaić IV. p. 100—101.

nom konjanici), koje su vodili hrvatski ban L a d i s l a v o d E g e r v a r a, bosanski ban P e t a r D o c i (u pjesmi P e t a r D o j č i n, v a r a d i n s k i b a n) i junački despot V u k G r g u r e v i ć prodriješ do Sarajeva, koje popališe. Sva tri obavijestiše kralja o svojem četovanju s Turcima iz Jajca. Vele, da su došli do V r h b o s n e, a da o njihovom dolasku nije niti paša niti itko drugi slutio. Paša je pred njima pobjegao u velike planine, a oni ostadoše pod gradom tri dana. Treći dan otstupiše i dadoše čitav grad i okolicu popaliti uzevši sa sobom pašino blago. Daut-beg ih negdje na povratku dočeka na Lašvi, gdje su bili s njime ljuto kreševo, ali prava je bitka bila kod T r a v n i k a (prope Dravnik), kojom je prigodom po kraljevom izvještaju palo 10.000 Turaka. U decembru se nalazi Matija već u Zagrebu, odakle o tim borbama šalje izvještaj papi Sikstu IV *) U ovo doba spadaju sve one detaljne borbe, koje je narodna pjesma opjevala, uzveličavajući V u k a J a j č a n i n a (G r g u r e v i ć a) i G j e r z e l e z A l i j u.**))

Prvih dana maja 1481. godine umro je sultan Mehmed „el Fatih“. Smutnje, koje su nastale između braće Bajazita-II. i Džema kao da su htjeli iskoristiti i turski podanici U junu 1481. zna se, da je herceg Vlatko provalio u Bosnu, ali ga Daut-paša razbije („in loco, qui Menesagite (?) dicitur). Dubrovčani vele, da je Vlatko radio nerazborito, nemajući ni od koga pomoći ni savjeta nego jedino od V l a h a, koji su ga zvali. Vlatko je izgubio sve, što je uza se imao i sklonio se u Novi. Dubrovčani dalje primjećuju, da u Bosni sve kipi bunom, te će je ono m a l o T u r a k a, što je u njoj, ostaviti. Bošnjacima je svima u ustima Matijaš; Matijaša dozivlju, Matijaša žele, na Matijaša svi svraćaju oči

*) Klaić IV. p. 121—123. Truhelka o. c. p. 203.

**) Narodnu tradiciju o borbi Vuka Jajčanina i Gjerzelez Alije, gledaj u: Listovima o Bosni. (Bosanski prijatelj IV, Sisak 1878.)

svoje.*) Čini se, da Vlatko nije imao mira ni u Novome od Turaka. On stade ugovarati s Matijom Korvinom, da će mu predati Novi i ostalo, što je još u njegovoj vlasti, a kralj će mu zato dati drugo mjesto u Hrvatskoj ili Ugarskoj, kako je to učinio i bratu mu Vladislavu.**)

Prema tome se Vlatko sada odrekao nade, da će mu pomoći napuljski kralj Ferdinand I., čiju je rođakinju uzeo za ženu.

Kralj Matijaš odlučio je da obrani posljednje ostatke Hercegovine. Uza to se neprestano pripremao na veliki rat protiv Turaka, na što ga je osobito poticao papa Siksto IV. Matiji je bilo osobito do toga stalo, da dobije *N o v i i* kašteo *K o s* (castellum de Chos) na ušću Neretve. Pri tome su mu išli na ruku hrvatski plemići u Krajini izmegju Cetine i Neretve (na čelu im Bartol Kačić), herceg Vlatko i osobito Dubrovčani. Dotle je bio Vlatka opasao u Novome *A j a z-b e g*, hercegovački krajišnik (1478.—1483.)

Za dubrovačko pomaganje saznao je i sultan Bajazid II., komu se potužio Ajaz-beg, pa sultan Dubrovčane ozbiljno opominje, da pomažu carevoj vojsci, a ne da joj odmažu i prijeti im, da će inače mir s carstvom biti svršen.***) Kraljevske čete pod vodstvom kapetana *L a d i s l a v a M a r k u s-a* borave početkom januara u Dubrovniku. Čini se, da su prije toga zaposjele Kaštel Kos. Pomoć Matijina malo ili nikako ne pomože Vlatku. Pod konac januara predade se Novi u ruke *A j a z-*

*) Klaić IV. p. 132.

**) Vladislav Vukčić, koji se mnogo prije iselio iz svoje otadžbine u Slavoniju, dobio je g. 1481. od Matije Korvina gradove Veliki i Mali Kalnik u križevačkoj županiji i grad Morović u vukovskoj županiji (Klaić IV. p. 125.) Hrabri Ivaniš Vlatković preselio se takogjer u zagrebačku županiju poslije pada Počitelja i nastanio se u Gorama, odakle je polazio kao poslanik kralja Matije turskom sultanu (Klaić IV. p. 83.) Truhelka spominje, da je Ivaniš umro g. 1473. i da je njegova udova pobjegla u Ston. Prema tome izgleda, da je Ivaniš umro na Krajini. (Truhelka o. c. p. 172.)

***) Truhelka o. c. p. 67.

b e g o v e, a kraljevske čete odoše slobodno iz Novoga u Dubrovnik. (1482.) Herceg Vlatko preselio se kasnije u Mletke, pobjegavši po svoj prilici najprije u Ugarsku. Kašteo K o s ostade i dalje u rukama Matijinih kapetana (Januš Hrvat), a i poslije njegove smrti spominje se kao kršćanska tvrgjavica. Time je H e r c e g o v i n a definitivno osvojena.

Slijedeće godine (1483.) mnogo se u kršćanskim pisaca spominje velika provala bosanskoga i srpskoga paše. Navala ova dogodila se suglasno po raznim izvorima u jesen spomenute godine. Turci provališe daleko u Korušku i krcati plijenom i robijem odlučiše se pod kraj oktobra vratiti preko Une. Hrvatski tadanji ban M a t i j a G e r e b sakupi hrvatske knezove, te dočeka Turke „k o d b r o d a (p r e l a z a) Z r i n s k o g a“. U dvodnevnom boju bijahu Turci razasuti. Nepoznati hrvatski ljetopisac zaključuje svoje pripovijedanje ovijem riječima: Let gospodnjih 1483. tada tecaše, kada Gerebi Matijaš, ban hrvatski i Vuk despot i gospoda hrvatska Turke pobiše na brodu Zrinskoga, pobiše je prez čisla.“ Koruški kroničar Unrest spominje uz bana i despota Vuka, te kneza Bernardina Frankapana u toj borbi. I dvorski povjesničar Matijin B o n f i n i je slavi Bernardina Frankapana. Sam kralj Matijaš u pismu papi Sikstu IV hvali hrabrost banovu i hrvatskih knezova. Ističe osobito, da su Turci iz V r h b o s n e na tu vojnu pošli. Jedini ljetopisac Tomašić spominje ime vojvode ove vojske, zovući ga H a r s i - p a š o m *) i nekoga S e r l i - H a s a n a.

*) Potanje o toj provali Klaić IV. p. 135. i dalje. Ne mogu odrediti, koji je to bio Harsi paša. Truhelka stavlja u godinu 1483. kao vrhbosanske sandžake Jahjabega i Hadži-bega (Chasi bega); Bašagić opet Skender-bega i Davud-bega. Čini se, da su se sandžaci veoma često mijenjali tako, da je teško u tom kaosu sandžačkih imena načiniti red. Jorgić II. p. 261. zove vojvu turske vojske Skenderbegom. Na istom mjestu i opširniji opis dogogjaja god. 1483.

Iste godine sklopljeno bi još primirje izmegju Korvina i sultana Bajazita II. na pet godina, te je osim manjih okršaja na granici vladao mir izmegju Turske i Ugarske posljednjih godina vlade Matije Korvina. 6. aprila 1490. umre Matija Korvin. Hrvatski ljetopisac je to kratko zabilježio riječima: „Tada umre Matijaš, d o b r i k r a l j u g a r s k i“ S njime nestade jednoga od najznamenitijih ugarskih kraljeva. Bio je valjan vladar i državnik, vojvoda i reorganizator vojske. Uspomena njegova ostade duboko upisana u srcu naroda, koji je u njemu našao moćnoga zaštitnika od visokoga nasilnoga plemstva, jer je bio pravdoljubiv i viteški kralj.

B.

Pošljednji Jagelovići i Bosna. Pad srebreničke i jajačke banovine.

Prvih dana slabe vlade V l a d i s l a v a II. J a g e l o v i ć a, koji nije mogao izraditi produljenje primirja sa sultanom Bajazitom II., dolazilo je češće do provala iz Bosne u susjedne zemlje. I ovaj put se opaža, da su bosanski paše mimoilazili tvrgjave jajačke banovine, te preko Hrvatske provaljivali u susjedne austrijske zemlje. Jedna ovakova provala pada u g. 1491., a bilježi ju više savremenih i potonjih pisaca. Vodju te provale zove kroničar Tomašić S k a y n - p a š o m (valjda Skenderpaša Mihajlović).*) Na povratku iz Kranjske razbio je Skenderpašu ban Ladislav od Egervara kod V r p i l a b l i z u U d b i n e.

Kad su brzo iza toga nastale velike smutnje u Hrvatskoj izmegju banova i roda Frankapana upotrebi te smutnje u svoju korist bosanski J a k u b - p a š a za veliku provalu u Hrvatsku i susjedne zemlje. Ljeti 1493. okupi on oko sebe 8000

*) Po Truhelki o. c. p. 187., mogao bi to biti Skenderpaša, sada po drugi put bosanski sandžak. Bašagić: Kratka uputa... p. 22. stavlja u to doba J a k u b - b e g a.

lakih konjanika, te udari najprije na Jajce. Kada mu nije uspjelo zauzeti Jajca, udari preko Hrvatske na Štajersku i Kranjsku, robeći sve do Celja i Ptuja.*) U Štajerskoj mu se usprotivi Maksimilijanov kape-tan J a k o v S e k e l j i prinudi ga na povratak. Vraćajući se robio je i palio po Slavoniji i Hrvat-skoj, gdje padne pod M o d r u š e. Za to vrijeme skupi hrvatski ban E m e r i k D e r e n č i n hrvatsku i slavonsku gospodu, izmegju kojih prestadoše raz-mirice, ispod grada Udbine (Udvine), da zakrči Ja-kub-paši povratak u Bosnu. Nesretnu bitku na K r b a v s k o m p o l j u opisaše mnogi savreme-nici (Bonfinije, Unrest, Tubero, češki putopisac Ivan Hasišteinsky), a i potonji historičari. Vjernu nam sliku poraza podaje izvještaj kninskoga bi-skupa Jurja D i v n i ć a, koji je odmah pohitio u Liku i napisao izvještaj papi Aleksandru VI. Divnić veli, da je imao oko sebe Derenčin jedno 15.000 ljudi, od kojih je što palo, što zarobljeno oko 13.000. Sam ban Derenčin dopanuo je ropstva, pak je na vlastite oči morao gledati, kako su Turci nje-govom sinu odrubili glavu, te ju svaki put metali na stol, kad bi trebao hrane. Kasniji pisac T o m a š i ć znade pričati i neke detalje. Tako, da je knez I v a n F r a n k a p a n svjetovao Derenčinu, da se ne bije boj s Turcima na otvorenom polju, nego da se raz-biju u tijesnim klancima, ali protiv toga bijaše De-renčin. On reče: Ha, H r v a t i v a z d a s t e b i l i strašljivice! Ivan mu na to odgovori: D a n a s h o ć e m o v i d i t i, t k o j e b i g a v i c a; t i b u d e š d a n a s z a č e t a k r a s p a h r v a c k e z e m l j e, b a n e; n i t o p o U g r i h o d g r a d a d o g r a d a j a h a t i, t e r s e h a r t a t i, h o ć e š d a n a s v i d i t i, k a k o T u r c i b o j b i j u. Ban pak reče: „K u š a t ć u.“ To je prvi rasap kraljev-stva hrvackoga i tu je čitavo plemstvo hrvacko iz-ginulo, svršava Tomašić nešto pretjerano svoje pri-

*) Truhelka: l. c. p. 206. veli, da je dobio slobodan prolaz kroz Hrvatsku, što mi se čini nevjerojatno.

povijedanje. Hrvatski pop glagoljaš *Martina* c svršava opis poraza ovim riječima, koje dostatno karakterišu u svojoj jednostavnosti znamenitost poraza udbinskoga po Hrvatsku. „I tagda načeše cviliti rodivšije i vdovi mnoge i proči ini, i bist skrb velija na vseh živućih v stranah sih, jakaže ne bist od vremena Tatarov i Gotov i Atelja nečastivih.“ Jakub-paša povrati se s bogatim plijenom u Bosnu. Ovu bitku, veli Bašagić, turski povjesničari isporegjuju s kosovskom bitkom. Sultan Murat I. je na Kosovu otvorio jedno krilo, Jakub-beg je s Bošnjacima na Krbavi otvorio drugo krilo od kapije, kroz koju su kasnije turske vojske bez otpora prolazile u srednju Evropu. O krbavskoj bici spjevao je Jakub-beg veliku fahriju (slavospjev), u kojoj slavi svoju pobjedu i junaštvo isporegjujući se s Muratom I. Sva ova fahrija vrvi pjesničkim frazama, koje dišu po našoj narodnoj pjesmi.*) I slijedeće godine su nam poznate provale Bošnjaka u Hrvatsku, dok god. 1495. ne dogje do primirja s Turcima na tri godine.

U to doba spominju se po dva bana jajačka i to *Baltazar Baćan* (1494.—1505.) i *Franjo Berislavić od Grabarja* (1494.—1503.) i opaža se jaka briga za uzdržavanje i obranu Jajca. Prema ugovoru doduše, što ga je sin Matije Korvina sklopio s velikašima u Ugarskoj, koji su kod izbora novoga kralja prionuli uz češkoga kralja Vladislava, bilo mu je obećano, da će ga izabrati za kralja bosanskoga, što se kasnije nije izvelo, ma da je Ivaniš Korvin kao ban hrvatski posvećivao veliku pažnju obrani granice protiv Turaka, nastojeći uza to, da uzdrži primirje s Turcima. To mu je i uspjelo, jer je 1499. produženo primirje do 1501. godine. U Bosni je god. 1498. postao namjesnikom po treći put *Skender-paša Mihajlović*, koji je gledao da živi s Ugarskom i Hrvatskom u miru, pošto se u Carigradu nastojalo odvratiti Ugarsku od saveza s Mlečanima, s kojima

*) Bašagić o. c. p. 22.

je sultan počeo baš ratovati. U drugoj polovini 1499. žena Ivana Korvina boravi stalno u Bihaću na Uni. Kada je ovdje Ivan slavio krstitke svoga sina, S k e n d e r - p a š a počasti bana i sina mu darovima. Mlečani su se toga svega bojali, jer su mislili, da će Turci dobiti slobodan prolaz na mletačko zemljište. Bojazan Mlečana bijaše i opravdana, jer je S k e n d e r - p a š a i imao misiju došavši u Bosnu, da napada mletački teritorij. Ratujući s Mlečanima u sjevernoj Dalmaciji nije Skender-paša štedio ni gradove hrvatske. Ipak je mogao mirno proći teritorijem Hrvatske u mletačku Furlansku, pak poharavši je nemilo, vratio se sa silnim plijenom u Bosnu. (1499.) Da mu je slobodan bio prolaz hrvatskim teritorijem, dokazuje nam jedno pismo Skender-begovo, kojim se ovaj tuži Ivanu Korvinu radi nasilja krajišnika, koji su napadali njegove čete na povratku i otimali plijen. On se dapače tuži, da su Hrvati počeli harati po Turskoj, razorili K a m e n - g r a d i oteli mnogo roblja.*)

Mlečanima je napokon uspjelo sklopiti savez sa papom Aleksandrom VI., Ljudevitom XII. i Ferdinandom Katoličkim, koji su ih najviše mogli pomoći na moru. Nu za rat na kopnu trebala im je pomoć od ugar.-hrv. kralja. Nastojanjem kancelara T o m e B a k a č a o d E r d e d a, koji je iz interesa bio prijatelj Mlecima, jer je njihovom pomoći htio da dobije kardinalski šešir, uspjelo je predobiti za rat Vladislava II. i ugarske velikaše. Mletačka općina obvezala se za trajanja rata davati godišnju pripomoć od 100.000 dukata (1501.) Vladislav II. odlučio je ratovati na dvije strane u Srbiji i u Bosni. U Bosnu će provaliti herceg i ban hrvatski Ivaniš Korvin. Ivanišu Korvinu bijaše dodijeljen i palatin P e t a r G e r e b. Turci su već bili prije informirani, da Vladislav II. neće produljivati primirja i da se sprema na savez s Mlečanima. S k e n d e r - p a š a je zato skupio znatnu vojsku u Vrhbosni, a čini se, da

*) Truhelka o. c. 207.

mu je pomogao i smederevski paša i s tom vojskom pogjoše opsjedati Jajce. Pod Jajcem sakupilo se šestero begova, a među njima Omer-beg, Mal-koč-beg Jahjabegović, Nahinat-beg i Mustafa-beg Zvorničanin. Ban Korvin požurio se, da dogje gradu u pomoć. Hercegu Ivanišu priključiše se ban-derija velikaša Frankapana, Karlovića, Zrinskih i pomoćne čete palatina Gereba i Emerika Czubora. Pod Jajcem zametnu se bitka. Prema vijestima Iš-tvanfijevim, koji nam je zabilježio ovu vojnu her-cega Ivaniša, ostalo je nakon višesatnoga boja 4000 Turaka na bojnome polju, a i Ivaniševa vojska pre-trpjela je teške gubitke: 1000 mrtvih i jednaki broj ranjenih. Sada Ivaniš popravi grad i opskrbi hranom Jajce, te dalnju obranu povjeri Ivanu G j u l a j u, slavonskom banovcu (novembar 1501.) Vrijedno je ovdje istaknuti, da je u to doba gore spomenuti ja-jački ban B a l t a z a r B a ć a n slabo mario za svoju banovinu i da se uopće nije u njoj ni nalazio. Kralj mu mora prijetiti svojim gnjevom, ako od-mah onamo ne pogje.*) U proljeću 1502. nastaviše se borbe oko Jajca. S k e n d e r-b e g je onamo po-slao svog mlagjanog sina M u s t a j-b e g a, kojem je bilo tek 19 godina, a otac ga već sa 16 godina vodio na vojnu. Mustaj-beg s 10.000 vojske pohara jajačku krajinu i opsjedne Jajce. Sam kralj Vladi-slav II. posla svoga kapetana Ivana T a r c a j a (Tharczay, Terceich, Tergeić?) sa 4500 plaćenika i svojih dvorjanika u Bosnu, da podsjednutomu gradu donese hrane. Ivan Tarcaj zametne s Mustaj-begom kod K a m e n-g r a d a (?) borbu, koja se svrši turskim porazom. Već 9. jula znalo se u Bu-dimu za tu pobjedu, koju su proslavili vatrometima, pucnjavom iz topova i zvonjavom zvona.***) Bašagić pripovijeda, da je slijedeće godine Mustaj-beg svla-dao ugarske čete, koje su Jajcu nosile hranu i dže-bhanu. Još iste godine povedena je velika akcija sa

*) Klaić IV. p. 219.

**) Klaić: Ibid. Truhelka o. c. 207.

strane Vladislavljevih vojvoda, da sa sviju strana napadnu Bosnu s velikom vojskom. Za Ivaniša Korvina znademo, da se pod konac 1501. nalazi u jajačkoj banovini, gdje je donio hrane Jajcu i radi na tome, da obnovi razvaljeni kašteo L i v a č. *)

Bajazit je megjutim počeo pregovarati o miru, te su ta pregovaranja otegnuta sve do polovine 1503. godine, kada je sklopljeno primirje na osam godina. Turci su se obvezali, da neće kroz zemlje i oblasti kralja Vladislava provaljivati u druge kršćanske zemlje. Inače ostade Vladislavu i nadalje jajačka banovina sa Jajcem, Zvečajem, Vrbaškim gradom i Banja Lukom, pa Srebrenik. Kamen-grad, Ključ, Vjenčac, Komotin ostadoše u turskim rukama, te je tako i nadalje ostala megja prema Hrvatskoj sasvim nesigurna osobito radi Kamengrada i Ključa.

Ovo primirje kao da je malo v r i j e d i l o za Hrvatsku. Bosanske paše provaljivahu češće preko granica i nema nikada sigurnosti. Nekoji hrvatski velikaši javljaju kralju, da će se preko bosanskoga sandžaka pokoriti sultanu i da će mu obećati danak, samo da jednom odahnu i da imaju mira. Primirje je megjutim obnovljeno bilo na dalnjih 5 godina, jer su se u to u Carigradu dogagjale velike smutnje izmegju Bajazita i sina mu Selima. Pomoću jenjičara zbaci Selim svoga oca s prijestolja.

S e l i m I. (1512.—1520.) bio je ratoborniji od svoga oca i nije se ni obazirao na ugovore, što ih je sklopio njegov otac. Megjutim ipak nije došlo do većega rata s Ugarskom, jer je Selim najprije svratio pažnju na istok, boreći se s Perzijancima i svojom braćom. Iste godine nastupa vlade Selimove pade s r e b r e n i č k a banovina sa gradovima Srebrenikom, Tešnjem i Sokolom (1512.) Teško je ustanoviti sigurno, koji je bio tada vrhobosanski s a n d ž a k. Prema novijim istraživanjima dr. Truhelke, bio je sandžakom Feriz-beg od 1505.—1512. U decembru 1512. zamijenio bi po Truhelki Feriz-bega

*) Klaić: Ibid p. 220.

Junuz-aga, a već slijedeće godine ga zamijenio Sinan paša Borovinić, dok ga opet pod konac godine 1514. ne zamijeni Junuz-aga sve do polovice 1515. godine. Prvo njegovo namjesništvo spominje i Knežević. Da je oko 1510. bio u Bosni Feriz-beg, dokazuje nam činjenica, što je car Maksimilijan iz Augzburga slao svoje agente k njemu, bodreći ga, da udari na mletačku Dalmaciju. Jorga spominje u borbi s Ugarskom 1513. g. sandžaka Junuza.*)

Gubitak srebreničke banovine prepao je silno budimski dvor. Banovina ta smatrala se „spasom od koje zavisi čitava država“, a propade radi „nehajnosti i lošega čuvanja tamošnjih banova“. Međutim ne zaprijeti samo odavle pogibao, nego su Bošnjaci napadali i Hrvatsku na sve strane. Po Jorgi je Junuz slijedeće godine harao po Slavoniji do Požege, koju da je i osvojio.

U tim teškim okolnostima povjerena bi uprava Hrvatske vesprimskom biskupu Petru Berislaviću, koji se velikim oduševljenjem primio svoga zvanja da obrani domovinu od Turaka. Kada su bosanski Turci (valjda pod Junuz-agom) provalili u oblast izmegju Une i Kupe, skupi Berislavić na brzu ruku vojsku, a dadoše mu četa Mihajlo Frankapan Slunjski, knez Nikola Zrinjski i Franjo Berislavić i krene prema Dubici, gdje se utaborio. Tu se zameće bitka, u kojoj je Berislavić odnio sjajnu pobjedu (16. augusta 1513.**) Mlečani bilježe 1515. poraz Berislavićev kod mletačkoga Novigrada u Dalmaciji. Ovaj poraz potaknuo je Turke, da su ozbiljnije počeli raditi oko toga, da zauzmu Jajce, ali se Jajce za sada opet nastoja-

*) O tom pitanju: Dr. Truhelka o. c. p. 207—209. Knežević: Carsko turski namjesnici p. 18, Bašagić: Gazi Husrev-beg p. 16 i dalje. Klaić IV. p. 246. Jorga II. p. 320. Truhelka: Gazi Husref-beg Sarajevo. 1912, p. 10—12.

**) Dr. Truhelka stavlja bitku kod Dubice u 1515. godinu i spominje kao vođu Bošnjaka vrhbosanskoga sandžaka Mustafa pašu Juriševića.

njem Petra Berislavića održa. Slijedeće godine nastanu promjene na ugar.-hrv. prijestolju. Slaboga Vladislava naslijedi još slabiji njegov sin Ljudevit II., koji je bio potpuno igračka u rukama visokoga plemstva. Plemstvo megjutim zavagjeno, sasvim je zaboravilo na svoju dužnost u borbi s Turcima. Petar Berislavić u svagji s nekim ugarskim magnatima nije mogao posvetiti dosta pažnje obrani zemlje. Jajce je bilo sve jače pritiskivano. Krajem 1518. spala je posada grada u toliku nevolju, „da joj je ponestalo ne samo onoga, čime se ljudi hrane, nego je i ono bilo već potrošeno, što samo najveći glad ljudskim jelom čini.“ Kada se Berislavić izmirio sa svojim protivnicima, pošao je početkom 1519. u pomoć Jajcu i opskrbi ga hranom. Pošto su Turci bili prije četiri godine zauzeli Jezero i stali ga sada utvrgjivati, pogibao za Jajce postajala je svakim danom veća. Zaludu su znatne žrtve, koje se doprinose sa svih strana za obranu grada. Na nesreću Hrvatske pogibe 1520. g. u nekom manjem okršaju izmegju Korenice i Bihaća ban Berislavić (u Vražjoj Gori blizu Bihaća!). Obrana Jajca ostade i dalje vecma važnom brigom ugarske i hrvatske vlastele i kralja. (Znademo, da je od 1506.—1512. bio proračun za uzdržavanje i obranu Jajca do 25.000 dukata). Ali sve je to bilo uzaludno.

Selima I. naslijedi Sulejman Veliki (1520.—1566.) Mjesto bosanskoga sandžaka zapade Husrev-bega, koji je začeo življu akciju. Husref-beg došao je u Bosnu poslije pada Biograda (1521.) O porijetlu ovoga znamenitoga bosanskoga namjesnika iznesla su novija istraživanja vrlo zanimivih podataka. Više je nego sigurno, da je Husrev-beg porijetlom Bošnjak. Otac mu je bio Ferhad-beg, a mati mu je bila kći sultana Bajazita II. Selđuka. Brat Ferhad-begov, Radivoj, živio je ili u Hercegovini ili u Bosni, a ime mu se spominje u zapisnicima dubrovačke republike. Ferhat-beg je poginuo na čelu osmanlijske vojske, ratujući protiv mi-

sirskoga sultana. Husrev-beg rodio se u S e r e z u u Rumeliji g. 1480., gdje mu je otac bio sandžak begom. O mladosti njegovoj malo znademo, a prije no što je došao u Bosnu, bio je smederevskim sandžakom. Poslije pada Biograda zamijenio je svoje mjesto sa bosanskim namjesnikom B a l i - b e g o m J e h j a p a š i ć e m (1521. 15. septembra).*)

Kao jajački banovi spominju se Petar Keglević (1522. god.), a iza njega N i k o l a G y l e t h f f y i I v a n H o r v a t do pada Jajca. Uz ime Petra Keglevića spojena je pjesnički opisana obrana grada, po svoj prilici neistinita (1521.). 1522. padoše H u s r e v - b e g u i hercegovačkom sandžaku u ruke K n i n, pa S k r a d i n, ali K l i s a ipak ne mogoše zauzeti.**)

Slijedeće godine pade opet O s t r o v i c a. Ponovna opsjedanja Klisa bijahu suzbita i tako sačuvana za sada ta krajnja tačka hrvatske kraljevine na jugu Velebita. Iz otetih gradova, gdje su se Turci utvrdili, provaljivahu neprestano čete u Krbavu do Udbine i u oblasti hrabroga kneza i bana Ivana Karlovića, koji je u to najteže po Hrvatsku doba branio hrvatske granice.

Pogibao za Jajce donamice postajale veća. Već godine 1524. opkolila je vojska Husrev-begova sa sviju strana Jajce. Grad je bio i inače osamljen, gotovo u pustinji, otkinut padom ostalih krajiških gradova od kršćanskoga svijeta. Pokusi, da se unese hrana u grad (Mihaјlo Turek (Turk) i Petar Keglević) ostadoše jalovi, jer su turski sandžaci (uz Husrev-bega i Balibeg smederevski) zaposjeli sve puteve do nesrećnoga grada. Početkom god 1525. stiže u Budim neki J u r e M r s i ć (Mrkšić?) iz Jajca, koji je srećno umakao turskim stražama i državnome vijeću ispriповijedao „plačnim glasom“ sve nevolje, što trpi posada jajačka. U isto doba desio se u Bu-

*) Truhelka: Gazi Husref-beg p. 18. Bašagić: Husrev-beg Bosanac (Zeman od 28. decembra 1911.)

**) O tome potanko u Truhelka: Gazi Husref-beg p. 20.

dimu i knez Krsto Frankapan, koji se na pripovijedanje Mrsićevo sam ponudio kralju, da će opskrbiti grad živežem. Iz jednoga pisma Krstina mletačkom patriciju Dandulu saznajemo, da je godina i pol minula, što u Jajce nije ništa uneseno. Turci su odlučili gladom prisiliti Jajce na predaju, opkolivši ga sa svih strana i ponamjestivši mnogo pješачke i konjaničke vojske na putu, koji vodi k Jajcu. Taj put je pače posvema bio zakrčen, veli Krsto, našima, jer su Turci postavili u uskoj i strmoj dolini, koja ide prema Jajcu, zasjede i iskopali prokope, postavivši ondje dovoljan broj momčadi s različitim ubojitim oružjem.

Zato i nijesu mogli pomoći Jajčanima ni inače hrabri vitez Mihajlo Turek i Petar Keglević makar su imali više tisuća vojske. Istu zadaću nijesu mogli da izvedu ni banovi Franjo Baćani i Ivan Tah, koji su u tu svrhu dobili priličnu četu. Krsto dalje pripovijeda, da je u gradu nestalo i konjetine, pa su mnogi sugragjani pobjegli. Kad je to začuo bos. paša Husrev-beg, on je s herceg. sandžakom Sinan-begom počeo udarati na grad iz sedam topova i stao potkapati gradske zidine s dvije strane. Plemenito osjećanje znamenitog hrvatskoga velikaša i kondotijera najbolje karakteriše konac pisma. Kada je Zore Mrsić spomenuo strahovitu zgodu, kakova se nije dogodila od raspa Jeruzolima, kako je naime majka držeći u naručaju dijete svoje i motreći, kako će joj taj čas od gladi poginuti, u zdvojnosti svojoj dijete u Vrbas bacila, samo da ga ne vidi sa strašnom boli izdahnuti — kada je to Jure spomenuo, malo da mi nije srce od prekomjerne boli puklo i namah sam rekao kralju, da ću ja pokušati, kako bi se dalo Jajčanima pomoći, te sam i označio, koliko bi mi za to trebalo vojske i topova.*) Krsto Frankapan spremio se dulje vremena na tu vojnu, te u junu prešao Savu sa 6000 vojnika. Uz neprestane bojeve, od kojih se osobito spominje

*) Klaić IV. p. 340.

onaj kod B o č c a, unigje Krsto 11 juna u grad Jajce donijevši iznemoglim braniocima potrebiti živž. Krsta su pratili na tom pohodu banovi Tah i Baćani uz druge hrvatske junake. Vraćajući se Krsto imao je opet žestokih okršaja, ali se uz neznatne gubitke sretno povрати u drugoj polovini jula kući.*)"

Radi svoga junaštva bijaše Krsto mnogo slavljen, ali je našao i zavidnika i protivnika, koji su ga potisnuli, ali samo privremeno u pozadinu. Husrev-beg bio je radi svoga neuspjeha dignut sa Bosne, ali ne za dugo, jer ga već 1526. vidimo kao bosanskoga sandžaka.**)

Jajce je i dalje stradalo od sistematskoga napadanja i opsjedanja, a uz Jajce i susjedna Hrvatska. U oči boja na Muhačkom polju već je čitava Hrvatska na jugu Velebita u mletačkim i turskim rukama. Jedino je ostao Klis i Obrovac u rukama kraljevih kapetana. Istočni dio Slavonije, naročito veliki dio srijemske županije bio je još od 1521. g. u rukama turskim, a u oči muhačke bitke zauzeli su Turci Petrovaradin, Osijek, Ilok i Djakovo, stolicu bosanskih biskupa.

Još prije muhačke bitke tražili su hrvatski velikaši radi slabosti Ljudevitove zaštite i pomoći u nadvojvode austrijskoga Ferdinanda. Toj stranci bio je glava knez Krsto. On je bio spreman, da pomoću Ferdinanda i brata mu cara Karla V. zavojuje na Bosnu. Čini se, da je u Ferdinanda bilo ozbiljne volje za te osnove, jer papinski poslanik Burgio piše, da princip Ferdinand drage volje očekuje, da bi se mogao proglasiti kraljem Bosne, budući da

*) Klaić: Ibid. p. 342—343. Osim vrlo lijepoga opisa Klaića sr. i Truhelka: Gazi Husref-beg p. 24—31. Među turskim istoričarima, koji ovu epizodu prešućuju, jedini Pećevija čini iznimku, jer on jedini bilježi ove događaje makar u kratko pišući, da je Husrev-beg poslao veliku vojsku na Jajce, dva puta bio potučen i da se vratio, ne osvojivši grada.

**) Truhelka: Gazi Husref-beg p. 32.

Bosna pripada Hrvatskoj („appartenendo la Bos-
sina a la Croatia.“*) Hrvatski velikaši su i nadalje
pregovarali s Ferdinandom, koji im je pružao po-
moći u obrani gradova od turskih provala, a papin-
ski poslanik Burgio još jednom javlja „kako hrvat-
ska gospoda žele pristati uz principa Ferdinanda, te
njega primiti i p r o g l a s i t i k r a l j e m b o s a n-
s k i m.“ Međutim se dogodila i katastrofa na Mu-
hačkom polju (1526), a o osvojenju Bosne nije mo-
glo biti ni govora. Kod Mohača odlično sudjelovao
Husrev-beg s Bošnjacima.

Husrev-beg je godinu dana iza muhačke bitke
(1527.) razvio akciju na sve strane, da obori još
neke gradove, koji su smetali širenju turske vlasti u
Hrvatskoj. Najprije pade O b r o v a c, za njim po-
sljednji gradovi u Krbavi, među njima i U d-
b i n a, koju su Turci smjesta utvrdili. U maju 1527.
jadikuje knez Krsto: „Ono ča smo imili u Hrvatih,
to nam li savsema Turci razrobiše, pokli je Udvina
vzeta; do danaski ni nijedan dan bil, ki mi otca nisu
robili.“ Napokon se priključio i dan konačnoga
pada J a j c a. Taj pad dogodio se zadnjih dana
1527. i početkom 1528. god. Vrela se ne slažu u
opisu pada ovoga grada, ujedno posljednjega os-
tanka nekadanjega bosanskoga kraljevstva.

Jajački banovi bijahu Ivan Horvat i Nikola Gi-
letti, od kojih nijedan nije bio u Jajcu. Oni su u oči
tokajskoga boja bili Zapoljini privrženici, te im on
dao jedan svoj posjed da namire troškove za obra-
nu Jajca i u ime banske plaće. Kasnije su pristali uz
Ferdinanda, te je tako Ferdinand zapala obrana ja-
jačkoga grada. Čini se, da je Ferdinand premalo
paznje posvetio obrani Jajca i još nekih utvrgjenih
mjestâ na Vrbasu (Banjaluka, Bočac, Zvečaj). Mogli
bismo to suditi i po tužbama, što ih je Ivan Zapo-
lja slao na papu, cara Karla, njemačke državne sta-
leže, u kojima ističe, da je Ferdinand sramotno iz-
gubio Jajce „promijenivši na njegovu štetu prijaš-

*) Klaić IV. p. 347.

nje kapitane“ Ili u drugoj tužbi: „da je sramotno i spavajući dopustio, da najtvrgji grad kršćanstva zajedno s drugim susjednim gradovima padne u turske ruke.*)

U Jajcu je Ferdinand namjestio za kapetana nekog Stjepana Grabovačkoga (Gorbonac). Ferdinandov povjesničar Sležanin Vel kaže, da je u gradu bilo samo deset vojnika, te su Turci grad lako osvojili. Istvanfi znade opširnije pričati. Po njemu je Husrev-beg s Muratom, svojim štićenikom, navalio na grad Jajce, koji je deseti dan opsjedanja predao Stjepan Grabovački uz pogodbu, da smije otići. Sramotno se ponio i kapetan Banje Luke, Andrija Radatović, zapalivši varoš i pobjegavši. Jajce je opsjedao s Husrevom smederevski sandžak Jahja pašić. Uz Grabovačkoga spominje se i kapetan Ivan Hoberdanac, za kojega se znade, da je god. 1525. bio provizor Jajca, a bila mu je zadaća, da se brine za opskrbu vojske i za popravak i uzdržavanje grada. Turska vrela (Pečujlija) znadu pripovijedati o izdaji. Ona vele, da je jednome od Husrev-begovih vojvoda došao vojnik od jajačke posade, pa mu javio, da se u jajačku tvrgjavu može unići na porušenu kapiju pomoću merdevina. To vojvoda (Murat beg?) javi Husrev-begu, ali bojeći se, da stvar ne izbije na površinu, dok Husrev-beg prispije, uvuče se kradom po noći na spomenuta vrata i zauze tvrgjavu. Vijest o zauzeću Jajca stigne Husrev-bega na putu. U ushićenju sjaše s konja, pa s cijelom hormom i oružjem, što se bješe zavrnilo na njemu, pokloni ga glasonoši. Po Čelebiji odnio je vijest o padu Jajca u Carigrad Husam vojvoda, kome Sulejman kao dar pokloni kapetanstvo u Jajcu. Osim Radatovića spominje se i Andrija Dresnek y kao izdajica grada Zvečaja. Ferdinand ga lišio njegovih posjeda radi sramotnoga gubitka toga grada.**)

*) Klaić V. 84.

**) O padu Jajca: Klaić V. 82—83. Hammer III. 71. i dalje. Bašagić: Gazi Husrev-beg. Sarajevo 1907. p. 52—53.

Padom Jajca nestade i posljednjega traga kršćanskoj vlasti u Bosni i sada počinje povijest provincije Bosne kao dijela velikoga osmanlijskoga carstva. Zanimivo je istaknuti, da se pad Jajca dogodio za vlade prvoga znatnijega organizatora turskoga u Bosni, od kojeg se može po svim znacima računati novo doba bosanske istorije.

II. UNUTRAŠNJE PRILIKE U BOSNI PRVIH DECENIJA OSMANLIJSKOGA GOSPODSTVA.

Davno prije, nego što je Mehmed „el Fatih“ pokorio najveći dio Bosne, pripravljalno se ovdje osmanlijsko gospodstvo. Poznate su turske ranije provale u Bosnu od konca 14. stoljeća i u prvim decenijama 15. stoljeća. Bosanski kraljevi plaćaju Turcima godišnji danak, a neka vlastela su direktno ovisna od sultana. Turci se miješaju u unutrašnje bosanske poslove i sude zavagjenoj bosanskoj i humskoj vlasteli. Mehmed „el Fatih“ došao je god. 1463. na pripravljeno tlo, a osmanlijska vlast je već bila uhvatila čvrsta korijena u zemlji. Mislim, da ovo valja držati na umu radi islamizacije bosanske vlastele, jer se ona dogagjala postepeno, a ne od jednom; možda samo intenzivnije od onoga časa, kada je Mehmed II. pokorio Bosnu.

Na bosanskoj jugoistočnoj granici stoji od 1414. godine kao vojvoda „zapadnih strana“ (pod kojima se misle turski dijelovi Srbije i pogranični dijelovi Bosne) na straži I s h a k H r a n u š i ć, pa zeći budno na sve što se u Bosni dogagja. A Isha-beg Hranušić nije prvi vojvoda tih strana. Ime njegovo često se spominje u provalama, koje su bile namijenjene Albaniji, Zeti, Dubrovčanima, Dalmaciji i Hrvatskoj. Dubrovčani najbolje karakterišu njegovu akciju riječima: „O n n i o č e m d r u g o m n e s n u j e, n e g o k a k o ć e p r o u z r o č i t i i s i j a t i r a z d o r m e g j u b o s a n s k o m g o s p o d o m, d a u z m o g n e, k a d a b u d u u z a v a d i, b o l j e j e d n o g a z a d r u g i m u n i-

štiti i oboriti; i ovo je od sto godina
am o o b i č a j t u r s k i .“*) Da mu je taj posao
dobro uspjevao, o tome nam i odviše jasno govori
istorija bosanska posljednjih decenija prije pada
kraljevstva. Već Ishak Hranušić stoluje pogdjekad u
Vrhbosni i Hodigjedu. Očev posao nastavljaju ener-
gički njegovi sinovi vojvoda B a r a k (1436—38.)
i E s e b A l i j a (1439.—1440.), a kao najznatniji
megju njima I s a b e g I s h a k o v i ć H r a n u š i ć,
najprije kao vojvoda „zapadnih strana“, a iza osvo-
jenja Bosne kao vrhbosanski sandžak (1440.—1463;
1464.—1470.) Isabeg Ishaković može se smatrati os-
nivačem Sarajeva i najznatnijim pretšasnikom gla-
sovitoga namjesnika Husrev-bega. On je u Sarajevu
sagradio čitav niz javnih zgrada kao carevu dža-
miju, banju, tekiju, mlinove**), konak saraj (prema
tradiciji, dao je taj konak ime gradu), veliki han
Kolobaru itd. Prema svemu, što nam je o njemu po-
znato, on se može smatrati prvim islamskim kultur-
nim pionikom u Bosni.

U Hercegovini sjede od god. 1466. hercego-
vački k r a j i š n i c i ili vojvode, najprije u Foči, za-
tim u Novom. I oni upravljaju ovdje u ime osman-
lijske vlade prije konačnoga pada čitave Hercego-
vine, vršeći u toj zemlji istu misiju kao i vojvode
zapadnih strana u Bosni.

Novija istraživanja upravo kategorički sile na
prihvat mišljenja, da su Osmanlije prvih decenija

*) Upućujem za ovaj period na često do sada cito-
vano djelo: Truhelka: Tursko-slovenski spomenici.

**) Mustafa Hilmi: Prilog istoriji Sarajeva (Gl.
z. m. 1889.) veli, da su se ti mlinovi zvali ercebegovi
mlini, što je znak, da je narod svoga starješinu zvao „er-
cebegom“ ili „ercegom“. Najstarija džamija bila bi prema
istom piscu podignuta u Sarajevu 1446. po Haseći Havi.
Kemura u Gl. z. m. za 1911. god. stavlja mesdžid Have
Hasećine u 1436. god. (p. 538.) O carevoj džamiji pripo-
vijeda se, da se svidjela sultanu Mehmedu II., pa mu je
Isa-beg pokloni (1463.) te se od toga vremena i prozvala
carevom. Zmaj Despot je popali, i onda ju nanovo sazi-
daše sa kamenom munarom 1565—1566. (Sr. Kemura:
Javne muslim. gragjevine Gl. z. m. 1908. p. 475.)

svoga gospodstva u punoj mjeri nastojali, da se prilagode autohtonim kulturnim prilikama i da su prepuštali posao asimilacije „vremenu koje razgrađuje i iznova gradi“. Dr. Truhelka tvrdi n. pr., da nema primjera ili dokaza prisilne konverzije, a puno dokaza, da su kršćanski velikaši zadržali svoje posjede i nakon turskoga osvojenja. Vidjet ćemo, da je ova njegova tvrdnja istinita samo u toliko, ako se ne uvažavaju okolnosti, koje su same sobom nužno provele islamizaciju bosanskoga plemstva. Jedno stoji, i o tome bi se jedva moglo posumnjati, da bogomilsko plemstvo nije moralo prijeći na islam, ako je htjelo zadržati svoj posjed i da ono nije od jednom prešlo na islam. Patarenski i kršćanski plemići imali su prilike već prije pada Bosne, da vide kako su mnogi ostavivši svoju vjeru došli u Carigradu do velikoga ugleda i visokih državnih časti. Ovi islamizirani velikaši stajali su, a to je dokumentarno zajamčeno, u srdačnim odnošajima sa svojim kršćanskim rođjacima, priznavali su rodbinske veze, posjećivali se itd. Stanujući u Carigradu, nijesu prekidali veze sa svojom otadžbinom, nego su imali na svom dvoru kršćanske pouzdanike osobito n. pr. u diplomatskim misijama. Kada je Bosna definitivno pala u ruke Osmanlija, postali su Bošnjaci članovima jedne velike države, u kojoj su mogli razviti svoje sposobnosti, gdje ih se moglo nagraditi dostojno za njihove zasluge i hrabrost; na carigradskom dvoru čekao ih je časnij prijem. Nijesu li ti velikaši stajali pred dilemom, u kojoj se nije bilo teško odlučiti?

Po principima turskoga drž. ustava, gubila su sva stara prava i obveze svoju cijenu, gdje god je Osmanlija nastupio kao osvajač. Velikaši su prešli na islam u velikoj većini, jer su samo tako mogli svoja stara privilegija trajno uzdržati na snazi i postizavati veće državne službe i časti. Imade primjera u prvim decenijama turskoga gospodstva, da su i kršćani, osobito u Hercegovini bili predstojnici viših administrativnih oblasti, da su mogli za-

držati zakup carine, rudnika, da su obavljali diplomatske misije, ali uprava sandžaka nije mogla doći u njihove ruke, a mogli su je postići domaći sinovi, ako su prešli na islam. Da ponovim, vlastela su stajala pred dilemom: ili zadržati sav upliv trajno u svojim rukama u zemlji i postizavati velike državne službe i časti u prostranom osmanlijskom carstvu ili izgubiti po malo sve iz svojih ruku i pasti u jedan odvisni položaj, u koji su zapali i ostali podanici carstva, ostavši pri svojoj religiji. U toj dilemi nije se bilo teško odlučiti. Tako su prilike favorizirale prijelaz na islam. Poslije osvojenja Mehmedova valjda je prijelaz bio znatniji, jer su patarenski velikaši dobro razabirali, da ima malo izgleda u oslobogjenje zemlje ispod turske vlasti. Kad se ne bi sve ovo uvažilo, bila bi islamizacija jedna zagonetka, koja nam se ne može protumačiti, kako to n. pr. Bašagić hoće — time tobože, da su patareni stajali bliže aristokratskim islamskim načelima nego li „popovštini“ katolicizma.*)

Pogledat ćemo, u kojem su opsegu bosanska vlastela zadržala svoja stara prava i kako se uopće turska državna vlast ponijela u pitanju socijalnih i feudalnih institucija u Bosni.

U pravnim ustanovama i idejama uopće, veli Novaković, ima mnogo konzervativnoga duha. Pravo po sebi je posve konzervativna nauka. Dvostruko se to može reći za pravni red u svojoj i u državini zemalja, koji je već po prirodi svojoj sračunan na stalnosti i s kojima se politika uvijek nerado bavi, čuvajući se sukoba s mnogim izukrštanim privatnim interesima. Poslije svakoga osvojenja politička uprava gleda obično, da u osvojenim oblastima izmiri novu svoju upravu s privatnim interesima i pravima. Stoga je politička uprava gotova uvijek na koncesije, a privatnici opet radi čuvanja svojih prava spremni su na popuštanje. Istorija nas uči, da osvojenja nailaze i prolaze bez načelnih prevrata

*) Bašagić: Kratka uputa p. 18.

za imovne odnose i da u tim slučajevima samo jedni gube, a drugi dobiju, sistem pak imovinskih odnošaja ostaje i dalje onakav, kakav je bio, bez ikakvih promjena. Svi posmatračci državno-pravnoga turskoga života poznali su u Turcima ljude, koji glave ne razbijaju novim idejama i koji su manje nego iko raspoloženi na promjene i novine. Pozivajući se na v. Lingetala, veli dalje Novaković: Turško osvojenje dodirnulo je samo državna i crkvena dobra, župe na krajištima i velikaška imanja. Položaj seljaka ostao je istovetan, kako je bio prije osvojenja, samo što su seljaci promijenili gospodara.*)

Socijalno i feudalno uregjenje u Bosni prije pada kraljevstva nosi u glavnome biljege uregjenja, kakvo je bilo u susjednim zemljama Srbiji, Hrvatskoj i Ugarskoj. U onim krajevima, koji su dulje vremena stajali pod vlašću ugarsko-hrvatskih kraljeva, razvio se plemićki posjed, koji imade svoje porijeklo u donaciji ugarsko-hrvatskih kraljeva, a kasnije bosanskih, koji su akceptirali od Ugarske zapadni feudalni sistem. Istina je, da Hrvatska pod vladom svojih domaćih kraljeva nije poznavala toga sistema. Seljaci su uživali sasvim slobodan posjed zemljišta, raspolažući njime po volji, a uza to su još bili i slobodni državljani. Dolaskom Arpadovića na hrv. prijestolje, izgubilo se staro plemensko slavensko uregjenje, naročito u Slavoniji (sredovječnoj), a zapadno-evropski feudalizam prevlada potpuno. Položaj seljaka je takogjer izmijenjen. Kmetovi (coloni), što su ih vlastela naselila na svojoj zemlji, nosili su sve dužnosti i terete. Oni su morali obrađivati zemlje i vinograde svojih gospodara, plaćati mu kunovinu i ine daće, ratovati s njime u vojsci. Uz ove kmetove spominju se još i robovi ili seбри (servi, mancipia), obrtnici i zanatlije svojih gospodara, koje su gospodari mogli i prodavati. Nema gotovo dvojbe, da su se slični odnošaji morali razviti u onom dijelu Bosne, koja je često stajala pod

*) Novaković: Pronijari i baštinici (Glas I. 68. i dalje.)

vlašću ugarsko-hrvatskih kraljeva i koja je zapravo bila dio nekadašnje Hrvatske i Slavonije. (Donji Kraji, Usora, Šoli). U krajevima istočnim i jugoistočnim t. j. onima, koje su bosanski vladari stekli od srpske države, razvili su se slični odnošaji kao u Srbiji. Neslobodni ljudi u Srbiji dijelili su se u *m j e r o p h e* (meropsi), sokalnike i otroke. Meropsi su svojoj vlasteli morali rabotati dva dana u nedjelji od svake kuće onoga roda, koji starješina naredi, da oru kulukom za svako žito i da sve to srede, privezu i saspu u žitnice, da kose sijeno, koliko treba, da rade vinograd itd. *S o k a l n i c i*, prozvani tako po porezu sok ili soć, što su ga morali plaćati, davali su rabote u polovini manje ili barem trećinu od meropaha. Po Novakoviću bili su sokalnici slobodni rabotnici staroga srpskoga naselenja. Treća vrsta neslobodnih ljudi bijahu *o t r o c i* t. j. oni, koji su radili na privatnim posjedima, a bijahu „glebae adscripti“ i ostali uvijek u posjedu jedne familije. Oni su mogli biti prodavani, te se s njima i gonila živa trgovina.*)

U Bosni srednjega vijeka bilo je zemalja državnih ili kraljevskih, što je u glavnome isto i vladar je mogao u sporazumu s velikašima države tom zemljom raspolagati i dijeliti je pojedinim osobama

*) O tome valja sravniti Novaković o. c. p. 42. Klaić o. c. I. 292. Šišić: Hrvatska povijest. Prvi dio. Zagreb 1906 p. 77. Thalloczy: Geschichte Bosniens (u. Oester.-ung. Monarchie im Wort und Bild p. 221.) Dr. Truhelka u raspravici: Die geschichtliche Grundlage der Agrarfrage. Sarajevo 1911, veli o meropsima slijedeće: Kada su Srbi došli u svoju otadžbinu, našli su masu robova, koji su svojim rimskim gospodarima obragjivali zemlju. Ova masa autohtonih potomaka tračkoga žiteljstva, u rimsko doba romanizovana, a kasnije slavizirana, ostade i dalje u tom svom podregjenom nevoljničkom stanju. Meropsi nijesu kmetovi u smislu ove riječi u Bosni, nego individui na tugju zemlju vezani. Dr. Truhelka ne poznaje razlike između meropaha i otroka. Masa seoskoga pučanstva u Srbiji tračkoga je porijetla, kojom su vladala vlastela Srbi, a u Bosni su i vlastela i seljaci homogena (?) slavenska rasa (p. 3.—10.) Dr. Kadlec: Agrární právo v Bosně a Hercegovině. Praha 1903.

u neosporno vlasništvo. Ovo se zove b a š t i n a ili plemenita baština, a vladar je davao u b a š t i n u ili p l e m e n i t o. Ovakove baštine bile su slobodne „od svih rabot i podanak“. Izgubiti je mogao vlastelin baštinu u rijetkim slučajevima n. pr. radi veleizdaje, kad mu se ona dokazala. Uz vlastelu dolaze k m e t o v i, zakupnici zemlje, koji su za uživanje zemlje davali svojoj vlasteli u naravi jedan dio produkcije obično trećinu (tretjenik) ili polovinu (polovnik). Kmetovština nije bila uvijek davana trajno u baštinu, nego se davala n. pr. na šest generacija. Vlastelin mogao je kmeta odstraniti iz kmetovštine, ako kmet nije davao redovno propisani iznos ili ako je nastala pogibao, da će zemlja, usljed lošega obragjivanja izgubiti svoju vrijednost. Dr. Truhelka veli, da su ti kmetovi bili slobodni, da su se smjeli seliti i da nijesu bili vezani na zemlju, ali se ipak našlo načina, da kmet baš nije po svojoj volji mogao, kad mu se prohtjelo ostaviti kmetovštinu i da je bio prinužden ostati na njoj. Ovo će možda vrijediti samo za jedan dio Bosne, u komu se sačuvalo više s l a v e n s k o u r e g j e n j e i koje je stajalo manje pod uplivom odnošaja susjednih zemalja. Kad se kod baštine naročito ističe, da je ona slobodna „od svih rabot i podanak“ nema gotovo dvojbe, da su kmetovi svojoj vlasteli i rabotali, samo nam nije поближе poznato, kolika i kakova je ova bila.*) Da je bilo u Bosni društveno nižih klasa od kmetova, na to nas upućuje dosta živa trgovina s robljem na ušću Neretve, protiv koje su ustajali i bosanski kraljevi. Tim su se poslom bavili u prvom redu Mlečani, a i Dubrovčani.**)

Kad bismo povukli rezultantu iz onoga, što do sada rekosmo, mogli bismo slobodno ustvrditi: Moguće je, da u jednom dijelu Bosne nije bilo nevoljništva u smislu zapadno-evropskog feudalizma, ali zaključujući per analogiam: oni krajevi, koji su

*) Dr. Truhelka l. c. ne dopušta, da je kmet uopće u Bosni bio svome vlastelinu vezan na kakovu rabotu.

**) Thalloczy: l. c. p. 227.

stajali pod uplivom, a i pod vlašću susjednih zemalja, koje su taj feudalizam do kraja provele, imali su sigurno, ako ne sasvim jednake, a ono slične odnošaje. Odnosaj odvisnosti kmeta od vlastelina nije mogao biti u Bosni jedinstven.

Kad su Osmanlije zauzeli Bosnu, priznali su bosanskom plemstvu bez razlike vjere njihove baštine. Međutim brojni prijelaz na islam dokazuje nam, kako smo već naglasili, da se plemstvo samo tako nadalo, da će trajno ostati u gospodstvu svojih privilegija i baština. Bilo je mnogo baština, koje su napustili kršćani bježeći pred Turcima, a mnogi kršćani su i u borbi poginuli. Takove baštine nijesu sigurno dobivali novi kršćani. Držanje vlasti u turskim rukama samo je sobom donosilo, da je vremenom kršćana baštinika nestajalo, a da su se baštinici muslimani sve više množili, dok te baštine, ali pod drugom titulom ne pregiše sasvim u njihove ruke. Čini se, da nije trebalo toliko dugo ni čekati na to. Šesnaesti vijek je taj posao u Bosni obavio. Prijašnja vlastela zamijenila su naslove knez ili vlastelin sa begom.

Staro je dakle bosansko plemstvo sačuvalo i svoje baštine, a s njima i svoja privilegija na staroj snazi. Država je ipak pridržala vrhovno pravo posjeda. Turski ustav poznaje samo jednu vrstu nasljednoga posjeda, a to je m u l k (individualno neograničeno vlasništvo). Kao mulk priznati su gradski i seoski realiteti: kuće, vrtovi etc. Sva ostala je zemlja državna (erazi-i-emirije, beit-ul-malimuslimin), koju je država ostavila na uživanje dosadanjim vlasnicima. Ovo državno vlasništvo ne bijaše vlasništvo po rimskom pravu, nego vremenito nominalno-fiktivno sa svrhom fiskalnom, da država izvuče što više davanja. Zato su prijašnji vlasnici zemlje postali sada bez obzira, bili oni muslimani ili kršćani, omegjeni. Muslimani su plaćali desetinu, a oni, koji su ostali kršćani, plaćali su osim desetine i harač, i od svakog dvorišta (kuće) t. zv. resmičift. Tijekom vremena nestalo je razlike izmeđju

desetinske zemlje (erazi-i-ušrije) i haračke zemlje (erazi-i-haradžije), te se plaćala za svu mirijsku zemlju desetina.

Ovdje valja još spomenuti i h a s t. j. ona zemlja, koju je sultan za sebe rezervirao i čiji su se dohoci pobirali na račun sultanov, a od slučaja do slučaja davali bi se ti dohoci lenskim vitezovima.

Država nije pobirala dohotke od državne zemlje sama, nego ju je dijelila u lena: timare i zijamete. Ovaj lenski sustav osnovao je sultan Murat I., a nije ništa drugo nego staro vojničko imanje, fundum, pronija. Stara ova rimska ustanova, veli Novaković, poslije vizantijske i južno-slavenske metamorfoze, dočekala je još prije svoje smrti muslimansku metamorfozu.*) Same riječi zijamet i timar znače davati u najam, na obradu, na uživanje, ono što znači rimski beneficium i vizantijski *Πρόνοια*. Timari i zijameti su pronije turskoga carstva. Ljudi, koji su uživali ta dobra i za njih sultanu bili dužni vojevati, bile su spahije, a to znači u perzijskom jeziku vojnika, konjanika. Lena se nijesu davala u baštinu nego ad personam. Leno se razlikuje od baštine i u tome, što objekat lena nije posjed nego pravo, da užitnik lena pobire državne dohotke na vlastiti račun (n. pr. desetinu, carinu etc.) u onom dijelu zemlje, koji je u beratu tačno označen. Prema dohocima dijelila se lena u timare i zijamete. Timar je leno, čiji dohodak iznaša od 3000—20.000 jaspri ili akči (zapravo 19.999), a zijamet od 20.000 do 100.000 jaspri (199.999). Prema visini dohotka morale su spahije spremati oboružane ljude u vrijeme rata, a u vrijeme mira za nje se brinuti i opskrbljivati ih. Spahija sa 3000 jaspri išao je sam s konjem na vojsku, a za svakih daljnih 5000 (3000?) jaspri morao je sa sobom povesti po jednoga oboružanoga i opskrbljenoga konjanika. Zajimi uzimali su titulu bega, a timarioti aga. Lena u prvom davanju dobivala su se fermanom sultanovim iz Carigrada. Predlog išao je od bega, a u njemu su morale biti

*) Novaković l. c. p. 75.

nabrojene zasluge dotičnoga čovjeka. U sultanovom fermanu bilo je označeno ime lena i onoga, koji je bio lenom nadaren. Bosna je dobila vrlo rano svoju timardefterhanu. Bašagić spominje narodnu tradiciju, da je jedan bosanski spahija donio na mohačkom polju sultanu glavu kralja Ljudevita. Sulejman da je povikao: Traži što hoćeš, da ti sve dam. Spahija, kojemu je lebdio narodni interes pred očima zamoli: Ništa neću već po muhura, da ne dolazimo radi timara čak u Carigrad. Na to je sultan naredio, da se u Bosni naredi timar-defterhana.*)

Način, kojim se leno moglo postići, bijaše isti kao i u zapadnoj Evropi: vojnička valjanost i hrabrost. Ipak imade bitnih razlika izmeđju orijentalnoga i zapadnoga lena. U Evropi se pazilo, kakvoga je tko staleža, a po turskome shvaćanju vrijedila je jedino valjanost dotičnika bez obzira na stalež. Zgodno primjećuje Thalloczy na jednom mjestu, da pojam parvenu-a nije poznat u turskom carstvu i baš ovo lahko postizavanje karijere davalo je jakoga poticaja smionijim elementima iz kršćanstva za prijelaz na islam. Ovo je bila meka, veli Smičiklas, te su mnogi sinovi našega naroda prelazili na islam osobito u Bosni i postali prema riječima jednoga talijanskoga pisca iz 1600. godine zatočnici turskoga carstva (zataznici).**)

Za nas je zanimivo, da su lena u Bosni i zjednačena sa baštinom i time se uz starije plemstvo razvilo neke vrste vojničko plemstvo.

*) Bašagić: Kratka uputa p. 29. Novaković spominje i malik — maličane, imanja, koja su davala više od 100.000 akči dohotka. Bila su rjegja, a pripadala su starješinama. Hammer tumači, da se n. pr. dohodak jednoga čitavoga sandžaka davao pojedinim pašama, dokle živi.

**) Bassano u Sansovina Historia universale del' origine et imperio de' Turchi. Venetia 1600.: Questi stanno in Bosna, dove sono huomini valentissimi i quali fanno vivere trionfalmente il Turco..... questi sono hoggi chiamati Serviani e Chervate. Po Smičiklasu: Dvijestogodišnjica oslobogjenja Slavonije I. p. 59.

Kada i kako je lenima priznato našljedstvo t. j. da li mučke, posebnim privilegijama ili, da se poslužimo Novakovićevim riječima po „trpljivosti ili nebrežljivosti“ vrhovnih vlasti, nije nam poznato. Osobito se to razvilo od XVII. vijeka dalje, kad je centralna vlast bila odviše slaba, te nije više uspjelo službeno popisivati lena.

Pošto kršćani nijesu mogli biti vojnici, nije bilo ni u pravom smislu kršćanskih spahija. Novaković veli, da su baštine imale u balkanskim državama dužnost vojevanja. Turski istorik Seadeddin, govoreći o ustanovi timara i zija meta kazuje, kako je sultan Murat I. ustanovio odjeljenje komordžija od kršćanskih podanika, koji su se zvali vojna k (vojnuk). Oni su se brinuli o prtljagu i ostalim vojničkim potrebama i da to za vojskom voze. Izgleda dakle, da su stare baštine, zajedno sa starom dužnošću vojevanja, koja je bila s njima u vezi, držane i poslije pod turskom vlašću, samo što su vojnici sa kršćanskih baština iz reda boraca, premješteni u red komordžija.*) Stariji manastirski srpski spomenici spominju valjda ovakove kršćanske spahije. Tako Dučić pripovijeda, da je manastir Žitomislić podigao spahija Milisav Hrabren 1563. godine.**)

Već osvajač Bosne Mehmed II. dao je radi bosanskih zemljo-posjedničkih odnošaja udesiti katastar. Dubrovčani spominju g. 1475. u sjednici vijeća umoljenih jednoga Turčina „qui venit ad fa-

*) Novaković: Hadži-Kalfa (Spomenik XVIII. p. 10.) Novaković: Pronijari p. 71. Jorga II. 351. spominje „Voiniklare Kharadsch-frei Bauer, meist slawischen Ursprungs, die mit der Sichel das Gras vor dem Heere schnitten, gingen den übrigen Truppen voran“. O kršćanima komordžijama u Bosni sr. Jukić: Zemljopis i poviestnica Bosne p. 152. Interesantan je člančić dr. Truhelke: O porijeklu bosanskoga agaluka (Sarajevski List broj 105. g. 1912.) U Kannunami iz 1637. god. spominje se posebna vrsta zemlje „vojnikipuk“, a imali su je kršćani vojnici, koji su za dvije do tri generacije prešli na islam i danas sačinjavaju neku vrst nižega seoskoga plemstva.

**) Novaković: Pronijari p. 73.

ciendum descriptionem Bosnae“, ali nam nije poznato, kako je taj prvi pokus uspio. Po svoj je prilici bio dosta nesavršen, jer nije prošlo nego 20 godina, a imade već spomena, da se u Bosni provagja po drugiput katastar (1496.) Ozbiljnije je proveden katastár za sultana Selima I. (1515.). Tada se spominje u Dubrovniku *em in, qui facit descriptionem sanzachatus Chertzegouine*. Dubrovčani zovu ovoga emina: pripisnikom.*)

U pravnom položaju kmeta nije nastala promjena. Oni su davali u naravi, a dijelom i u raboti svojim agama kao nekada svojim prijašnjim gospodarima. Dostora se pokazala potreba, da se odnosaj kmeta prema spahiji (ovaj pojam identifikovan je s pojmom age) zakonom uredi. Prvi pokušaj agrarnoga zakonodavstva učinio je Sulejman Veliki god. 1530., izdavši svoju kanumanu. Taj zakon nastao je nakon ankete raznih sandžaka. Vrijedno je istaknuti, da je kodifikator toga zakona bio Ebu Soud effendi, rođeni Bošnjak iz okoline Zvornika. Odnosaj izmegju spahije (age) i kmeta ovako je od prilike uregjen: Svatko, ako se uz privolu vlasnika nastanio na njegovoj zemlji, postao je njegovim čifčijom t. j. kmetom sa svom svojom djecom i braćom, ako su zajedno živjeli. Čim se dao unijeti u tefter kao čifčija, bio je begu (spahiji) kao sahibitimaru podvržen. Spahiji je pripadalo u njemu *d a n o m e* ili vlastitom (baštinskom) posjedu pravo, dizati prijelaznu taksu (tapu). Tapije su dokumenti našljedno-imovinsko pravni, po kojima su nekretnine prelazile iz jedne u drugu ruku. Tako je kmet platio tom taksom našljedno pravo za svoje potomstvo. I slobodni posjednik kupio je ovakovom tapu taksom pravo našljedstva za zemlju, tapijom stečenu. Visina takve takse odmjeruje se tako, da je jednaka jednogodišnjem ukupnom iznosu dotične zemlje. Kmet je mogao ostaviti zemlju bez dozvole spahije, a spahija ga je mogao otstra-

*) Truhelka: Tursko-slovj. etc. p. 179—180. i Geschicht. Grundlage p. 50.—51.

niti samo uz stanovite uvjete. U Sulejmanovom zakonu nije nijednom riječju fiksirana veličina davanja kmeta agi. Vidi se, da država nije uzela ingerenciju na taj odnošaj, te su u tom pogledu bili mjerodavni sredovječni odnošaji (u raznim krajevima razno kao $1/3$, $1/4$, $1/5$). Svakako je privatno-pravni karakter odnošaja izmegju kmeta i age, ograničivao običaj (a d e t).*)

Aga, odnosno spahija bio je zaposlen ratom, pa se malo bavio gospodarstvom i položaj kmeta nije bio težak. Trajalo je to sve do onoga doba, kad su se spahije počele otimati od vojne dužnosti i nastanile se na svom posjedu. Tada se nije više držalo zakonom odregjenoga odnošaja, nego je kmet bio izvržen bezakonju i nasilju.

Uz kmetove bilo je u Bosni i ponešto slobodnih seljaka. Oni nijesu bili vezani na davanja u naravi, ni na rabotu, nego samo na desetinu kao i posjednici.**)

Islamski elemenat u zemlji nosio je u prvom redu danak u krvi. Kršćani su bili oslobogjeni od njega, ali ipak ne sasvim. Davali su ga u poznatoj instituciji a d ž e m i (a d ž a m i) o g l a n a. Za oslobogjenje od vojne dužnosti plaćali su kršćani godišnji h a r a č i to od odrasle muške glave po d u k a t.***) Institucijom adžami-ogлана doprinosili

*) Truhelka: Geschicht, Grundlage p. 52 i dalje.

**) Vrijedno je pogledati u Vojislava Hranića: Kmetovsko pitanje u B. i H. Sarajevo 1911. p. 5—6. Megju inim veli Hranić, da i danas imade nekoliko sela u Bosni, čiji su žitelji porijetlom od starih plemićkih obitelji, a ne zna se, da su ikada bili kmetovi. (Tako kod Sutjeske, Gučje gore, Jajca, Livna etc.) Mnogo je kmetova poslije 1463. nastalo i nasilnim otimanjem i naseljivanjem, o čemu ćemo još govoriti kasnije.

***) Institucija ova nije bila nepoznata ni u sredovječnoj Bosni. Kralj bosanski i herceg Huma pobirali su od svake kmetske kuće po dukat (Truhelka: Testamenat gosta Radina Gl. z. m. 1911. p. 7.) Harač Osmanlija bio je teži, jer se pobirao od muške glave, a ne od kuće. Činovnici, koji su pobirali harač zvali su se u prvo osmanlijsko vrijeme dukatnicima kao i u srednjem vijeku, a tek kasnije haračnicima.

su i kršćani svoj danak u krvi. Adžemijom bijaše svaki nemusliman, a riječ oglan znači dječaka. Od adžemi oglana rekrutiralo se jenjičarsko kolo, a mladići bistrija duha došli su do najviših mjesta u državi.

Po osmanlijsko carstvo bijaše od njih još veća korist, kako s pravom Truhelka primjećuje, što su oni došavši do ugleda i časti bili vezom izmegju porte i svoje nekadanje domovine. Njihov ugled zasjaao je i u seoskoj kolibi ili kasabici iz koje su nikli, a odavle se širio po okolici. Preko te veze i preko toga refleksa sjaja i moći, koji se odrazio na zabitni zavičaj, išla je i ona nevidljiva struja, koja je osmanlijskom carstvu udaljene provincije brže asimilovala nego svaka sila i oružje. To je islamu sticalo više prozelita nego li najfanatičniji šejh ili hodža. Ovaj danak zvao se *telos*, a sabirači adžami-oglana zvali su se *telosnici* ili *sorzije*. Prvi ovakvi *telosnik* došao je u Bosnu 1467. Poznat nam je i *ferman* Mehmeda II. iz 1472., u kome Dubrovčanima javlja, da je naložio vojvodi Hamza-begu, da po svojoj oblasti sabere „momke vlaške“, te zapovijeda Dubrovčanima da dobro paze, da se ne bi koji Vlah ili Vlašić u njihovu oblast sakrio. I kasnije imade dosta primjera, da su u Bosnu dolazili *telosnici* (1474., 1493., 1502., 1506., 1518.)*). Ne treba se za to čuditi, da jedan pisac iz 1600. godine ovo kaže: Turska vojska iza sretna boja tri dana i tri noći jede i pije i veseli se čineći „zdravice“ („*facendo strauizza*“).**). Časnici Sulejmanove vojske u pretežnom su dijelu iz Bosne, Dalmacije, Srbije i Bugarske, a Sulejman opći s njima u njihovom jeziku.***). Bašagić u svojoj „Kratkoj uputi“ poziva se na jenjičarski zakon, pisan u Carigradu 1724. godine, po kojem se još iz Fatihovih vremena samo muslimanski sinovi iz Bosne uzimali u adžami oglane.

*) Truhelka: Tursko-slovenski etc. p. 181 – 182.

**) Smičiklas o. c. p. 59.

***) Jorga II. 343.

Mislim, da prema gore navedenome nije potrebno pobijati Bašagićeve izvode.*)

Prije nego pogjemo na prikazivanje odnošaja drugih konfesija u zemlji, valja još naglasiti, da su bosanski begovi i spahije svoj iznimni autonomni položaj, koji su stekli u carstvu gotovo odmah na početku, znali sačuvati sve onamo do polovine XIX. stoljeća. Oni su ne samo branili vješto i hrabro granicu, nego su i živo sudjelovali u velikim turskim osvajanjima u srednjoj Evropi. Osmanlija se u ovoj zemlji, koja mu je po jeziku bila tugja, nije nikada mogao pravo snaći. Zato je domaći element doskora postao isključivo gospodarom državnih namještenja, sudačkih i svećeničkih službi. Radi ratnih vrlina i vjerske čistoće cijenili su Bošnjake u Carigradu i smatrali ih „maznom djecom“ carstva, puštajući im slobodne ruke.

* * *

Poslije Mehmedovog osvojenja Bosne iselilo se mnogo vlasteoskog i seljačkog svijeta iz Bosne u susjedne zemlje. Mnogi franjevci, jedini onoga doba svećenici katoličkoga naroda ostaviše takogjer zemlju ponesavši sa sobom, koliko su mogli i crkveno blago. Bilo je megjutim i takovih, koji su neustrašivo ostali na svom mjestu. Prema franjevačkim kronikama i istoričarima spadao je megju te neustrašive, predstojnik bosanskih franjevac, fra **A n g j e o Z v i j e z d o v i ć** (Zvizdović). Vraćajući

*) Bašagić: Kratka uputa p. 19. U Jorge III. 222. čitam: Nach 1590. war die Zahl der Adžemoglane, die im mosleminischen Hause von Renegaten oder geborenen Türken erzogen worden waren, bereits grösser, als die derjenigen die unter der Führung von Rekruteuren aus den Provinzen gekommen waren; auch liessen sich Moslems bereit finden, gegen Geldentschädigung ihre Kinder, an Stelle von Christen, herzugeben, in der Hoffnung, ihnen eine glänzende Zukunft zu sichern. I jenjičari sami su uz naplatu svoju braću i druge rogjake nastojali: in ihr früher ausschliesslich von Renegaten gebildetes Korps hineinzubringen. Sr. i Hammer V. p. 462.

se naime sultan Mehmed iza osvojenja i umorstva kraljeva sredinom Bosne, divio se lijepim predjelima i požalio, da su svi ljepši krajevi opustjeli iseljivanjem proganjanih kršćana. On se poboja, da će Bosna ostati bez težaka i stanovnika, koji bi ju obrađivali; zato naredi, da se potraži koji kršćanski poglavica. Dok se odmarao, pripovijeda historičar Franjevac, Batinić, na milodraževskom polju (Milo-draž, selo fojničkoga kotara), dovedoše preda nj fra Angjela, koji mu slobodno iskaza, zašto katolici bježe. Mehmed zato dade franjevcima glasovitu A h d n a m u,*) po kojoj daje na znanje „svim plemenitim i neplemenitim, da je nosiocima ove povelje naklonjen“ i zapovijeda, da nitko njima i njihovim crkvama ne smije uzrokovati kakove zaprijeke, te da oni mogu biti u njegovim pokrajinama bez ikakva straha. I oni neka za se, za svoje ljude, kuće i crkve i ako koje iz inostranih kuća dovedu, potpunu slobodu uživaju. Dokle oni meni budu vjerni i pokorni mojim zapovijedima, nitko da rečene svećenike niti u najmanjem ne vrijeđa.**.) Ovim aktom stekli su katolici i franjevci neku slobodu vjeroispovijedanja. Razgledajmo, kako je u to doba stala uopće katolička hijerarhija u zemlji.

Stolica bosanskoga biskupa bijaše po svoj prilici do početka XIV stoljeća u Brdu (Blažuj kraj Sarajeva), a od početka XIV. stoljeća ~~Djakovo~~ u Slavoniji. Znademo, da je 1303. god. biskup Nikola sjedio u Djakovu, a uza nj njegov kaptol. G. 1314. zove papa bivšega bosanskoga biskupa Grgura „episcopus bosnensis seu de Diaco“, a u pismu

*) Ne da se tačno odrediti, da je to bilo baš tada kod prve vojne. Moglo se to dogoditi i slijedeće godine (1464.) Ja ovdje slijedim tradicionalno pripovijedanje.

**) Batinić: Djelovanje Franjevaca I. p. 132. Fabianich: Firmani inediti etc. Firenze 1884. p. 41. imade latinski prijevod Ahdname. S Ahdnamom dovodi Truhelka (o. c. p. 197.) u savez papinski breve, što ga je donio Fra Jakov d'Escolo u Dubrovnik, a adresiran na osobu Isabega, vrhbosanskog sandžaka (1464. godine.)

Ivana XXII. od 1317 godine zove se bosanska crkva „ecclesia Bosnensis seu de Diaco“ U doba pred osvojenje Bosne spominje se bosanski biskup Pavao (1459.). Da li je on bio biskup za osvojenja Bosne, ne znamo. Od godine 1464., pa do 1468. spominje se bosanska biskupija vakantnom, a onda nam je opet poznat niz biskupa sve do Gjure Polečnika, koji je poginuo na mohačkom polju. Poslije mohačke bitke nastadoše tužni dani i za bosanske biskupe u Djakovu, koje pade takogjer doskora u turske ruke. Biskupe je i dalje imenovao kralj, ali ti sjede na kakvoj ugarskoj ili hrvatskoj prebendi, a da svoju biskupiju ni vidjeli nijesu. Bosna nije vidjela ni biskupa ni kakvoga zamjenika njegova sve onamo do god. 1544. Kako su se te godine odnošaji dalje razvijali, govorit ćemo na drugom mjestu.*)

Franjevci su davno prije pada kraljevstva stekli znatan ugled u zemlji i na dvoru. Bos. franjevački vikar bio je zapravo predstavnik katolika, jer su biskupi, sjedeći u Djakovu, malo ili nikako zalazili u bosansko područje. Pred pad kraljevstva bijaše bosanska franjevačka vikarija razdijeljena u više okružja ili kustodija, jer su pod nju spadali i krajevi izvan Bosne. Oko god. 1506. bilo je manastira u Sutjeskoj, Visokom, Fojnici, Kreševu, Srebrenici, Olovu, Mileševu, Rami. God. 1514.***) oni franjevci, koji su bili pod ugarsko-hrvatskim kraljem, prozvaše svoju državu bosansko-hrvatskom, a oni, koji su bili pod turskom vlašću bosansko-srebreničkom, jer je samostan u Srebrenici bio sjedištem bosanskih vikara. God. 1517 postade bosanska vikarija državom (Provincia argentina Bosnae).***)

*) Kritički je obradio pitanje o bosanskoj biskupiji Šišić: Historički pregled katoličke bosanske biskupije do 1701. god. (Gl. zem. m. 1903.) p. 330. 336. 343.

**) Fermendžin: Acta Bosnae p. 307.

***) Batinić o. c. p. 154. Neki misle, da je već godine 1514. bosanska vikarija postala državom. Sr. Jelenić: Kultura i bos. franjevci p. 123.

Pošto je od pada kraljevstva svjetovnom svećenstvu bilo zabranjeno u Bosnu dolaziti ili barem bilo skupčano s velikom pogibelju, o čemu ćemo imati prilike još govoriti na drugom mjestu, ostadoše franjevci jedini katolički dušobrižnici u zemlji. Da se katolički živalj održao u zemlji, treba zahvaliti njihovome m u d r o m d r ž a n j u, jer su sudeći po Ahdnami oni uvjerali sultana o koristi svoje misije za tursku državu. U svom radu našli su jaku potporu u Rimu, koji je vazda vodio brigu o njima i o povjerenom im stadi. Franjevci su dobili privilegija, po kojima su mogli obavljati i biskupske funkcije. Megjutim pogibao, pored koje su franjevci uza svu zajamčenu sigurnost sa strane sultane, neprestano živjeli, često noseći glavu u torbi, očeličio je ove mudre glave, kako veli Thalloczy. Tijekom vremena oni su se uživili toliko u tijek misli svojih gospodara, da su ih vlastitim njihovim oružjem, l u k a v o š ć u, pobjegjivali. Kao liječnici, sa svojim relikvijama, znali su imponirati i muslimanskom pučanstvu. Svojom učenošću, ako ona baš i nije bila uvijek zapadno-evropska, daleko su stajali nad svim drugima u zemlji.*) Pod ovakovim vodstvom živio je katolički elemenat u Bosni pod turskom vladom, u koliko je ostao u zemlji. Tijekom vremena bivalo ga je sve manje, jer je veoma često i u kasnije doba znao ostavljati svoju grudu i seliti u susjedne krajeve. Broj katolika u prvo tursko doba ne da se ni približno ustanoviti. Da su još uvijek bili faktor u zemlji, dokazuju nam brojni, od njih uzdržavani manastiri, koji baš nijesu ni bili tako siromašni, kako to u prvi mah izgleda. Da li su mnogi franjevački manastiri prigodom osvojenja stradali i koliko su stradali, jedva bi se dalo prema dosta protuslovnim vijestima tačno ustanoviti, a nema za nas na ovome mjestu ni osobitoga interesa. Franjevci su budno nastojali, da očuvaju privilegija, stečena Ahdnamom. Dokazuju nam to fermani sul-

*) Sr. Thalloczy l. c. p. 242.

tana, kojima su ta privilegija bila ponovno potvrđena. Spominjem n. pr. onaj, kojega su franjevci po naročitim poslanicima izradili u Sulejmana god. 1520. (1523.), u kojem se nalaže begovima bosanskoga, hercegovačkoga i zborničkoga sandžaka, da ne traže nikakvih danaka od franjevac, jer oni ni do sada po prijašnjim fermanima nijesu to plaćali, pošto nemaju ni posjeda, ni kuća, niti zemlju obrađuju, nego žive od milostinje.*)

Kritični Ruvarac s pravom na jednom mjestu veli, da je od polovine XII. vijeka do propasti Srbije i Bosne samo pod Dragutinom, zatim despotom Lazarevićem i Gjorgjom Smederevcem, te njegovim sinovima, j e d a n d i o Bosne pripadao Srbiji. Pošto su bosanski banovi i kraljevi bili patareni ili katolici, to se o njima ne može reći, da su bili prijazni pravoslavnoj crkvi ili da su pravoslavne manastire u Bosni dizali. Na bosanskom i hercegovačkom teritoriju s r e d n j e g a v i j e k a spominju se dvije pravoslavne episkopije: Dabar („sa crkvom sv. Nikole u Polimlju, a na ime u manastiru B a n j i) i u S t o n u. Ova episkopija u Stonu bila je za humsku zemlju, „u k o l i k o j e o n a b i l a u v l a s t i „Prvovjenčanoga kralja“ Stjepana, brata Sv. Save i za T r a v u n j u“. Nije nam poznato, kako je daleko sezala njegova vlast. Kada je Stjepan Kotromanić zavladao Humom, teško se mogao održati pravoslavni episkop, lišen zaštite srpskoga kraljevstva, a u zemlji, u kojoj su bili jaki patareni. Ruvarac spominje povelju kralja Uroša Dečanskoga humskom episkopu Stefanu, kojom mu daje na uživanje manastir sv. apoštola Petra i Pavla na Limu i još neke crkve, pošto je njegova episkopija zapustjela i on nema „n i b i r a n i v r h o v i n e“. Iz te povelje dade se izvesti, da je taj episkop bio prognan ili pobjegao iz Huma, pošto su g a B o š n j a c i zauzeli. O promjenama, koje su nastale, kada je Dušan Silni postavio srpskoga patrijarhu, ne znamo skoro ništa,

*) Fabianich o. c. p. 53.

pa nam nije ni poznato, da li je on mjesto propale humsko-trebinjske episkopije postavio mitropolita u Trebinju ili u manastiru Mileševu. Znademo samo, da su Sandalj, pa Stjepan Vukčić vladali područjem, koje je sizalo od Imoskoga do Novoga i Risna, a otuda do Samobora i Mileševa, Plevlja, Goražda i Hotče (Foče) i da je to kasnije prozvano Hercegovinom. God. 1466. spominje se mitropolit mileševski David kod hercega Stjepana Vukčića. Za prvo doba turske okupacije sjedili su valjda humsko-hercegovački mitropoliti u Mileševu, a kasnije u manastiru kod Trebinja (Tvrdošu), o kojemu imade prvi pouzdani zapis iz god. 1509. Od manastira u Bosni dopušta Ruvarac, da je Paprača osnovana prije turskoga gospodstva. Veoma rano nastao je za turskoga gospodstva pri utoku Unca u Unu nedaleko Gornjega Lapca, manastir Rmanj (prije 1515.), koji su osnovali kalugjeri, doselivši se ovamo sa Srbima.*)

Prema ovim hijerarhičkim prilikama pred pad Bosne, nema gotovo nikakove sumnje, da je broj pravoslavnih prije turskoga osvojenja bio znatno slabiji od patarena i katolika. Upada u oči, da je taj broj porastao odmah u početku turskoga osvojenja i da je porast pravoslavnih bio očito što dalje, sve više favoriziran. Pravoslavno autohtono pučanstvo, prema riječima Thalloczy-evim, bilo je brojno rasijano u hercegovačkom krasu i u istočnoj Bosni.***) O tom kaže Vojislav Hranić slijedeće:***) „Mnogo upada u oči što imade malo pravoslavnih župa i sela, koja bi ogromnim dijelom slavila isto krsno ime; isto se pak pleme po starom slavenskom

*) Ruvarac: Nešto o Bosni etc. (Godišnjica Čupića II. p. 247.); Ruvarac: O humskim episkopima do god. 1766. Mostar 1901. (U Šematizmu hercegovačke mitropolije za 1900. god. p. 26 - 29.); Čorović: Hercegovački manastiri (Gl. z. m. 1911.) p. 508. Lopašić: Bihać i bihaćka krajina p. 11.

**) L. c. p. 242.

***) Kmetovsko pitanje p. 16.

običaju drži istoga kraja. Ako dakle u jednom kraju narod slavi mnogo krsnih imena, znači, da se obitelji naroda u onome kraju nijesu na istom mjestu razragjale, nego da su odnekle nadošle i tako se pomiješale. Tako je kod pravoslavnih u Bosni počevši od Sarajeva sve dalje prema Bihaću, dok se u istočnom dijelu Bosne naprotiv vide općenitija krsna imena, a to znači, da prema istočnome dijelu naše domovine imade sve više pravoslavnih starosjedica.“

Naselja srpska u Bosni spominju se prvi put poslije kosovske bitke u okolini Jajca. Ovi naseljenici dolaze pod imenom V l a s i. Pitanje „Vlaha“, dosta je komplicirano. Znademo pouzdano, da su u XIV stoljeću doseljenici s Balkanskoga poluostrva jatomice grnuli u Hrvatsku i Dalmaciju, a zovu se u spomenicima Vlasi ili Morlaci. Vlasi su porijetlom Romani. Od Romana su naime podunavski Rimljani, preci Rumunja zbog provala naroda najviše stradali u Gornjoj Meziji i Dardaniji, te su se iselili daleko preko nekadašnje granice latinskoga govora. Naravno, da pastirima nije teško padao odlazak u daleke krajeve. Oni nagjoše nova selišta u Rodopi, Hemu, Makedoniji i Tesaliji, koja se krajem srednjega vijeka zvala „Velika Vlahija“ Μεγάλη Βλαχία u Epiru, po cijeloj Srbiji, gdje ne fale ni u jednoj manastirskoj povelji od 12—14. vijeka, u Bosni i Hercegovini, gdje Dubrovčani plemena kod Trebinja, Ljubinja, Gackog, Zupce, Nikšiće i Drobunjake računaju u Vlahe, a isto tako i u primorskim planinama Hrvatske od Cetine, pa sve do u krajeve Like i Krbave.

Slaveni su ih nazivali Vlasima kao i Italijane (Pop Dukljanin ih zove Morovlachi ili Nigri Latini). U novije doba, kad su etnografske razlike već davno izbrisane, nazivaju varošani i dalmatinski ostrvljani svakoga seljaka i pastira na kopnu slav. Vlah, tal. Morlacco.

Imena njihova svjedoče o romanskom porijetlu (Gradul, Radul, Vladul, Negal, Stanul).

Stanovali su u pastirskim selima, koja se zovu od 13. vijeka „Katun“ (= tabor). Kako su Vlasi u Srbiji, Bosni i Hrvatskoj bili rasijani, nijesu mogli održati svoga jezika. Slavenski je prevladao. Ime Vlasi ostade im radi njihova zanimanja. Osim stočarstvom bavili su se i prenašanjem razne robe konjima. Njihove karavanske družine, zvane turme, a oni turmari ili p o n o s n i c i, pomagale su prometu izmegju primorskih i zagorskih krajeva. I u ratovima služili su kao prtljagari.*)

U spomenicima XVI. vijeka i dalje navode se iz Bosne u susjednu Hrvatsku i Slavoniju doseljeni Srbi, redovito pod imenom Vlasi, pod kojim imenom navlastito dubrovački spomenici zovu s v e s e l j a k e, u prvom redu one u Bosni i Hercegovini. Da li su svi Vlasi po prvotnom svom porijeklu Srbi, bilo bi teško ustvrditi. Jedino se dađe kazati, da su oni, dolazeći iz Srbije bili po svoj prilici već slavizirani. Da su pak odmah za prvih decenija turskoga gospodstva u velikom broju dolazili u Bosnu, o tome imademo pouzdanih dokaza, a kasnije naseljivanje Srba tijekom XVI. vijeka upravo je na stalnom dnevnom redu.**)

Za ovu periodu, o kojoj govorimo, valja nam istaknuti jednoga putopisca, koji je vrlo dragocjen za narodnosno poznavanje Bosne prvih decenija turskoga gospodstva. God. 1530. pogjoše kao Ferdinandovi poslanici u Carigrad N i k o l a J u r i š i ć i L a m b e r g. Njihovo putovanje pada u

*) U porodici i katunu Predojevića, koja se bavila kiridžilukom i koja je živjela u državi Pavla Radenovića, spominje se „Pocraec Predoeuich Vlachus comitis Pauli, koji je na 25 konja izgonio sô iz Dubrovnika“. (Dedijer: Stare seoske porodice u Hercegovini (Gl. z. m. 1907. p. 391.)

**) O Vlasima gledaj Jireček: Istorija Srba p. 148 i dalje. Šišić: Povijest Hrvatska II. p. 162. Klaić III. p. 17—18. V, p. 16—17. U Hrvatskoj XIV. stoljeća spominju se Vlasi kao zasebni razred pučanstva („omnes Valachos regni nostri Croacle“; „totum regnum Croatiae et Valachi in eo existentes“.) U jednom štatutu početkom XV. stoljeća razlikuju se Vlasi od „Srblina“.

doba znamenitoga Husrev-bega. Poslanike, koji su prolazili kroz Bosnu prati B e n e d i k t K u r i p e š i ć, za kojega Matković dokazuje, da je bio rodom Slovenac. Vidi se iz putopisa njegovo slaven-sko srce, makar se sam gradi Nijemcem. Prolazeći ovim slavenskim krajevima, ne krije on svoje ljubavi prema ovdašnjem narodu. Iz čitanja putopisa vidi se, da je bio vješt slavenskom jeziku. Kuripešić piše putni dnevnik, a po naslovu sudeći, nije to samo njegov putopis, nego čitavoga poslanstva, te je Kuripešić bilježio i ono, što su druga dvojica osobito Jurišić, koji je poznavao narod, opazili. Kuripešić dijeli Bosnu na gornju i donju. Donjom Bosnom zove kraj od Une do varoši Vrhbosne. Gornja Bosna započinje mu Vrhbosnom, a dopire do Zvečana ili Mitrovice. U Donjoj Bosni našlo je poslanstvo tri narodnosti (nationes) i tri vjere. P r v o s u s t a r i B o š n j a c i, koji su r i m s k o - k r š ć a n s k e v j e r e, a tima je Turčin, kad je osvojio Bosnu ostavio vjeru. Drugo su S r b i (Surffen), koje zovu V l a s i, a mi ih z o v e m o C i g a n i m a (Zigen) ili m a r t o l o z i m a. Ovi dolaze iz Smedereva i Biograda, a vjere su sv. Pavla (pravoslavni!). Mi ih držimo, kaže Kuripešić, za dobre kršćane, jer ne nalazimo, da ima kakove razlike izmegju njihove i rimske vjere. Treći su narod pravi Turci, koji su vojnici i činovnici, a vladaju sasvim tiranski ovim kršćanskim podanicima. Turčin im je ~~ostavio~~ ostavio vjeru, samo da obrađuju zemlju. Za gornju Bosnu veli, da su joj stanovnici Turci i Srbi, ali da najviše ima Turaka. Za nas je zanimivo, da spominje za Srbe, da su martolozi t. j. oni vojnici, koji kao predstraže vojuju s Turcima i o čemu imade dosta spomena. Kuripešić veli, da su im ti kršćani (Surffi) priznali, da je veliki grijeh, što vojuju na kršćane, ali da moraju na silu s Turcima. Za zemlju uz cestu veli, da je slabo obragjena, jer Turci putujući čas ovamo, čas onamo, uzimaju kršćanima sve, što imaju, a ništa ne plaćaju za ono, što uzimaju. Stoga idu siro-

mašni ljudi u planine iz plodne visine s cijelom imovinom i tamo teže zemlju (Katuni?).*) Mislim, da nije potrebno komentirati Kuripešićeve riječi, jer su one u skladu s onim, što smo do sada o tom pitanju kazali.

Pošto je organizacija pravoslavne crkve bila slaba, bilo je i svećenstvo pravoslavno na niskom stepenu kulture. Čitati i pisati malo ih je znalo, a izvještaji slažu se u tome, da su svećenici bili više vukovi nego li pastiri svoga stada. Misionar Bartolomej Kašić, rodom Dalmatinac, a prebivalištem u Dubrovniku, na svom putu u Srijemu početkom XVII. vijeka nailazi na Srbe, grčkoga obreda. Iz općenja s njima konstatira, da nijesu poznavali članaka vjere, niti 10 zapovijedi, niti formula nedjeljne molitve, niti sakramenta pokore. Vidio je svećenika, koji nije razumio pravo ono, što je čitao narodu. Gorljivi pater isusovac odmah ide na posao: tumači im prva počela vjere, počevši od značenja sv. Križa. Svi dječaci, mladići i stariji, slušali su, što im se tumačilo, te govorahu: Što mi to čujemo? Ta toga nikada od naših popova ne čusmo.***) Možda je pater Kašić malo i pretjerao u svojoj gorljivosti. Gerlach n. pr. vidio je u Srbiji svećenika, koji je obučen kao svaki drugi seljak obavljao ukop jednoga svoga vjernika golim nogama do koljena, a razlikovao se od drugih samo dugim vlasima i što nosi drugačiju kapu. Gerlach takogjer spominje, da samo manjina znade za „oče naš“ i „vjerovanje“, ali ipak da svi znadu, da ima jedan Bog, da je njegov sin Isus Krist, koji je za nas stradao, raspet i uskrsao, da će biti uskrsnuće mrtvih i da ima život vječni.***)) Megjutim ovo su

*) Matković: Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka (Rad 56 p. 149—233.)

**) Quid est, quod audimus? nunquam talia a nostris popibus audivimus; dicunt enim nobis, si nos istius modi addisceremus ipsos popos nihili penderemus aut contemneremus (Fermendžin: Acta Bosnae p. 350.)

***)) Smičiklas o. c. p. 95—96.

dokumenti iz 16. i 17. vijeka i iz krajeva izvan Bosne. Možemo ipak zaključiti, da ni u Bosni, gdje je organizacija crkvena bila slabija, nije bilo bolje.

Izmegju franjevac a i pravoslavnoga svećenstva postajalo je veliko neprijateljstvo. Imat ćemo još prilike kasnije, da se osvrnemo na borbu izmegju jednoga i drugoga svećenstva, koje se megjusobno tituliše: „šizmaticima“ i „neiskrenim Latinima“

III.

ČETOVANJA I OSVAJANJA BOŠNJAKA U XVI. VIJEKU. (1528—1606.)

Padom Jajca nijesu prestala veća ili manja četovanja Bošnjaka u susjednim zemljama. Još iste godine znatnija je provala Husrev-begova iz Bosne prema Metlici. Hrvatska i kranjska gospoda bila su obaviještena o njegovom dolasku, pa su se mogla spremati, da ga dočekaju. Bošnjaci su nekoliko dana pustošili u okolini gornje Kupe. 5. oktobra 1528. došlo je do većeg boja ispod grada B e l a j a izmegju Mrežnice i Korane, nedaleko Novigrada. Na čelu hrvatsko-kranjske gospode bijahu ban I v a n K a r l o v i ć, braća Vuk i Krištofor Frankapan Brinjski, te vrhovni kapetan Kranjaca, Korutanaca i Štajeraca, Bernardin Ričan. Borba se svrši porazom Bošnjaka. Mnogo odličnika ostade na bojištu, megju njima i „Skender, vicebassa (čehaja) de Bossina“. Ban Ivan Karlović dopanuo je 18 rana i to od Nijemaca, koji su ga držali za turskoga vojvodu.*)

Ne treba napose spominjati, da su kod Sulejmanovih provala 1529. i 1532. u velikom broju sudjelovale bosanske čete pod Husrev-begom. Redovno su to turske smione predstraže i čete, koje velikom žestinom plijene i harače na daleko i široko. U vrijeme opsade Beča (1529.) plijene Bošnjaci po čitavoj Austriji. God. 1532. priključio se Husrev-beg sa 10.000 vojske Suljemanu kod Osi-

12 *) Klaić V. p. 86; Lopašić: Oko Kupe i Korane p. 48.

jeka. Po nekim vijestima taj bi broj iznašao i do 50.000, što će po svoj prilici biti pretjerano.*)

God. 1533. izradi carev poslanik Hrvat Jerolim Zadrani u Sulejmana primirje, te su slijedeće godine 1534. i 1535. prošle prilično mirno. Primirje vrijedilo je dakako samo za t. zv. veliki rat, dok je mali rat na granici trajao neprestano i odvisio redovno od ratoborne čudi pograničnih sandžaka, koji su radili sasvim na svoju ruku. Njihove akcije bile su redovno, ako su uspjele, obasute nagradama i pohvalom iz Carigrada, te je u tome taj neprestani mali rat nalazio jake pobude.

God. 1536. već se općenito nagagjalo, da se Suljeman opet sprema, da dođe u pomoć svom štićeniku Zapolji protiv Ferdinanda. U drugoj polovini 1536. godine velikom su silom smederevski sandžak Mehmed-beg Jahjapašić i bosanski Husrev-beg udarali na Slavoniju. Mehmed-beg zauzeo je Požegu, koju je slaba posada branila, a odavle prodro u virovitičku i križevačku županiju. Husrev-beg utvrdio je gradove Brod i Kobaš na Savi.

Kralj Ferdinand I. odlučio je u novembru iste godine poslati poslanika u Carigrad s tužbom, da su smederevski i bosanski sandžak s mnogo vojske provalili u Slavoniju i osvojili 13 gradova i mnoga druga mjesta, od kojih su neka opskrbili posadama, a druga do temelja razorili. Dalje se veli u tužbi, da su bosanski sandžak Husrev i hercegovački Piri-beg došli pred grad Klis „s nebrojenom vojskom“, te blizu njega dvije tvrđinje jednu za drugom podigli, da tako grad glagju prisile na predaju. Ferdinand moli Sulejmana, da to sandžacima zabrani, a otete gradove da povrate. Slobodno pismo Ferdinandovom poslaniku stiglo je prekasno (u februaru 1537.), pa kad je ovaj otišao prvih dana aprila u Carigrad, Klis je već bio pao u turske ruke.

*) Hammer III. p. 91—93; 109. Hammer govori o 100.000 vojnika. Bašagić: Husrev-beg p. 60.

Na Klis je bacio Husrev-beg već odavna oko. Grad taj bio je važan, jer se nalazio na sredini prema mletačkoj Dalmaciji u neposrednoj blizini mletačkih gradova u Primorju. Uza to je bio po prirodi tako utvrgjen, da se mogao samo dugom podsadom zauzeti. Sasvim je razumljiva zato us-trajnost Husrev-begova, da taj grad osvoji. Već god. 1531. nalazio se u blizini Klisa, te je za 15 dana podigao u Solinu kaštel. Godine 1532., kada u gradu nije bilo junačkoga zapovjednika Petra Kružića, zavladaše njime Turci izdajstvom pod vodstvom Mlečanina Querini-a. Kružić ga još iste godine osvoji natrag pomoću svojih privrženika u gradu. Iste godine osvojio je Kružić i kaštel Solin. Mlečani su takogjer dobro shvaćali znamenovanje ove tačke, te su i tražili od Kružića, da im grad predade, ali on to nije htio učiniti. U gradu nasta-niše se brojni Uskoci, a od god. 1533.—1536. bile su oko Klisa česte borbe.

Krajem augusta 1536. stajali su Husrev i Piri-beg pred Klisom. Ovaj put su borbe trajale više mjeseci. Turci su obnovili razvaljeni Solin i stali graditi još dvije nove tvrgjavice, kaneći Klis ograditi od ostaloga svijeta i prisiliti ga glagju na predaju. Ova Husrev-begova dobro smišljena ak-cija živo nas sjeća na izolaciju i pad Jajca.

Petar Kružić tražio je pomoći od pape Pa-vla III. i kralja Ferdinanda. Morskim putem došla mu je u pomoć vojska od neko 3000 ljudi i s tom je vojskom oborio dvije novo podignute turske tvr-gjavice. Kada je začeo osvajati Solin, osvanuše iz-nenada na solinskom polju Murat-beg, poznata desna ruka Husrev-begova*) i hercegovački Malkoč-beg sa 1000 konjanika i 1000 pješaka. Kru-žićevi ljudi držeći, da Turaka imade više, nego što

*) Ištvanfi veli za nj, da je bio rodom Sibenčanin. U Truhelke (Gazi Husref-beg 33., 50.) saznajemo, da je imao i brata kanonika u Šibeniku po imenu Jurja Tar-dića, koji je Murat-bega u Sarajevu pohodio, dok je on još bio kapidžija Husrev-begov.

ih je u istinu bilo, pobjegoše k moru na lagje; uzalud ih je Kružić zaustavljao. Napokon skoči i on na jednu lagju, koja je bila prepuna, te se nije mogla maknuti od kopna. Turci navalise na lagju i počese sjeći. Vogja spahija, A t l i - a g a (?) obori se sa svojim ljudima na Kružića; u žestokoj borbi odsječe mu Atli-aga glavu, a tijelo ostade u lagji. Grof Nikola Thurn, jedan od vojvoda potučene vojske, spasi život, ali izgubi najveći dio vojske. Atli-aga odnese Kružićevu glavu Murat-begu; ovaj s Kružićevom glavom dogje pred Klis i pozva posadu i gragjane na predaju. Ovi se tom pozivu odazvaše. Gragjani i uskoci ostaviše Klis i najveći dio od njih nastani se u Senju. Pečujlija znade pripovijedati, da je Husrev-beg dobio neko unapregjenje, a Murat-beg ziamet. Klis postade od toga vremena sjedištem sandžak-bega i jednog odijelenja turskih krajišnika i Turci su ga jako cijenili.*)

Kada je 1537. godine opremio Ferdinand jaku vojsku na Slavoniju pod vrhovnim vodstvom I v a n a K a c i a n e r a, sudjeluju u tim borbama H u s r e v - b e g, M u r a t - b e g (kliški sandžak) i zvonički Džafer-beg. Ovaj navalni rat na Slavoniju svršio je sramotnim porazom Kacianerovim i njegovih drugova kod Osijeka i Gorjana. Kada su mnogi odličnici ostavili tabor, pobježe i Kacianer, ostavivši kukavno na cjedilu vojsku. Ivan Kacianer nastanio se kasnije u gradu knezova Zrinjskih, Kostajnici i počeo pregovarati s Turcima. Sami knezovi Zrinjski pali su u sumnju kod Ferdinanda I. kao ortaci Kacianerovi, jer je ovaj počeo raditi za Zapolju u dogovoru s Turcima. Kada ga je knez N i k o l a Z r i n j s k i dao u Kostajnici pogubiti, očito radeći po nalogu dvora, smatrao se i sultan Sulejman povrijegjen. On traži od Ferdinanda, da Zrinjske kazni radi toga umorstva; ako toga ne bi učinio, učinit će to on sam i poslati svoje sandžake, da njih i njihovu djedovinu satru.

*) Klaić V. 117—118. Bašagić: Husrev-beg p. 66. Tomić: Grad Klis u 1596. godini p. 1—2.

Kako je ozbiljno sultan mislio s ovom svojom grožnjom, dokazuje nam najbolje to, da su Husrev-beg i Murat-beg sa 30.000 ljudi počeli opsjedati Kostajnicu i Zrinj, ali je Zrinjskima uspjelo ovaj put, da obrane svoju djedovinu.*)

U Dalmaciji osvoji još Husrev Nadin i Vranu, a na sjeveru Dubicu. Doba Husrev-begovo ne samo da je najsajnije doba turskoga kulturnoga rada (o tome vidi pri kraju ove knjige) u Bosni, nego i doba najsretnijega vojevanja i osvajanja.

Husrev-bega, koji je umro 1541.***) g. zamijeni u Bosni ne manje ratoborni Ulama-beg. Još prije pete Sulejmanove vojne (god. 1543.) Ulama beg marljivo četuje s Murat-begom šibenčaninom, sada požeškim sandžakom i Malkočbegom hercegovačkim. U Požegi je naime još god. 1538. postavljen za osvojenu Slavoniju novi sandžak. Ulama i Murat počеше opsjedati 1543. Valpovo, jedini grad u istočnoj Slavoniji, koji je još ostao u kršćanskim rukama. Kada je Sulejman stigao pod Valpovo, pade iza dulje opsade i taj grad u ruke turske. Murat-beg je iza pada Valpova dobio za 30.000 jaspri veći dohodak, a njegov sin 12.000 jaspri.

U kasnijem četovanju vrijedno je istaknuti epizodu iz god. 1545. Ulama i Murat provališe iz Slavonije sve onamo prema Varaždinu. Kapetan Wildenstein i Nikola Zrinjski pratili su Turke i tako stigli do grada

*) O vojni u Slavoniji vidi Hammer III. p. 189. Klaić V. 117-118.

**) Mukevit veli, da je Husrev-beg poginuo u boju sa crnogorskim plemenom Kuči i da ga je jedan Crnogorac smaknuo. Pokojniku izvadiše njegovi ljudi drob i zakopaše na mjestu, koje se od onda zvalo Drobnjaci, a mrtvo mu tijelo preniješe u Sarajevo i sahraniše ga u njegovom turbetu. Dr. Truhelka upozoruje, da se ime Drobnjaka nalazi u dubrovačkom arhivu spominjano sto i više godina prije Husrev-bega. Fojnička kronika veli, da je umro u Sarajevu 1541. godine. (Sr. Truhelka: Gazi Husref-beg p. 58.)

Selnice ili Konjskoga (danas Konjščina). Ovdje je došlo do zanimive bojne igre; po 100 momaka borilo se s jedne i druge strane na očigled obiju vojski, „da koplje lome i mejdan dijele“. U tim viteškim igrama sudjelovali su i manji odjeli i pojedinci. Kad su mnogi hrvatski časnici plemići otišli svojim kućama, jer im je dodijalo gledanje tih mejdana, nastane od jednom nered u kršćanskoj vojsci, koji upotrebiše Ulama i Murat, da zaskoče Hrvate. Mnogo je Hrvata tom zgodom poginulo, a Zrinjski i Wildenstein spasiše se teškom mukom u kaštelu Selnici. Ulama se nije okoristio svojom pobjedom, nego se iz Zagorja povratio kući u Banju Luku.*) Ulama-beg i Malkoč-beg opustošiše i najveći dio Like i Krbave, gdje su nekoliko gradova kao n. pr. Udbinu učvrstili.

Ovaj isti U l a m a - b e g postade g. 1547 namjesnikom u Erzerumu, odakle se opet povratio u Bosnu za namjesnika. Godine 1552. zauze Viroviticu, a u zajednici s M a l k o č - b e g o m još iste godine provali sve do Varaždina, gdje se sukobi sa Zrinjskim i kapetanom Sekeljem. U boju je poginuo Ulaamin sin D ž a f e r.***) (Ulama je poginuo u perzijskom ratu g. 1554.) Kako je u to doba pala i Čazma, namješten bi u njoj novi sandžak, koji je neko vrijeme stolovao ovdje. Kasnije je stolica sandžaka bila u Pakracu, a konačno u Cerniku.

Godine 1553. otposlao je Ferdinand I. u Carigrad Antuna Vrančića, da zatraži mir. Za to je čitave godine bilo prilično mirno na granici. Jedino je došlo do osobnoga sukoba između Nikole Zrinjskoga i novoga bosan-

*) Klaić V. 164.

**) Bašagić znade za Ulamu u svome popisu bosanskih sandžaka, da je bio samo jednom u Bosni sandžak. U Klaića spominje se i po drugi put (V. 190.) I Hammer veli za nj „der nach persischen Feldzuge seine vorige Statthalterschaft Bosnien wieder aufgetreten“ (III. 291.) Ovo je samo jedan primjer, kako smo još daleko od toga, da tačno ustanovimo slijed bosanskih namjesnika.

s k o g a p a š e. Bosanski paša zatražio je od Zrinjskoga, da pusti na slobodu nekoga vojvodu Murata, što Zrinjski nije htio učiniti. Nije poznato, tko je koga zvao na dvoboj, ali Zrinjski je dobio dozvolu od kralja, da dijeli mejdan. Još iste godine 1554. spremao se Zrinjski ozbiljno na taj dvoboj, ali ga se nastojalo spriječiti, pošto je još uvijek trajalo pregovaranje s Turskom o miru. Bosanskom paši javio se bio i neki Mehmed aga iz Zmijanja (zu Smiansky), koji je u hrvatskom jeziku pozvao bana na dvoboj. Napokon je Zrinjski s velikom pratnjom otišao u Gjurgjevac, gdje se imao dvoboj dijeliti, ali bosanskoga paše nije bilo u odregjeno vrijeme i tako je ta stvar zaspala. Prema Klaiću zvao se bosanski paša: „Mehmet paša, sandžak bosanski i pročelnik vojske presretnoga cara od Carigrada do Budima i Temešvara“ *) Najvjerojatnije je, da je to bio Malkoč-beg.

M a l k o č - b e g gotovo se dva decenija spominje kao najljući bosanski beg. Nema gotovo vojne po Hrvatskoj i Slavoniji, u kojoj se ne bi njegovo ime spominjalo. On četuje po Lici i Slavoniji sa Ulamom, a iza njegova definitivnoga odlaska iz Bosne, vazda je među bosanskim sandžacima njegovo ime prvo, te se druga imena niti ne spominju. Rogjen je u D u z i k o d P r o z o r a, pa ga neki zovu i D u g a l i ć. God. 1553. obnovi i učvrsti u turskoj Krbavi gradove Bunić i Perušić. God. 1556. vidimo ga kod opsade i pada Kostaj-

*) Dosadanji poznati popisi ne znaju u godini 1553. za bosanskoga sandžaka Mehmet pašu. Tada bi morao biti prema tim popisima bosanskim sandžakom Malkoč-beg, te je i najvjerojatnije, da je on bio protivnik Zrinjskoga. Bašagić ga kao bosanskoga sandžaka stavlja u 1553. godinu. On razlikuje Bali-bega Malkoča, hercegovačkoga, od Osmana Dugalića, kliškoga sandžaka i bosanskoga namjesnika. Prema kršćanskim vrelima postoji samo jedan, koji dolazi sada kao hercegovački, sada kao kliški sandžak ili oboje zajedno! Isto Knežević i Peez (Otomanske valije u Bosni. Gl. z. m. 1859. II. p. 61.) Sr. Klaić V. 197.

nice, koja je pala bez nužde u ruke Turaka. Predao ju je neki Nijemac Lusthaler (Lostohar), kako veli kroničar Vramec „za peneze Turkom“ Padom Kostajnice „vsa horvatska zemlja opuste i slovenska“, veli tačno Vramec.

God. 1558. zamjenjuje Malkoč bolesnoga bosanskoga pašu, te se upravo urotio, da satre ostatke Hrvatske. On hara i plijeni „ostatke“ Hrvatske između Une, Gline i Korane. Čitav niz utvrda pade u njegove ruke, a on ih obori i popali. Čazmu, da ne padne u ruke kršćana, razori. Sada ga u bojama pomažu i sinovi *Džaffer i Husejin*. Džaffer imao je za ženu kćer velikoga *vezira Rustem-paše**) i bio je kapetan u Gradiškoj na Savi. Oba Malkočeva sina poginuše u toj borbi na *Krajinu*.***) Ime Malkoč-begovo zadaje kršćanskim krajišnicima veliki strah sve do 1562. godine.

Već u doba Malkoč-begovog četovanja zauzimaju mjesto bos. sandžaka članovi glasovite porodice *Sokolovića*. Tako 1555. Kara Mustafa beg Sokolović (Lala), zatim Hasan beg Sokolović (1561.) Mustafa beg Sokolović, Mehmed beg Sokolović i naznamenitiji među njima Ferhat beg Sokolović. Ova je porodica obnašajući najvažnije državne službe u Bosni, držala u svojim rukama i sudbinu susjednih krajeva gotovo nekoliko decenija. Bit će prilike, da na drugom mjestu reknemo koju riječ o porijetlu Sokolovića. Za sada ćemo registrirati samo najvažnije dogagjaje za namjesnikovanja Mustafa-bega Sokolovića i Ferhat-bega.

Mustafa beg Sokolović postao je namjesnikom u Bosni god. 1565., te je odmah u

*) Ovaj Rustem-paša Čigalić osnovao je u Sarajevu Brusa-bezistan. Bio je dva put velikim vezinom od 1544—1553.; i od 1555—1561., a porijetlom valjda iz okoline Sarajeva. Osim Hamera i Jorge sr. o njemu: Truhelka: Der Brussabezistan (Bosnische Post 1912. godine uskršnji broj.)

**) Potanje o tome Klaić V. 225 i dalje. Lopašić: Oko Kupe i Korane p. 168.

početku svoga namjesnikovanja nastavio ratobornu politiku Malkoč-bega prema susjednim zemljama. Njegova je zasluga, da je god. 1565. pala u ruke Turaka K r u p a, važna tačka za dalnja turska osvajanja u Hrvatskoj. Mustafa-beg došao je pod Krupu s jedno 2000 vojnika. U gradu se nalazio vojvoda Bakić*) „i s njim je junakov 28“, kako to izvješćuje kapetan Farkašić generalu Lenkoviću. Krupi je imala doći u pomoć oveća vojska pod vodstvom generala Herbarta Auersperga, pa je zato Bakić velikom hrabrošću branio grad. Auersperg je stigao još za vremena nasuprot Krupe uz lijevu obalu rijeke Une. Oba tabora kršćanski i turski bili su na blizu, te su si vojnici međusobno mogli dovikivati i na mejdane izazivati. Auersperg nije imao smionosti, da zametne bitku, nego je bojeći se za Bihać, uzmaknuo prema ovome gradu. Tako je Krupa pala u turske ruke. Vojvoda Bakić sa 6 preostalih drugova odluči prokrčiti sebi put iz grada. U borbi, koja se zametnula, poginuše mu 4 druga, a on je s preostalom dvojicom dopro sretno do Une. Kad ju je htjeo pregaziti, utopi se u njoj.

Mustafa beg dobro je shvatio važnost Krupe za dalnje operacije, pa je ovdje ostao mjesec dana, da je učvrsti. Krupa je dobila posebnoga zapovjednika s kapetanskom čašću, a kasnije kadšto i čašću sandžaka. Naročito su se zvali glavari Krupe sandžacima za vrijeme, dok nije bio osvojen O s t r o ž a c, a poslije Bihać. Kapetani ostadoše u Krupi i dalje, te je Krupa iza Bišća vazda poglavito mjesto na Krajini i u bihaćkom sandžaku.**)

Preko očekivanja nije Mustafa-beg od Krupe pošao prema Bihaću, nego preko Save prema Križevcima, da četuje. Na tom četovanju namjerio se na nj hrvatski ban P e t a r E r d e d i, koji je Mustafu-bega porazio kod O b r e š k e (blizu Ivanić

*) Hrvat, katoličke vjere. Nije bio u rodu glasovitom srpskom junaku Pavlu Bakiću.

**) Lopašić: Bihać etc. p. 216.

Kloštra). Još iste godine stekao je Erdedi radi ove pobjede za se i za svoje potomke grofovsku čast.*)

Kada je još iste godine umro veliki vezir Ali paša Semiz, poznat sa svoje dobroćudnosti, zamijeni ga glasoviti Mehmed paša Sokolović, koji je došao u sukob sa zahtjevima Habsburgovaca u Ugarskoj. Sultan Sulejman odluči se u visokoj starosti na novu vojnu. Kod Sigeta sudjelovali su i Bošnjaci pod Mustafa-begom, koji je zamijenio na smrt odsugjenoga budimskoga pašu Arslana i ondje pašovao punih osam godina.

Dvije godine iza sigetske opsade (1568.) došlo je napokon izmegju sultana Selima II. i cara Maksimilijana do osam-godišnjega primirja. U ovom miru bilo je zabranjeno četovanje kršćana i Turaka na granici, pače i mejdani, koji su više puta davali povoda većim borbama. Mira u istinu ipak nije na granici bilo.

God. 1570. započe izmegju Mletaka i Turaka rat za otok Cipar. Vrhovno zapovjedništvo u tom pomorskom ratu imao je Lala Mustafa Sokolović, Selimov odgojitelj, koji je neko vrijeme bio i namjesnikom u Bosni. Cipar je pao u ruke Osmanlija god. 1571. Ne ulazeći u potankosti toga rata, u kojem su Mlečane pomagali papa Pio V. i Filip II., španjolski kralj (Lepanto!), taknut ćemo taj rat samo u toliko, koliko se on vodio na našoj strani, a to je u Dalmaciji.

Mlečani su odmah u početku rata bacili oko na Klis. Glavni mletački providur Jakov Forkarini, zatim njegov našljednik Grimani napeli su sve sile, ne bili kako izdajstvom i lukavštinom zavladaše gradom. Grimani je pače stupio u dogovore s nekim odličnim Turčinom iz Klisa, Mustafom**), s kojim je sklopljen i formalni ugo-

*) Klaić V. 255.

**) Mustafa je prešao na kršćanstvo („fatto segretamente Christiano“). Novija dokumenta iz toga doba štampao je Dr. Karlo Horvat: Monumenta Usocchorum Pars I. p. 6—9.; Jovan Tomić: Grad Klis etc. p. 2—7. Jelić L. dr.:

vor, te mu garantovan izvjesni godišnji prihod i nagrada od 500 dukata. Pokušaji ovi potrajali su sve do 1572. godine, ali svi su ostali bez uspjeha, ma da je u prilog m l e t a č k e a k c i j e bila i kuga, koja je vladala u onom kraju. Mletački ljudi, pomagani živahno od Uskoka, bili su već i prodrli u grad, ali su ga napustili, popalivši nekoje dijelove grada i poubijavši nekoliko Turaka. Za ciparskoga rata bio je u Bosni namjesnikom M e h m e d b e g S o k o l o v i ć, brat Mustafin, sve do 1574., kad je bio pozvan za labu u Carigrad (uzgojitelja carevića), a naslijedio ga F e r h a t - b e g S o k o l o v i ć, koji je do tada bio sandžak kliški. F e r h a t - b e g u imade spomena kao kliškom sandžaku već 1558. godine i njemu je zapala dužnost, da pazi na kretanje Mlečana u Dalmaciji. Ferhat-beg se spomenute godine zove: „Ferhat-beg, sanžak kliški, hrvacki i primorski“ ili „sanžak kliški, hrvacki, hlivanski i primorski.*) Do 1574. godine bio je on sandžakom kliškim, a ime njegovo postaje slavno i poznato tek od ovoga doba. Bašagić kaže za nj, da nijedan bosanski namjesnik nije bio silniji ni moćniji od njega. Dvorska njegova svita bila je mnogobrojna. Kad je ulazio u Travnik, pred njim se nosilo 700 (?) bajraka. Pratilo ga je do 300 d e l i l e v e n t a u odijelu od vučine pod željeznim kalpacima.***) Susjedne zemlje osobito Hrvatska, zapisala je njegovo ime krvavim slovima u svoju istoriju. Tek što je postao namjesnikom, već je započela krvava borba na Krajini. Poticajem nekadanjega D e l i - p o p a F r a n j e F i l i p o v i ć a, a sada zajima na Krajini,***)) pošao

Uskoci i urote o preotmi Klisa za druge polovine XVI. vieka (Glas Matice Dalm. III. p. 239—254, 329—349.)

*) Ljubić: Rukoviet jugosl. listina (Starine X. p. 8.)

**) Bašagić: Uputa p. 39.

***)) Zagrebački kanonik Franjo Filipović bio je zarobljen od Turaka god. 1570. Ovi ga otpremiše u Carigrad. Kroz 4 godine nastojali su car Maksimilijan i ban Drašković, da ga oslobode od sužanjstva, ali im to ne pogje za rukom. 1574. bio je Drašković čuo, da se Fili-

je Ferhat prema Cetin-gradu, a odanle na sjever prema Budačkome. Na tom četovanju sukobio se 7. januara s I v a n o m A u e r s p e r g o m, rogjakom vrhovnoga kapetana hrvatske krajine. Turci raspršiše Ivanove čete, a on sam jedva živ uteče. Pošto su ga opadnuli, da je bio sporazuman s neprijateljem, staviše ga pred sud i on je morao za taj poraz odgovarati.*) Ferhat je tako započeo ratovanjem, pogazivši mir, koji je bio za Selima II. produljen. Bijaše to sasvim prema turskome shvaćanju, jer je baš pod konac 1574. umro Selim II., a novi se sultan Murat III. (1574—1595.) nije smatrao dužnim držati utanačenja, stvorena od pretšasnika.

Ferhat beg nastavlja još iste godine svoja četovanja. Sa 3000 ljudi pade pod Bihać, kojega nije mogao zauzeti, pa zato krene dalje, okupljajući sve više četa pod sobom, i paleći i robeći na sve strane. Vojska mu narasla na neko 10.—12.000 vojnika. Kad su o tom stigle vijesti generalu Herbartu A u e r s p e r g u, izdade on nalog, da se svi kapetani na Krajini sakupe oko grada B u d a č k o g a na rijeci Radonji, pritoku Korane. Herbart Auersperg stigne iz Kranjske 21. septembra i odsjedne sa svojim sinom, 22-godišnjim mladićem Vukom Engelbertom, u blizom kaštelu hrvatskoga plemića Tušilovića. Ovdje je odlučio čekati, dok dogju ostali kapetani i susjedni hrvatski plemići. U svemu je moglo biti 1000 pješaka i konjanika na okupu. 22. septembra zametne Herbart borbu s jednom turskom predstražom i u sukobu izgubi glavu. Sada začne borba na svim stranama. Nešto poslije Herbartove pogibije stigle su na bojište i brojne druge čete, ali kako su ostale bez vogje, bijahu suzbite, raspršene, poubijane i pohvatane. Do 2000 vojnika zarobi Ferhat. Sin Herbartov, Vuk

pović odrekao kršćanske vjere i prešao na islam, primivši ime Mehmed. Od njega vuku lozu današnji begovi Filipovići. (Klaić V. p. 280 i Bašagić o. c. p. 38.)

*) Klaić: Ibid. 309.

Engelbert i odlični hrvatski plemić Ivan Vojković bijahu među zarobljenicima. Vuka Engelberta otkupiše njegovi rođaci nakon dugotrajnih pregovaranja sa mnogo tisuća talira. S tom otkupninom sagradio je Ferhat-paša prekrasnu džamiju u Banjoj Luci (Ferhadija).*)

Premda je sultan Murat III. u novembru 1575. pristao na produljenje mira, ipak je Ferhat ratovao i dalje. U samoj 1576. godini zabilježeno je 50—60 provala iz Bosne u Hrvatsku. Ferhat se svom snagom oborio na gradove u t. zv. Bihaćkoj Krajini. To je onaj dio Hrvatske, koji se nalazio na obje obale srednje Une između današnje Hrvatske i ključkoga, te petrovačkoga kotara. Bihaćka Krajina bila je polovinom XVI. vijeka opkoljena poput kakova poluostrva sa svih strana.

Počevši od godine 1530.—1555. pretvoreni su svi vlasteoski zamci i dvorovi na toj Krajini u tvrgje i stražarnice i u nje postavljene jače ili slabije posade. Ferhat-beg redom osvaja ove tvrgjave. Krupa je pala već za dobe Mustafabega Sokolovića, a Ferhat zauze Bužim, Cazin i 1577 O s t r o ž a c, Kladušu, Peći etc. God. 1578. spremala se veća vojna pod vrhovnim zapovjedništvom J u r j a K h e v e n h ü l l e r a protiv Ferhata, da se reokupira bihaćka Krajina. Hrvatima je stajao na čelu ban K r i š t o v U n g n a d. Nekoji gradovi kao Cazin i Ostrožac padoše u ruke carevaca, ali se čitava vojna svrši usljed Ferhatova dolaska sramotnim gubitkom netom osvojenih gradova i uzmakom kršćanske vojske k Bihaću, a odanle do kranjske međe. Turci su osvojili gradove i sav predjel oko Une. Ferhat-beg je osvojene gradove dobro učvrstio. Prema Lopašiću imali su Krupa, Bužim i Cazin god. 1577 jače turske posade i veću vojsku, nego što je bila vojska hrvatske Krajine. God. 1578. bijaše od osvojenih gradova sastavljen n o v i s a n d ž a k o s t r o ž a č k i.

*) Lopašić: *Oko Kupa* etc. p. 95. Po Pečujliji dosegla je otkupnina 30.000 dukata (Bašagić o. c. 39.)

Mnogo su pomagali Ferhat-begu na toj Krajini V l a s i (Srbi), koje je on ovamo naselio oko god. 1560. (veliki dio unske doline prema Krupi). Ti Srbi stojeći god. 1579. u turskoj službi u Cazinu i Ostrošcu bili su voljni rečene gradove predati kršćanima. Starosjedilačko pučanstvo radi neprestane ratne bijede ostavlja u velikom broju Krajinu.*)

Od ostalih četovanja Ferhat-begovih vrijedno je spomena ono god. 1584. Kad se Ferhat-beg ove godine vraćao iz Kranjske, dočekaše ga kod Slunja ban T o m o E r d e d i i general hrvatske Krajine J o s i p J o š t T h u r n i razbiše. Ova pobjeda doprinijela je mnogo tomu, da Ferhat-beg nije g. 1585. mogao uspjeti kod napadaja na Bihać, koji mu je još uvijek prkosio.

Slijedeće godine odlikovao se E r d e d i pobjedom nad p a k r a č k o - c e r n i č k i m sandžakom A l i - b e g o m Sokolovićem, F e r h a t o v i m b r a t o m, kod I v a n i ć a.**)

Za Ferhata, koji je bio amidžić slavnoga Mehmet paše Sokolovića, podignuta je Bosna na beglerbegluk. On je prenio stolicu paše iz Travnika u Banju Luku, da bude bliže Krajini. God. 1588. ostavio je Ferhat definitivno Bosnu, da preuzme čast budimskoga namjesnika, ali nije ovdje dugo pašovao. U drugoj polovini 1589. ubiše ga njegovi vlastiti vojnici, jer ih je varao i nije im plaću u odredjeno vrijeme***) davao. Njegovi potomci nastaniše se u Banjoj Luci, gdje su igrali uvijek prvu ulogu, dok nijesu izumrli koncem prošloga vijeka.****)

Kad je Mehmed paša Sokolović, veliki vezir, umro (1580 2. aprila),*****) preuzeo je doskora njegovu baštinu S i n a n - p a š a, rodом Arbanas iz

*) Lopašić: Bihać etc. p. 11., 22., 27.

**) Klaić V. 359.

***) Jorga III. 269. Klaić V. 361.

****) Bašagić o. c. p. 43.

*****) Ovaj datum prema Jorgi III. 169. Obično se misli 1579.

okoline grada Skadra, koji je u nekoliko maña prekinuo svoje vezirovanje. Po treći put bio je vezir od 1593 -1596. godine. On bijaše sin jednoga seljaka, a odlikovaše se mnogim svojstvima, koja su ga daleko digla nad ostale turske državnike njegova doba. U vanjskoj politici bijaše odlučan protivnik kršćana, osobito Mlečana i Nijemaca u Ugarskoj, i što je rijetko u to doba, nepodmitljiv. Progovorili smo nekoliko riječi više o njemu, jer ćemo imati kasnije prilike, da ga vidimo na djelu.

Prvih mjeseci 1591. g. došao je za namjesnika u Bosnu ratoborni i krvoločni *G a z i D e l i H a s a n p a š a P r e d o j e v i ć*. Ovo je bio očiti znak, da mir, koji je neko vrijeme na granicama potrajao, ne će više dugo trajati. Imajući zalegje u velikom veziru *H r v a t u S i j a v u š - p a š i*,*) koji je 1591. nastupio svoje mjesto, Hasan je usuprot postojećeg ugovora o miru začeo osvajati u Hrvatskoj i to s tolikom žestinom, da je pretekao u tome i *M a l k o č, t e F e r h a t - b e g a*.

O porijetlu Hasan-pašinu znademo prema savremenim turskim povjesničarima Pečujliji i Ćatib Celebiji, da potiče iz Hercegovine („Hercegli Gazi Hasan paša“). Za njegovo hercegovačko porijetlo govori i to, što se već za kneza Pavla spominje Vlah Predojević, a i danas u Hercegovini imade brojnih porodica, koje se smatraju potomcima starih Predojevića („Predojevo koljeno“). Imade i jedna pjesma, gdje se govori o prijelazu jednoga Predojevića na islam i da je postao pašom. U Krajini megjutim postoji tradicija, da je Hasan rodom iz *L u ž a c a u k o t a r u S a n s k i M o s t*. Lopašić veli, da još i danas ima u Lužcima Predojevića hrišćana, koji ne bijahu nikada kmetovi, već slobodni posjednici zemalja, koja povlast potječe iz doba Hasanovih. U Krajini se čuva i tradicija, da je bio pastir i kao takav prešao na islam. Izvjesno

*) Jorga III. 168. „Der Kroate Siavusch, ein schöner Mann, der hoffärtig, geschmeidig, witzig, manierose, furchtsam und geizig zugleich war“.

se može o njemu reći, da je došao kao adžemi-oglan u Carigrad, izobrazio se ovdje kao mnogi drugi na državne troškove, oženio se ovdje bogatom perzijskom kneginjom i postao sandžak-begom u Bačkoj na Dunavu, Brat njegov Dž a f e r bio je sandžak u Cerniku. Hasan bio je vrstan i hrabar vojnik, a odlučan, bezobziran i drzak muž („temerarius potius, quam strennus“). Kad se čulo, da je postao bosanskim beglerbegom, očekivalo se općenito, da će zaigrati krvavo kolo. Deli Hasan paša potpuno je odgovorio onome, što se od njega očekivalo.*)

Već prvih dana augusta g. 1591. nalazio se Hasan paša s jakom vojskom pred zidinama grada Siska, koji je branio hrabri kanonik Nikola Mikac (Mikacius, Mikoch). Hasan nije mogao uzeti Siska, a pošto se počele sakupljati i kršćanske čete, da pogju gradu u pomoć, naročito ban Erdedi, stade se Hasan-paša vraćati prema Gradiški. Nadvojvoda Ernest upravio je na Hasan-pašu oštro pismo, u kojem ga je prekorio, što je prekršio primirje. „Vrlo su rijetki kršitelji ugovora i javnoga mira, svršava Ernestovo pismo, dočekali sretan kraj (felicem exitum sortiti sunt)“

Pošto je ban Erdedi megjutim zauzeo Moslavinu, optuži Hasan-paša njega, da je on skrivio kršenje primirja. Poslanik cara Rudolfa II. zaludu se trudio u Carigradu, da dokaže Hasan-pašinu krivnju. Hasan-paša nastavljaše nesmetano daljnje ratovanje. Pod kraj 1591. zauze Ripač, a početkom 1592. uhvatiše Turci bihaćkoga kapetana Obričana, napavši ga iz zasjede. Nastavljajući osvajanja Hasan iste godine zapremi Goru i Ilrastovicu i započe graditi Petrinju kod Kupe, odakle će moći napadati Pokupje od Siska

*) O Hasan-paši sr. Lopašić: Bihać etc. 86; Klaić V. 358. Dedijer: Stare seoske porodice u Hercegovini (Gl. z. m. 1907. p. 392—393); Knežević: Što narod priča o propasti Bihaća (Gl. z. m. 1897. p. 694—697.); Bašagić o. c. p. 46—48.

do Karlovca.*) Iza toga se vrati u Banju Luku, a u junu pade pod Bihać, zauzevši Izačić, jedini još kršćanski grad izmegju Bihaća i Korane. Tako je sada došao na red ovaj grad, koji se nekada ponosno nazivao glavnim gradom hrvatskoga kraljevstva („caput et metropolis regni Croatiae“). Bihać je imao posadu od 400 vojnika i više od tisuće gragjana i mogao se održati, da je zapovjednik grada L a m b e r g znao opkoljenike osokoliti. Hasan-paša opkolio je grad 13. juna, a već 19. juna bio je grad u njegovim rukama. Tako se obrambena linija Hrvatske pomakla na Slunj i Otočac. Osvojivši Turci Bihać, dobro su ga utvrdili, znajući cijeniti njegovu stratešku važnost. Ovamo je bilo smješteno sjelo sandžaka, koji je stolovao do tog vremena u Ostrošcu. Okolicu Bihaća naselio je Hasan Srbima („Vlasima“) početkom 1593., i oni su ga pomagali kod kopanja šančeva, dopreme hrane, a služili su mu i kao uhode. Bihać je dobio posadu od bihaćkih poturica i Vlaha, u koje je Hasan imao osobito pouzdanje. O njemu se još i danas, bilježi Lopašić, pripovijeda megju pravoslavnima u Krajini, da je bio dobar krštenom narodu i da je ishodio u sultana ferman, po kojem je bilo dopušteno ozidati manastir Moštanicu, a zabranjeno napastovati ga turskim četnicima.

Bišćani Turci bijahu goropadni zulumčari, polazeći neprestano na četovanje u kršćanske zemlje, kojima su do zla Boga dodijavali. Kršćani su vraćali milo za drago i za to je bilo na Krajini vazda krvavih glava.**)

U julu 1592. svladao je Hasan kod Brestabana Erdeda i Štajerce. Poslije bitke govorio je, da ne zna, da li je p o b i j e d i o v o j n i k e i l i k r a m a r e. Mnogo zarobljenih odličnika zajedno s bihaćkim posla u Carigrad. Sultan mu je na dar po-

*) R. Horvat: Borba Hrvata s Turcima za Petrinju. (Petrinja 1903.)

**) Lopašić: Bihać etc. 88, 98.

slao zlatne haljine i počasnu sablju. Od Bresta pošao je po drugi put prema Sisku, popalivši varoš, ali tvrgjave, koju su branili Mikac i Blaž Gjura k ipak nije mogao zauzeti. Odlazeći ispod Siska zakleo se, da ne će mirovati, dok ga ne pokori svojoj vlasti.

Godine 1593. u junu evo Hasan-paše po treći put pod Siskom, koji su ovaj put branili Gjura k i Matija Fintić. Hasan paša imao je jedno 10.000 vojnika, a očekivaše i pomoć od rumelijskog beglerbega, koji nije stigao na bojište. U Hasanovoj vojsci bili su zvornički sandžak Gazi-Memibeg, hercegovački Mehmet-beg, sultanov sestrić, unuk Rustem paše, kliški Arpadi-beg, cerničko-pakrački Džafer-beg, Hasanov brat i Ibrahim beg lički.

Sisku je stigla pomoć pod banom Tomom Erdediem i generalom Auerpergom. Pod zidinama grada Siska zametne se krvava bitka, u kojoj je turska vojska bila do nogu poražena. Rijeka Kupa progutala je mase turskih bjegunaca. Sam Hasan paša nagje smrt u Kupi. Osim njega poginuše još hercegovački Mehmet-beg, zvornički Memi-beg i Džafer-beg.*)

Koliko se kršćanski svijet na zapadu veselio toj pobjedi, toliko je ona nemilo odjeknula u Carigradu. Narod je tražio, da se nanesena sramota osveti. Pošto je kod Siska poginulo odličnih ro-gjaka carske porodice, a na dvoru sultana Murata veliku riječ imale žene, kao ro-gjakinje palih paša, nije bilo teško sklonuti sultana, da navijesti otvoreni rat. Austrijski poslanik Fridrik Kreckwitz bude zatvoren, paše budimski, temešvarski i rumelijski pozvani, da skupe vojsku, a Sinanu bi podijeljena punomoć, da pogje na vojnu, i da kazni ubojice. U Bosnu dogje za namjesnika Sarhoš Mustafa paša Ajaspahić, bratić velikoga

*) Klaić V. 391. Jorga III. 291-293. Radić P. pl.: Isprave o bitci kod Siska 1593. god. (Starine XIX. p. 172—192); Tomić Jov. N.: Novi podaci o bici kod Siska 1593. god. (Spomenik XXXI. p. 76 - 89.)

vezira Sinana i ujedno bi naloženo rumelijskom begu Hasanu Sokoloviću, sinu velikoga Mehmeda, da pohiti u Bosnu i da pogje prema Petrinji, pod koju je stigla kršćanska vojska. Kršćanska vojska, sastavljena od veoma heterogenih elemenata s nesložnim vogjama, na glas o dolasku Hasanovu, umakne ispod Petrinje, a Hasan paša s Mustafom Ajaspašićem zauzme Sisak.*) Hasan postade doskora iza toga budimskim beglerbegom, te se istakao u ratovima s carevcima.

Ovim dogagjajima započe trinaestgodišnje ratovanje, koje se svršilo tek 1606. mirom u Žitva D o r o g u. Car Rudolf bijaše se odmah u početku obratio za pomoć na sve strane, a našao je osobito oduševljena pomagača u papi Klementu VIII., koji je sebi postavio zadaću, da sav zapadni i istočni svijet ujedini u jedan krstaški rat protiv Turaka. Akcija papina obuhvatala je čitavo Balkansko poluostrvo (Dalmaciju, Albaniju, Grčku, Bosnu i Hercegovinu), a papini izaslanici, megju kojima se osobito ističe opat Aleksandar Komulović, odlični poznavalac prilika u Turskoj i jedan od najglavnijih radnika na oslobogjenju kršćana od Turaka na Balkanskom poluostrvu, poslan je bio iz Rima u Podunavlje, a poslije toga u Varšavu i Moskvu. Akcija ta proteže se na čitav niz godina, a nastavila se i iza smrti Klementa VIII. sve onamo gotovo do polovine XVII. stoljeća. U detaljima ne ćemo mi te akcije pratiti, nego samo onoliko, koliko se tiče naših zemalja. U Dalmaciji i Bosni, te Hercegovini bijahu pouzdanci kršćana vitez Franjo Antun Brtučević (Bertuccio) i fra Dominik Andrijašević. Akcija se imala povesti tako, da bi se započelo zauzećem Klisa i Novoga u Boki pomoću Uskoka u Dalmaciji. Brtučević i spljetski vlastelin Ivan Alberti uputiše se u Rim, gdje je njihov plan

*) Klaić V. 396.

prihvaćen. Odavle je Brtučević otišao u Grac i Prag, gdje je dobio privolu od nadvojvode Ferdinanda i cara Rudolfa za plan o zauzeću Klisa. Tako je došlo do proglasa cara Rudolfa na Bosnu i susjedne narode, neka se sve diže na noge protiv Turaka. „Dokle mi, veli se u proglasu sa kršćanskim vladarima vojujemo proti strašnom i vječnomu neprijatelju i vi valja da se složite, da stresete sa sebe jaram strašni i sramotni.*) Mislilo se okupiti vojsku u Hrvatskoj, odavle provaliti u Bosnu do Klisa. Tu bi se imali kršćani pridružiti carevoj vojsci i u zajednici oteti Klis. Osnova ta raspala se megjutim, jer je Klis laglje bilo zauzeti s morske strane.

God. 1596. zavladao je Alberti pomoću dalmatinskih Uskoka Klisom. Osobito se odlikovalo katoličko svećenstvo u akciji protiv Turaka. On je razvio na gradu barjak cara Rudolfa. Narod u kliškom sandžaku digao se takogjer na noge. Tako Poljičani pod knezom Pavlom Pavićem i odmah priskočiše u pomoć Klisu. Činilo se, da će se i čitava Hercegovina dići. Godinu dana prije zauzeća Klisa, a pod utjecajem odbora, koji je iz Dubrovnika razvijao akciju, obratiše se hercegovački vladika Visarion i glavari hercegovački, megju kojima se osobito ističe Grdan, vojvoda od Nikšića, preko fra Dominika Andrijaševića Dubrovčanina, na papu pismom, u kojem mu izjaviše svoje jade i gotovost, da se dignu na Turke, a da im se u tom pomogne. Papa je lijepo primio Andrijaševića, dao mu jedno pismo na Visariona i glavare, a drugo s preporukama na cara. Dominik Andrijašević bio je pošao u Prag caru (1596.) i ovdje podnio izjavu lojalnosti hercegovačkih glavara i vladike izjavljujući, da su Hercegovci spremni na ustanak.

Turci u prvi mah iznenagjeni, po malo se osvijestiše i pohitiše, da Klis preotmu. Najprije

*) Lopašić: Spomenici hrv. krajine I. 195—196.

kliški sandžak Mustafa, a onda i ostali bosanski paše digoše vojsku od 10.000 ljudi i opsjedoše grad. General L e n k o v i ć skupio je po nalogu Rudolfovom oko 1000 ljudi i pošao morskim putem u pomoć Klisu. Mlečani, koji nijesu ratovali s Turcima, igrali su veoma dvoličnu ulogu, ali su ipak morali pristati na to, da general Lenković može preko mletačkoga teritorija poći Klisu. Inače su nastojali, da što više moguće spriječe dodavanje pomoći opsjednutima. Nije im bilo drago, što je Klis pao u ruke cara Rudolfa, jer su oni od davnaj željeli, da tim gradom ovladaju.

General Lenković zametnuo je s Turcima bitku kod Klisa, u kojoj je bio strahovito poražen, a spasio se tako, da je pobjegao u Klis, a onda iz Klisa okolišajući povratio se k moru, gdje su ga čekale lagje, kojima se dovezao. Kliška posada predala se uz uvjet, da može slobodno poći, kuda joj se ushtije (31. maja 1596.)

Još iste godine bukne i ustanak u Crnoj Gori i zahvati i ona hercegovačka plemena, koja su preko vladike Visariona i glavara izjavili spremu, da će ustati protiv Turaka. Za Brgjanima digoše se Pivljani, Drobnjaci i Nikšići, s nikšićkim vojvodom G r d a n o m na čelu. Ustaše megljutim ostadoše osamljeni. U ono nezgodno doba nije im se moglo ni od kuda pomoći. Protiv ustaša poslan bi jedan beg, koji ih pozove, da polože oružje. Kad to oni ne htjedoše učiniti, dogje do sukoba u Gacku i tu biše ustanici nadbiveni, pa se povuku. Poslije toga prispio je na bojište i Ahmet H a d u m p a š a (?), koji prizove Grdana, pridobije ga da ostane na miru i oprostí ustanicima za pokušaj.

Time dakako ne prestaje rad Grdana i Visariona, nego su oni za se predobili i pečkoga patrijarha J o v a n a.

U Hrvatskoj se spremala provala u Bosnu, ali je Klis pao prije u ruke Turaka, nego je vojska provalila u Bosnu. Tijekom god. 1596. bilo je borba oko Petrinje, gdje su Drašković, Herberstein

i Lenković pobijedili bosanskoga pašu Hodaverdi-a i serdara A h m e d I l a f i z - p a š u. Ovom pobjedom prestade svaka opasnost za ostatke Hrvatske sa bosanske strane. Bos. namjesnici sudjeluju slijedećih godina u brojnim bojevima po Ugarskoj.

Živahno su iza Rudolfovog proglasa četovali slavonski hajduci protiv Turaka. Poimence se spominju Vid Kovačević, Franjo Ilić, Luka Senčević i braća Marko i Mate Lepsanovići sve onamo do mira u Žitva Dorogu.

Nastavit nam je dalnju akciju kršćana u Bosni i Hercegovini, te susjednim zemljama. God. 1597. stupio je patrijarh Jovan u saobraćaj s papom Klementom VIII. Ove su naime godine došla u Rim dva kalugjera D a m j a n Ljubibratić i Pavao, te su predali papi opsežnu, ćirilicom pisanu spomenicu, nabrojivši redom sva srpska plemena, koja bi se digla na noge, kada bi papa poslao nekoga na Novi s vojskom, kamo će i Grdan doći. Grad je slabo učvršćen, pa će ga lako zauzeti. Kad zauzme taj „gospodin s vojskom“ Novi, neka pogje prema Nikšiću, gdje će se skupiti svi glavari plemena iz Crne Gore i Dukagjinske zemlje. Sada se nabrajaju: Zupci, Nikšićani, Pivljani, Banjani, Drobnjaci, Rudine, Gacko etc. sa svojim glavarima, koji su svi pripravnici na borbu. „Ako biste poslali, veli se u spomenici papi, vašega človeka, da je gospodin ovoj zemlji, pošlji nam dobra krstijanina, koji će crkve ljubiti i krstijane milovati, a mi da smo vazda vašoj svetinji podložni i materi crkvi. I od sada, ako blagovoli vaša milost, da napišemo vaša sveta imena u naših crkvah, da se pomenuju u svetih molitvah i na svetih misah, kako jesu i prvi sveti otc pape napisane, te se pomenuju s preždnimi svetimi. I mi molimo, da se napišu našijeh biskup imena u rimskoj velikoj crkvi.“ O polasku ovih kalugjera u Rim javlja fra T o m o U r s i n o, franjevac Dubrovčanin, koji je bio jedan od pomagača i provagjača papinske politike protiv Turaka. U pismu kardinalu Aldobrandiniju on toplo prepo-

ruča kalugjere, moleći, da ih se lijepo primi i da se nešto za njih učini („non solamente con le parole, ma con li fatti“).

Papa je kalugjere lijepo primio i odgovorio 10. aprila 1598. Jovanu na njegovo pismo. Papa ga svjetuje, da ostane odan svetoj stolici, tješi ga u nevolji i uvjerava, kako ne prestaje opominjati kršćanske vladaoce na dužnost prema kršćanima, što su potčinjeni Turcima i da čini što više može za njihovo oslobogjenje. Pored toga mu je poslao papa i neke usmene poruke. Po svemu se čini, da su to bile „solamente le parole“, kako se i Ursino u svojem pismu boji, da će biti, a da o „fattima“ nije bilo govora. Zato se patrijarh Jovan ponovno sa vladikom Visarianom obraća papi pismom, na koje papa odgovara u aprilu 1599. Čini se, da su političke prilike bile tako rgjave, da papa nije mogao ništa učiniti.

— U Bosni nekako baš u to doba započimlju življu agitaciju u korist Habsburgovaca Franjevci. Nekom plemiću Jeronimu Zlatariću, izdaše franjevci i bosanski katolici vjerodajnicu za cara Rudolfa II., a sam biskup Baličević svjedoči s ostalima, da je obitelj Zlatarić stara bosanska plemićka obitelj. Zlatarić šalje opet izvještaj nadvojvodi Ferdinandu o tome, kakove su prilike u Bosni i kako bi najlaglje bilo Bosnu zauzeti*). Dakako, da je i to ostalo bez praktičnih posljedica.

Ostavit ćemo za sada taj pokret, koji se nastavlja i slijedećih godina, da prikazemo jednu za-

*) O pokretu kršćana na Balk. poluostrvu koncem XVI. vijeka gledaj: Horvat: Monumenta nova historiam Bosnae etc. (Gl. z. m. 1909. god. p. 13., 42., p. 55—64.) Ovdje su štampani brojni novi zanimivi dokumenti. Od istoga pisca: Monumenta Uscochorum (p. 89. i dalje). I ovdje je veliko obilje novih dokumenta za osvojenje i pad Klisa. U mnogom se modificiraju tim dokumentima zaključci u radnji Tomića: Klis u 1596. godini. Dobra je radnja Tomića: Pečki patrijarha Jovan etc. Ruvarac: O pečkim patrijarsima. Zatim Jorgino djelo: Geschichte des osmanischen Reiches III. Theiner: Monumenta Slav. Merid II. 90—93.

nimivu epizodu, koja se odigrala prvih godina 17. stoljeća u Bosni. Nekako koncem 1602. ili početkom 1603. došao je u Bosnu za namjesnika Dželali Hasan-paša (Karajazidži-Deli Husejin). Dželali Hasan-paša imade burnu prošlost. God. 1598. digao se u Rohi (Sirija) protiv sultanove vlasti nekadanji egipatski beglerbeg Abdul Halim, koji je doskora bio poznat pod imenom „pisara“ ili „crnog pisara“ (scrivano), turski karajazidži. U Husejin-paši, koji je tvrdio, da je sin sultanije, rođakinje Sinanove žene, stekao je jakoga saveznika. Ovaj se dao proglasiti sultanom Husejinom i počeo kovati svoj novac. 1599. godine pošao je protiv ustaša sin Sinan-paše, Muhamed, kojem je uspjelo „pisara“ ponudom jednoga sandžaka sklonuti, da je sultana Husejina izručio. Husejin bio je u Carigradu mučen i pogubljen.

Megjutim „pisar“ se opet odmetnuo i Turska je imala silnih neprilika, dok nije napokon uspjelo Hasan-paši Sokoloviću, da potjera pisara i njegova brata Deli Husejina u planine. Ovdje je „pisar“ i umro, a svoja carska prava ostavio je bratu Deli Husejinu, koji je nastavio borbu s azijskim namjesnicima. U toj borbi izgubi život Hasan-paša Sokolović. Pošto Deli Husejina nijesu mogli svladati, dadoše mu namjesništvo u Bosni. Dželali Hasan (Deli Husejin) megjutim, prije no što je pošao u Bosnu, morao je otići u Ugarsku na bojno polje. Mjesto njega došao je za muselima u Sarajevo njegov ćehaja Kurd, a u Banju Luku posla drugog povjerenika. Čim je Kurd stigao u Sarajevo, začeo ovdje zulumčariti. Imademo jedan izvještaj spljetskoga nadbiskupa Mark Antonija de Dominisa, koji javlja u Rim, da iz Bosne i Srbije bježe mnogi trgovci, ponajviše Jevreji sa svojim imetkom, jer se boje tiranije, što je izvagja u Bosni namjesnik bosanskoga paše „Scrivana“ *) Ovo ime dolazi i za

*) Qui habbiamo un concorso di mercanti di varie nationi, massime hebrei, che fuggono dalle piazze turchesche della Bosna et Seruia, con le merci ex ricchezze loro,

Dželali-ju u vaticanskim izvorima. Kurd nastrada u Sarajevu; svjetina mu zapali kuću, a neki softa Halil Stonjanin ga ubije.

Dželali je megjutim stradao kod Budima izgubivši veliki dio svojih četa, a s ostacima se povratio u Banju Luku, gdje su već bili otjerali njegovoga muselima. Dželali se sada obori na Bošnjake i počeo ih progoniti. Bošnjaci, da se obrane od ovog hajduka, proglase nekoga Sefer-bega pašom i namjesnikom i spremiše tužbu serdaru Lali Mehmed paši Sokoloviću, koji se iz Ugarske bio povukao u Beograd, da im skine s vrata Džeraliju. Ovaj da se održi počeo pregovarati s carem Rudolfom, nadvojvodom Ferdinandom, s krajiškim generalima, osobito generalom Kolunićem, Mlecima i papom. Po svemu se čini, da je mislio, ne bili pomoću njihovom zavladao Bosnom, ili jednim njezinim dijelom neovisno od sultana. Pregovarajući s Kolunićem, izjavi, da bi htio postati kršćaninom.

Dželali je megjutim s v l a d a o S e f e r-b e g a, koji je sada lutao po šumama i udaljenim mjestima, samo da ga ne uhvate čete njegova protivnika. Kasnije se Sefer iznova oporavio i bez odlučnoga boja potisnuo Džeraliju prema Sarajevu. Ovdje je čekao bratića K u č u k-b e g a, koji bi mu imao doći u pomoć sa 6000 ljudi. Zanimivo je još istaknuti, da je hrvatski general Vid Halek stajao u pripravi, da pogje Džeraliji u pomoć, ako je ovaj zaište. Pošto mu nije za vremena stigla pomoć, pobježe Džeralija iz Sarajeva sa jedno 100 konjanika u Beograd, odakle se potužio u Carigrad na Bošnjake. U Carigradu su riješili ovu aferu tako, da je Džeralija bio premješten u Temišvar, a u Bosnu dogje A h m e d p a š a D u g a l i ć (1604.) Pošto je Džeralija i u Temišvaru provodio zulume, morade i odavle otići. U Beogradu ga napokon uhvatiše, prijavivši njegova šurovanja s Mlecima i

dolendosi la confinante terra tutta della gran tiranide d'un luogotenente del Scriuano... (Horvat l. c. p. 104.)

papom, u koliko su bila poznata carigradskoj vladi. Na to stiže iz Carigrada zapovijest, da se ubije on i bratić mu Kučuk-beg.*)

I u godini 1603. te 1606. imade mnogo nastojanja sa strane kršćana u Bosni i Hercegovini i Albaniji, da stoje u neprestanom dodiru s papom i carem ili carevim ljudima, zatim i sa španjolskim dvorom, da se i dalje vodi akcija oko oslobogjenja kršćana od Turaka. God. 1604. sastade se veliki zbor naroda u Ravnome iz Popova i Zažablja (od Žabe planine do Popova). Važno je pri tome sastanku, da su ovdje Turci u zajednici s hrišćanima i kršćanima zaključili pokloniti se caru Rudolfu, te povjeriše fra Dominiku Andrijaševiću (Andrašiću), jednom vrlo agilnom agentu, da podnese ispred njih izjavu lojalnosti. Među potpisanima spominje se Husejin Spahija, knez Stjepan Miloradović i dr. Ovog istog fra Dominika preporuča nadvojvoda Ferdinand papi Pavlu V., jer da će mu on razložiti, kako da se zauzme Bosna i moli ujedno papu, da ga preporuči španjolskom kralju (Filipu III.) God. 1606. javlja se nekaki bosanski plemić Nikola Drašković, koji imade tajne planove za zauzimanje Bosne. Za njega znade i nadvojvoda Ferdinand i papa. Njegovu akciju pomažu osobito bosanski franjevci. Ovaj Drašković, čije se ime dulje vremena spominje, nije baš od papinskoga nuncija bio prikazan u najboljem svjetlu. Avanturisti javljaju se od sele sve više.

Uporedo s ovom franjevačkom akcijom traje i ona patrijarhe Jovana i vojvode Grdana.***) Međutim je iza duljeg pregovaranja bio sklopljen mir između cara i Turaka kod utoka rijeke Žitve u Du-

*) O ovoj epizodi sr. Horvat l. c. p. 317—320. Jorga III. 426—427. Klaić V. p. 442. Bašagić o. c. p. 54.

**) Horvat l. c. 323—327; Theiner l. c. 108—109; zatim Tomić: Pečki patrijarah etc.; Tomić: Pokret Srba u okolini Klisa 1603. god. (Glas 55.); Truhelka: Prva hercegovačka izjava lojalnosti Habsburgovcima godine 1604. (Sarajevski List br. 73. god. 1912.)

nav i snjime bi dovršeno 14 godišnje ratovanje. Ovo je uopće bio prvi mir, sklopljen izmegju Turaka i kršćana, jer su do sada Turci nametali sami svoje uvjete i pogodbe. Hrvatskoj ostade Petrinja, Moslavina i Čazma. Bosanski beglerbezi od ovoga vremena nijesu više ni pomišljali, da ovladaju ostacima hrvatskoga kraljevstva. Vremena velikih provala bijahu prošla.

Imat ćemo još prilike kasnije vidjeti, da je austrijski dvor uza sav taj mir podržavao i dalje veze s raznim prokuratorima kršćana iz Bosne i Hercegovine, ali praktičkih posljedica nije od toga bilo.

IV.

VAŽNIJI DOGAGJAJI U POLITICKOJ POVIJESTI BOSNE OD ŽITVA-DO- ROŠKOGA MIRA (1606.) DO DRUGE OPSADE BEČA (1683.)

Prema kraju XVI. vijeka opaža se u turskoj državi općeniti nazadak. Razlog ovome nazatku valja tražiti u lošim osmanlijskim vladarima onamo iza smrti Sulejmana Silnoga, a kao posljedica ovoga sve slabija disciplina u turskoj vojsci. Istina je, da je turska vojska, makar se u njoj pokazali znakovi opadanja, još uvijek krajem XVI. i XVII. vijeka iznijela novih pobjeda i osvajanja, pa bi bilo pretjerano govoriti, da je ta vojska izgubila sasvim svoje dotadanje znamenovanje, ali znakovi slabosti javljaju se i odviše očito kao i posljedice te slabosti. Valja samo razgledati jenjičare, „ove najbolje voj-
nike svijeta“, „sinove sultanove“ ili kako ih jedan Talijan zove „stijenom vojske“ (rocca del' esercito). Nekoč su oni pratili u rat posvećenu osobu sultanovu i štitili ga. Pred njegovim očima oni su počinjali junaštva i iščekivali od njegove pravednosti priznanje i nagradu u podijeljenju timara. Nemotorni sultani na kraju XVI. i XVII. vijeka, željni zabave, pokvareni, nijesu više svojom prisutnošću davali poticaja jenjičarskoj smionosti. Za Selima i Murata III. uzimali su u jenjičare mlade carigradske Turke, s kojima radi njihove nezaljanosti roditelji nijesu znali, šta da rade. Tako je unišao među jenjičare jedan neškolorani i nepokorni elemenat, koji je morao pokvariti disciplinu. Mnogi jenjičari zadržavali su se i bez znanja svo-

jih pretpostavljenih, kao nezaposleni seoski stanovnici. Ništa više nije bilo neobično, da su se oženjeni jenjičari, s osobitom dozvolom, zadržavali u udaljenim selima na granicama carstva, a i u samomu Carigradu. 10.000 služilo ih je u Carigradu kao sultanova garda. Ovi su u to doba bili na ulici turbulentni elementi, koji su uznemirivali mirno stanovništvo. Pokazivahu se pijani u javnosti, a kad im je aga zabranio piti, uskratiše mu posluh. Već Sulejman Silni drhtao je pred njima. Mnogom kasnijem sultanu grozili su se, da će kojeg inog člana Osmanove kuće podići na prijestolje. Našljednik Selimov, Murat, morao je mirno podnašati vrijeđanja sa strane jenjičara; on je morao mirno gledati, kako su pred njegovim pendžerima pili u njegovo zdravlje. Tako je nerad i lijenost sultana iz jedne školovane vojske, koja je nekada mislila samo na rat, plijen i čast, učinila jednu pretorijansku četu, koje su se bojali gragjani, tugjinci, vlast i sam sultan.

Nije puno bolje bilo ni sa spahijama. Za Sulejmana Velikoga bilo je 300.000 što evropskih, što azijskih spahija. Godine 1592. govori se samo o 200.000, kadkada i o 150.000. Dogagjalo se često, da spahije nijesu više na odregjeni dan dolazile na mjesto odregjenja. Imade brojnih slučajeva, gdje se spahije otkupljivahu, da ne moraju u rat ili se služe protekcijom dvorskih ljubimaca i žena, da se oslobode svoje dužnosti. A i oni, koji su dolazili, nijesu više bili stara osmanlijska kavalerija. 30.000 računalo se valjanih i dobro opremljenih. Ostalo je bilo zlo odjeveno i s lošim konjima.

Nestalo je vjerskoga ushita i pouzdanja velike mase u božansku zaštitu.

Kako je državni red popustio u vršenju dužnosti i starih naredaba, tako je po istim uzrocima popustio i na ostalim strazama. Dohoci državni spadoše, državna blagajna nije mogla namirivati potrebe državne službe. Dobroga kovanoga novca

nestajalo je sve više, a mjesto njega dolazi dosta nesretnom financijalnom politikom nekih velikih vezira u kolanje loš novac. Nekada su sultani izjavljivali s ponosom, da nemaju privatnoga imetka, a sada je (1592.) sultan Murat III. spremio na stranu 50 milijuna. U ratu s Perzijancima kratio se sultan Ahmed pridonijeti iz svoga privatnoga imetka za ratne svrhe. Muftija S u n u l a h dobacio je u lice sultanu, da je skot i kukavica, te mu u svečanom govoru dozivao u pamet velike i slavne dane Sulejmana Velikoga.

Pokušaji sultana O s m a n a (1618.), koji je htio, da reformira vojsku i noću hodao okolo, da hvata pijane vojnike, pa da ih kazni, izazvali su strahoviti jenjičarski ustanak. Vojska nije više htjela, da se povrate vremena sultana, koji su vojevali na čelu svoje vojske i pronijeli slavu turskoga oružja na sve strane svijeta. Osman pade kao žrtva jenjičarske urote. (1622.)

M u r a t IV., „veliki car ali grozan čovjek“ ušutkao je jenjičare. Postavljao se sam na čelo vojske i energički počeo čistiti i ubijati. Pri tome su stradali i krivi i nekrivi. Carigrad se pretvorio u ljudsku kasapnicu. Sve stranice turske povijesti ovog doba pune su imena i zaslužnih, te vrijednih muževa, koji su izgubili život „na božijoj pravdi“ Iza ovoga „velikoga kralja, ali i velikoga tirana („un gran rè, ma un gran tiranno insieme“) dolazi suludi I b r a h i m. Ovo je sultan, kojega su njegovi vlastiti veziri potkupljivali i koji prodavaše beglerbegluke. Jorga ga karakteriše, pripovijedajući sljedeća njegova djela: On je svoga slugu, koji ga je u banji posluživao, učinio pašom; sina jednoga trgovca s pirinčem učinio je agom jenjičara; jednoga cigana, koji ga razveseljivaše svojom atletskom umjetnošću, visokim državnim činovnikom, a jednoga bakljonošu beglerbegom. Nijedan od njih nije imao nikakve priprave za svoje zvanje niti je ičime pokazao svoj talenat.*)

*) Prema Jorgi III. 217—223. 427 435. IV. 53. itd.

Ovim sam samo u najkrupnijim crtama htio naglasiti, da je tursko carstvo pošlo unatrag. Ove pojave nazadovanja pokazuju se, ako i ne ovako očito kao u drugim dijelovima carstva, i u Bosni i Hercegovini, premda je baš vojničko uregjenje u Bosni kud i kamo bolje nego drugdje i bosanske spahije još uvijek vojuju u pograničnim zemljama svakom zgodom i velikom vatrom. Nema samo jakoga namjesnika, koji bi centralnu vlast u zemlji okupio u svojim rukama. Domaći element postaje prkosniji prema centralnoj vladi i nerado gleda namjesnike tujjince. Primjera otpora i sukoba s pašama imade u toku XVII. vijeka više. Neredi i razbojstva u zemlji sve se češće javljaju.

Mirom u Žitva-Dorogu nijesu prestala četovanja na Krajini. Sukoba bivalo je sve do god. 1625. i tada su poravnane megje na Krajini izmegju turskoga carstva i Hrvatske. Turci su učvrstili iznova neke tvrgjave kao Bihać, Cazin, Bužim itd. u doba namjesnikovanja *Murte* d a p a š e, Bošnjaka iz Novoga Šehera. Činilo se u prvi mah, da je time mir osiguran, ali mali krvavi rat na Krajini plane sada upravo najvećim bijesom. Bosanske paše nijesu marile za ustanove mira, a još manje pogranični sandžaci bihaćki i lički. Krajiški Turci nastoje, da osvoje gradove i predjele oko Gline i Korane. Nikada nije bilo, veli Lopašić, na Krajini, počevši od Dubice i Kostajnice, pa sve do Senja i Primorja tako živahnoga komešanja i četovanja kao sredinom 17. vijeka, osobito, kad se na Krajini, javiše pjesmom proslavljeni *Musta* j-b e g *Li* č k i i buljuk-baša *Mujo* H r n j-i c a od Kladuše.

Zaludu su tužbe sa strane generala hrvatske Krajine na ova četovanja. Vuk Frankapan izvješćuje god. 1638. ratno vijeće u Gracu, da je bosanski paša na tužbu radi narušenog mira, zabranio kra-

jiškim poglavicama prodiranje s većom vojskom i palež na kršćanskoj strani, ali da im je naustice dozvolio, da mogu svagda, kada je zgoda četovati u Hrvatskoj. *) Dakako da ni sa hrvatske strane krajiški kapetani nijesu mirovali. God. 1635. spominju se borbe izmegju ogulinskoga kapetana Gašpara Frankapana, sina Vukova i Bišćanima. Gašpar potuče Duraliju, vogju krajišnika na Korani i uhvati ga živa. Duralija zaglavi negdje u tamnici. Isti Gašpar razbije Turke krajišnike na zavalskom polju (1637.) Tom je zgodom bio žrtva mladi časnik Petar Janković, sin kapetana Križanić-turnja, Gašpara. Njega je konj u žestini kreševa pod Ostrošcem odnio megju Turke, koji ga zatvoriše u Bužimu. Otac ga otkupi za 12.000 talira i srebrnim posudama i on 1643. naslijedi svoga oca u kapetaniji. Zbog ovoga otkupa porodi se velika smutnja megju krajiškim glavarima. Za Jankovićem pojagmi se i bosanski paša Mehmet Vučo, budimski vezir Musa, pa i sam sultan. Uzrok svim tim smutnjama bijaše zloglasni bosanski defterdar Muhamed Zeničak, koji je nalagao porti, da je Janković sin velikoga carskoga dostojanstvenika i da su krajiški kapetani primili 40.000 talira otkupnine za nj. Vučo imade čitav niz okršaja s krajišnicima, koji se napokon svršiše time, da su krajišnici pristali, da će dati 12.000 talira t. j. toliko, koliko su zaista primili za otkup i poslali svoje ljude s tužbom u Carigrad. Ova afera skrivila je i pad namjesnika Vuče (1639. **)

Ime Mehmed paše Vuče spominje se i u jednoj drugoj akciji. Mirom žitva-doroškim nije prestalo gibanje kršćana na Balkanskom poluostrvu, koje je začelo pod konac XVI. stoljeća i o kojem smo u svoje doba govorili. Mnogo je spominjano.

*) Lopašić: Spomenici hrvatske krajine II. 197—198.

**) Lopašić: Bihać etc. 101. stavlja ovu epizodu borbe s krajišnicima u 1642. godinu. Sr. još i opširni prikaz u Bašagića o. c. p. 69 70. Hammer V. 278. Hammer a i Lopašić zovu ovog pašu Dudže (?)

bilo u tom pokretu ime pečkoga patrijarha Jovana i vojvode Grdana. Njihovom smrću (1614.*) — respektive 1612.) nije ta akcija prestala, ali se opaža, da se u stvar miješaju sve više avanturistički elementi, koji su se već i pod kraj njihovoga života sve češće javljali. Pokušaji, da se dignu osobito Arbanasi, zatim kršćani u Bosni i Hercegovini trajali su sve onamo do 1646. godine. Najznatniji spomenik ove akcije je sastanak urotnika iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Albanije u Beogradu 11. novembra 1620. godine. Urotnici se nadaju pomoći od španjolskoga kralja i pape. Među urotnicima nalazi se i nasljednik pečkoga patrijarha Jovana, patrijarh Pajsije, koji urotnicima predsjedava. Urotnici sastali se u Beogradu pod izlikom, da će sultanu platiti danak. Prema tome se vidi, da su pape i sada, osobito Urban VIII., nastavljali tu baštinjenu politiku protiv Turaka i pomagali, koliko su im njihove sile dopuštale, akciju među balkanskim kršćanima. U Hercegovini nastavio je akciju brat nikšićkoga vojvode Grdana.***) I Austrija je stajala u svezi s prokuratorima i delegatima osobito iz Bosne. Kao glavni prokurator kršćanskih naroda u Turskoj spominju se Hristold Tarnosky, vitez malteškoga reda, nećak spominjanog Bertuccia, Atanasije Georgiceo, o čijem ćemo izvještaju o Bosni na drugom mjestu govoriti; zatim fra Gjorgjo Bjelavić i glasoviti Ivan Tomko Maravić, od kojega imade opis Bosne s geografskoga, istorijskoga i etnografskoga stanovišta i napuci, kako bi se najbolje mogla zauzeti.***)) Sa strane austrijske spominju se grof Juraj Ludwig

*) Po Dimitrijeviću: Odnosaji pečkih patrijarha s Rusijom u XVII. vijeku (Glas 58. p. 228.) morao je Jovan već prije umrijeti, jer se god. 1611. spominje njegov nasljednik Pajsije.

**) Horvat l. c. p. 345—350. Ondje i popis urotnika. Ovaj dokumenat u mnogom obara izvode Jovana Tomića: Pečki patrijarh Jovan p. 135 i dalje.

***)) Horvat l. c. 354.

Schwarzenberg, zapovjednik varaždinske Krajine (od 1631. god.) i prijatelj njegov grof Mansfeldski kao oni, koji su pregovarali s delegatima naroda. Tarnosky je uvjeravao, da ima vjerovni list i punomoć od srpskoga patrijarhe (Pajsije), od knezova, vojvoda i naroda u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Albaniji. Fra Gjorgjo Bjelavić preporučivaše, da se pismom pozove pečki patrijarh i vlaški vojvoda, da pošalju na dogovor svoje ljude. Na jednoj konferenciji, držanoj 1636. u kući grofa Mansfelda, pri kojoj je bio Schwarzenberg, Bjelavić i Bošnjak Mihajlo Radivčić, rekoše Bošnjaci, da im je do sada uspelo narod zadržati u vjernosti prema caru, ali da dalje ne će moći, jer da je samo jedna trećina katolička, a drugi su šizmatiči. Ako sada ne bude pomoći, ne će moći oni ni velikim novčanim sredstvima uzdržati narod, da sebi ne traži drugog protektora. Ovi svi prijedlozi i pregovaranja nijesu imali uspjeha. U tima akcijama igraju ulogu i dva probisvjeta: jedan Grk, koji se izdavaše za sina sultana Mehmeda III., a nazivaše se sultan Jahja (Jacchia); on se pisao i „conte delli Montinegri“ (Monte-nero), a igra neku ulogu i u tzv. kandijskom ratu do svoje smrti u Kotoru (1649?); zatim Nijemac Carlo Scippo (Schoppe). Teško je reći, da li su svi ti delegati sasvim ozbiljne namjere imali, jer ovo doba pozna veoma mnogo avanturista, koji su zbog svojih ličnih interesa iznašali ova pitanja.*)

Povratit nam se na Mehmed pašu Vuču, jer je s njegovim imenom skopčana i akcija protiv Arbanasa, koji su po svoj prilici stajali pod utjecajem akcije, o kojoj smo gore govorili

*) Donosim prema Ruvarcu: (O pećskim patriarhima) koji je po Marešu: *Aufstandversuche der christlichen Völker in der Türkei.* iznio ova austrijska pregovaranja. Ruvarac oštro sudi o pregovaračima franjevcima (p. 66.). O Jahji pogledaj: Jorga IV. p. 59. Tomić: Glas 68. p. 86.

i digli ustanak. Bilo je to u doba t. zv. bagdadskog rata, što ga je porta vodila, kad su Arbanasi izmegju Soluna i Skoplja i oni od Podgorice, te s klementinskih planina digli ustanak. Mehmed paša Vučo došao je s misijom iz Turske, da ih pokori. Megjutim nemiri na mletačko-dalmatinskoj granici, koji su nastali radi razmirica zbog megja, odvratiliše ga od njegove akcije i on je imao po nalogu porte poći, da ispita ovu aferu. Mehmed Vučo bojeći se Mlečana, da mu zlatom ne kupe glavu, dade se premjestiti u Osijek za muhafiza. Odavle se brzo povrati i pozva zborničkog, hercegovačkog i ličkog sandžaka, da se sa svojim četama skupe na Gatačkom polju. Uz dosta teške napore, jer im je vojska bila slabo opskrbljena živežem, a i stradala od studeni, uguši on ustanak Arbanasa.*) (1638.) Ovo je ujedno i jedini vidljivi znak katoličke akcije ovoga vremena na Balkanu, koji je svršio potpunim neuspjehom.

Za ilustraciju prilika u Bosni prvih decenija XVII. vijeka služit će nam opis slijedećih događaja. Godine 1623—1626. bio je namjesnikom u Bosni Murteda paša Novošeherljanin. U Hercegovini odmetnu se neki Kopuzdžić u hajduke i sabere oko sebe cijelu četu razbojnika. Ucjenjivanje trgovaca i dočekivanje putnika dozlogrdi stanovništvu, pa opremi tužbu (mahzar) Murtedi paši u Banju Luku. Paša je morao opremiti svoje ljude, kojima je uspjelo rastjerati ovu razbojničku čet, a vogju im pogubiti.**.) Interesantno je nastojanje ovoga paše, da podigne broj pučanstva u Bosni, koje je veoma opalo što iseljivanjem u Ugarsku i Slavoniju, a što opet neprestanim ratovima. Murteda bi svoju akciju provodio tako, da je svakoj čuri i udovici, ako su bile sircmašne, dao nešto miraza i našao im zaručnika. Tako je što milom, što

*) Hammer V. p. 271 i dalje. Jorga IV. 21. Bašagić: o. c. p. 67—68.

**) Bašagić o. c. p. 62.

silom sklopio na hiljade brakova.*) Za njegovog namjesnikovanja kao i za njegovih pretšasnika sudjeluju i Bošnjaci živo u svim ratovima, što ih je Turska vodila u Evropi.

Od ostalih namjesnika ističe se *Abasa Mehmed paša*. On je bio namjesnik u *Erzerumu*, te je pod izlikom, da će osvetiti smrt sultana *Osmana*, digao ustanak. *Abasa* pašu predobije veliki vezir *Husref Sokolović* i postavi ga za namjesnika u Bosni. *Abasa Mehmed paša* proganjaše već u Armeniji velikom žestinom jenjičare, pa je sada, došavši u Bosnu, nastavio njihov progon. Već pri svom dolasku dao je oduška svojoj mržnji protiv njih, te ih je mnogo dao pogubiti u *Taslidži*, *Prijepolju* i *Hercegovini*. Jenjičari opet sa svoje strane nastojali su, da mu što bude više moguće otešćaju upravu u zemlji, čineći velika nasilja po Bosni, a u tome su ih pomagali i domaći *begovi*, koji su poprijeko gledali toga tugjinca i čovjeka niskara na čelu zemlje. *Abasa Mehmedpaša*, koji je došao s dobrom namjerom, da u zemlji učini red i da si pribavi poštovanje i poslušnost, naišao je na jaki otpor združenih begova i jenjičara. Među begovima ističu se osobito *Mustafa beg Ljubović* (*Lobogli*) iz *Gacka*, koji je kao prijašnji bosanski defterdar imao mnogo toga na duši, te se sada bojao osvete i kazne. U zajednici s jenjičarom *Osmanom*, napade on iznenada *Abasu*, koji je na gatačkom polju lov lovio. *Abasa* i njegovi pratilci, izvrsni strijelci, raspršiše *Ljubovića* ljude. U boju pogibe jenjičar *Osman*. *Mustafa* pobježe živ, ali dopade lukavošću kao još i druga dva *Ljubovića*: *Hadži Suljeman* i sin mu *Omer* ruku *Abasinih*. Sva trojica izgube glavu, a imetak im bude konfisciran.**)

Abasa paša pošao je iza toga u Dalmaciju. Zadaća mu je bila, da stane na put neprestanim čar-

*) Bašagić o. c. p. 63.

**) Hammer V. 173—174. Bašagić o. c. p. 64 veli, da je *Mustafa* iznio živu glavu, ali izgubio imetak.

kanjima i borbama na dalmatinsko-mletačkoj-tur-skoj granici, gdje je vazda kao i na ostaloj krajini bilo sukoba. Zajedno s kliškim sandžakom pokuša zauzeti Zadar, ali ne uspije. Mlečanima, koji su u Carigradu tada još bili uplivni, uspije, da je Abasa morao ostaviti Bosnu.*)

Ni neposredni našljednici Abasini nijesu kao namjesnici imali ugodnih dana u Bosni. Važniji dogadjaji padaju za namjesnikovanja Salih paše Mostarca, koji je došao u Bosnu 1636 god.**)

On je na putu u Bosnu pao s konja i slomio nogu. Mjesto njega upravljao je zloglasni defterdar Muhamed Zeničak „einer der grössten Blutegel türkischer Finanz“, kaže za nj Hammer. On je izmislio nova sredstva iznugjivanja, postavivši poseb-noga „muftiju komore“, koji je u svim spor-nim stvarima, odlučivao uvijek u korist komore i štokakve nezakonite stvari priznao državi na štetu privatnika.***) Bašagić pripovijeda i o nekom po-rezu na kuću („šajka bedeli“), koji je u Sarajevu iza-zvao pravu pobunu.

Salih paša Mostarac morao je svladati i veliku hajdučku četu oko Banje Luke, kojoj je stajao na čelu harambaša Ibrahim. Kad je ovaj uhvaćen, ispo-stavilo se, da je to nekakva žena Rabia iz kliškoga sandžaka, koja je nekoliko godina robila i palila po Serhatu i Krajini.****)

Vuču, o čijem doba smo naprijed govorili, zamijenjen u Bosni Šahin paša, rodom iz rogatič-koga kraja, koji je najprije maknuo Zeničaka, zločinačkog defterdara, a onda se bacio na hajduke „kojih je bilo na svaki kraj širom Bosne i Herce-govine“, veli Bašagić. Najviše ih je bilo u jugo-zapadnoj i zapadnoj Bosni. On uspostavi tako si-

*) Hammer V, p. 175.

**) Kao veliki vezir poginuo od ruke sultana Ibrahima (Jorga IV. 49.).

***) Hammer V. 279. Potanje o njemu Bašagić o. c. p. 70.

****) Bašagić o. c. p. 67.

gurnost u zemlji. Za njegova vezirovanja prenesena je stolica namjesnika iz Banje Luke u Travnik.*)

Kada je godine 1645. planuo izmegju Turaka i Mlečana t. zv. k a n d i j s k i r a t, koji je trajao preko 20 godina, sudjelovali su u tom ratu na Kreti i bosanski zajimi i timarioti. Važnija je zadaća zapala Bošnjake u borbi na tursko-dalmatinskoj granici i u samoj Dalmaciji s Mlečanima. U Bosni je bio godine 1646. namjesnikom I b r a h i m p a š a (G a b e l j a k), koji se protivio ratovanju s Mlečanima u Dalmaciji,**) ali su poticali portu na ratovanje lički sandžak Ali-beg (Halil beg?) i njegov sin. Lički sandžak pade s 2000 ljudi pod Novigrad i zauzme ga. Megjutim Mlečani nijesu takogjer mirovali, nego su poduzeli protuakciju, koja je svršila znatnim turskim neuspjehom. Mlečani osvojiše natrag Novigrad, a neke druge gradove dosada u turskim rukama zauzeše i oboriše. Megju inim pade im u ruke Makarska, a s njom i t. zv. Krajina i Primorje. Ovo sve doprinese brzom opozovu Ibrahim paše, koga zamijeni „neiskusni haremski čelebija“ M u s t a f a T e k e l i j a. Ovaj je g. 1647. sa 6000 jenjičara i 2000 spahija osvanuo u Dalmaciji pred Šibenikom i počeo ga opsjedati, a mletačke čete, ojačane domaćim elementima Hrvatima i Srbima prodriješe i na bosansko područje plijeneći i harajući. Osobito se u tom četovanju proslaviše pop Stjepan Surić, čuveni Ilija Smiljanić, harambaša Mandušić, knez Posedarski i drugi. Da su Mlečani bolje poznavali ćud našega naroda, bili bi još više uspjeli protiv Turaka. Tekeli paša morade odustati od opsade Šibenika, a Mlečani zauzeše i spališe Knin, a 1648. pade im u ruke i Klis. Novi paša, zamjenik Tekelije, postiže jedva nešto malo uspjeha u Dalmaciji, koji nijesu mogli popraviti teških gubitaka.

Uspjesi Mletaka prouzrokovali su u Bosni opći strah. Bašagić pripovijeda, da su Sarajlije gra-

*) Ibid. p. 71.

**) Hammer V. 409.

dile po polju šančeve, da se brane od neprijatelja. Ne zalazeći u detalje ove vojne, koji su još prilično tamni, te bi im valjalo posvetiti poseban studij, valja još naglasiti, da su Mlečane u Dalmaciji i Bosni živo pomagali F r a n j e v c i. Godine 1649. bio je naime produljen mir Austrije s Turcima, te se sada u Bosni polagala velika nada u M l e č a n e. Sačuvao nam se izvještaj nekoga Bošnjaka Matije Milakovića, koji izvješćuje o tadanjim traljavim prilikama u Bosni. Iz toga izvještaja saznajemo, da su bosanske spahije nerado vojevale na dalmatinskoj granici i radije išle u Ugarsku na bojište. Ne će, da idu na Klis i nude novaca, samo da ne moraju onamo „jer da vole biti u Budimu tri godišta, nego li na Klisu tri nedile i volimo u Budimu iesti prou i vodu golu (piti), nego na Klisu cukor zobati i maruvlasiu piti.“*) U Sarajevó dolaze i Hercegovci, moleći pomoć protiv Mlečana. Ako je taj izvještaj istinit, situacija u Bosni nije baš bila ružičasta i u zemlji je vladalo veliko bezglavlje.

Za ovoga rata iza odlaska T e k e l i p a š e izmijenilo se do 1671. godine, kada su granice između Bosne i Dalmacije konačno uregjene, 22 namjesnika, što je najbolji dokaz abnormalnih tadanjih prilika.

Nešto uspjeha u borbi protiv Mlečana postigao je A l i - b e g Č e n g i ć, za kojega veli Bašagić, da je 1650. godine bio imenovan beglerbegom Hercegovine. Ali-beg Čengić opsjedaše god. 1657. s Arbanasima pod Fazli pašom grad Kotor, ali ga nije mogao zauzeti. Grad je obranio A n t o n i o B e r n a r d o.**)

U doba ovog rata pojavi se u Bosni u L i v n u kuga, za koju kaže jedan izvjestioc, da je već doprla do Šibenika.***) (1663.) Bašagić veli, da je ta

*) Ljubić: Rukoviet jugosl. listina (Starine X. p. 17—19.)

**) Horvat I. c. 376 i dalje, Hammer VI. 27. Jorga IV. p. 87. Tomić: Politički odnos Crne Gore prema Turskoj 1528—1684 (Gl. 68. p. 90.).

***) Horvat I. c. 379.

kuga donesena iz Dalmacije i spominje je odmah na početku rata.*)

Kandijski rat svrši se konačno 1669. godine. Radi megja izmegju Bosne i Dalmacije pregovaralo se sve onamo do god. 1671., kad su konačno Mlečani dobili Klis, Solin i Vranicu, dok su n. pr. morali Drniš, Skradin, Knin povratiti Turcima.

Vratit ćemo se malo unatrag, da vidimo, kako je bilo na hrvatskoj Krajini. Od kada je u Bihaću zasjeo kao sandžak Mustajbeg Lički, bilo je ovdje veoma živahno. Narodna predaja ga zove ličkim begom i nema sumnje, da je bio po porijetlu Ličanin od roda Lipovače i da je imao ženu Marulu, kćer Alaj-bega ličkoga. Po svoj prilici imao je on svoje obiteljske dvorove na Udbini, ali nije bio ličkim sandžakom, koji je stolovao u Kninu ili Vrani, nego je od god. 1642. zapovijedao bihaćkom Krajinom. Obiteljsko mu je ime bilo Hasumović, kako to izvješćuje general Vuk Frankapan, koji je izvrsno poznavao prilike u Bosni, dolazeći u lični dodir s bihaćkim sandžakom. Nije ovdje mjesto, da bilježimo sva manja četovanja opjevanoga Mustaj-bega. God. 1656. svladao je Mustaj-bega kod Križanić Turnja knez Juraj Frankapan. Sam Mustajbeg pade u ruke pobjednika, a mnogo odličnih Bošnjaka ostade na bojnome polju. Mustajbeg bi izručen generalu Herbartu Auerspergu, od kojeg se on iskupi sa više tisuća dukata, koje je morala raja kasnije pod silu da plati. 20 godina kasnije susrete se Mustaj beg s četom glasovitoga viteza na Krajini, Krištofa Delišimunovića. Četa mu bude raspršena, a on zabasa megju kršćanske vojnike, pa mu Otočanin Mikulica Orišković odrubi glavu. Palog junaka vojnici su na gadni način rasjecli. Konja i oružje pokloniše tadanjem karlovačkom generalu grofu Josipu Herbersteinu.**)

*) Bašagić o. c. p. 73.

**) Lopašić: Bihać etc. p. 104—105. Narodna pjesma zove Oriškovića Jovanom Uzavcem, koji da je dobio za svoje junaštvo od cesara sedam kesa, te sagrađio na Uzavju kule. Mustaj beg poginuo je na planini Komandi.

Uz sandžaka bihaćkoga mnogo se spominje pod njegovom zaštitom vojujući, takogjer opjevani buljuk-baša, Mujo Hrnjica. On je rodom iz Udbine, a doveo ga u Veliku Kladušu ujak mu Huremaga Kozlica. Kladuša je prema ugovoru od 1625. godine morala ostati pusta, ali je Turci 1633. utvrdiše. Ovdje se nastani Mujo s braćom Halilom i Omerom. Mujo Hrnjica steče milost u banjalučkog paše Sarhoš Ibrahim paše Memibegovića, koji ga učini glavarem krajiških straža u Kladuši. On je iz Kladuše do zla Boga dodijavao kršćanskim krajišnicima, a četovanju i otimanju djevojaka, mejdanima nije bilo po čitavoj turskoj i hrvatskoj krajini za više godina ni kraja ni konca. Mujo pogibe napokon od ruke svoga pobratima poturice Mehe Katarice, koji ga iz zasjede ubije u Petrovoj gori. Pogodio ga iz puške, kako pjesma pjeva, zrnem od zlata salivenim, jer Muji nije moglo olovo nauditi.*)

Kada je i raja morala ići na vojnu, imala je svoje posebne zapovjednike. Među njima je na glasu Stjepan Maljković, koji je uz Uskok-Radovana desna ruka Mustaj-begova. Maljković je krvaviji protivnik svoje kršćanske braće nego njegov glavar.**)

God. 1663. dogje opet do rata izmegju Austrije i Turske. Na stolici velikog vezira sjedio je tada Ahmed Köprili, koji je svoga energičnoga oca Muhameda Köprili-a naslijedio 1661 g. u 32. god. svoga života. Pet godina mirovanja njegovoga oca kao da je pomladilo državu. Mlečani su bili u dugotrajnom ratu gotovo iscrpljeni, a Turci su bili uvjereni, da će prije ili kasnije Kandija njima u ruke pasti. Zato je Ahmed mogao na to pomišljati, da se zarati s Austrijom, koja se umiješala usprkos ugovora u vazda zamršene erdeljske odnošaje. U proljeće 1663. stade sam Ah-

*) Lopašić: Ibid. p. 194—195.

**) Lopašić: Dva Hrvatska junaka p. 22—29. Ovdje i o Mustaj-begu.

med na čelo vojske i pogje u Ugarsku. Nas će taj rat samo djelomično na ovom mjestu zanimati.

Prije odlučne bitke kod sv. Gottharda (1664.) tijekom godine 1663. ističu se u manjim bojevima s Turcima braća P e t a r i N i k o l a Z r i n j s k i. Znamenit je sukob Bošnjaka u 1663. godini s Petrom Zrinjskim. Dogagjaj ovaj razni pisci veoma različito prikazuju. Tako jedni zovu bosanskoga namjesnika Ali-pašom Čengićem, drugi samo Čengićem, a treći S m a j i l p a š o m Č e n g i ć e m. Mislim, da je ovdje ušljed imena Čengić nastala pobuna. Ali-paša Čengić hercegovački bio je 1659. namjesnik u Temešvaru i po svoj prilici je on onaj Ali-beg, koji je pao u bici kod sv. Gottharda. God. 1663. bio je bosanski beglerbeg S m a j i l p a š a. Knežević veli, da se on zvao i Č e n g i ć, a neki ga zovu i A l i j a. Taj Smajil paša bit će onaj, koga je P e t a r Z r i n j s k i porazio kod J u r j e v i h S t i j e n a kod Gacke, kad je provalio u Hrvatsku s namjerom, da napadne N o v i Z r i n j, grad knezova Zrinjskih, koji je Turcima bio trn u oku i radi kojega su osobito bili bijesni na knezove Zrinjske. Hammer znade, da je Čengić navalio 1664. bez dozvole na Klis i bio odbijen, pa je zato platio taj neuspjeh svojom glavom. Jorga megju palima kod sv. Gottharda spominje i „Ali-bega von Bosnien“ Mislim, da bi to mogao biti temešvarski a nekada hercegovački beglerbeg.*)

Kada je Ahmed Köprili osvanuo na proljeće 1663. u Beogradu, gdje su se imale skupljati vojske, sastalo se ondje jedva 10.000 spahija. Tek kasnije pojačane su njegove čete i to baš bosanskim spahijama, za koje veli Jorga, da su s A r b a n a s i m a jedini sačinjavali pouzdanu i cijenjenomomčad, koja se u bojevima

*) O tom sr. Hammer VI. p. 120; 124. Jorga IV. 111—114; 117. Bašagić o. c. p. 76., u kojem nema razjašnjenja o tim Čengićima; Knežević: Carsko-turski etc. p. 47.

svojom hrabrošću najviše odlikovala. Dok je već davno u turskome carstvu jenjao ratnički duh i disciplina, Bošnjaci su ipak ostali u odlučnim časovima najviše cijenjeni ratni materijal.*)

(* Jorga IV. 159.

V.

DOBA VELIKIH RATOVA. (1683—1739.)

Godine 1683. poveo je na Beč ogromnu vojsku veliki vezir, Kara Mustafa.*) Vojna ova započela je s velikim nadama, a svršila je teškim porazom, sudbonosnim po vlast Osmanlija u srednjoj Evropi. Različite faze ovoga ratovanja bilježiti ćemo samo toliko, u koliko su one imale znamenovanja i posljedica po naše krajeve i koliko su u tim ratovima Bošnjaci sudjelovali i isticali se. Tijek rata u cijelini i odviše je poznat po detaljnim studijama i u opširnim kompendijima, pa nije od potrebe, da se ovdje opetuje.

Bošnjaci su pod H i z r - p a š o m u znatnom broju sudjelovali u bojevima prije opsade, kod opsade i iza opsade Beča. Kod prijelaza preko Rabe udaraju Bošnjaci ćuprije. K a r a M u s t a f a d o ž i v i u ž a s a n p o r a z k o d B e č a, a vojska mu uzmakne u Ugarsku. Dok je Kara Mustafa bježao glavom bez obzira, njegove paše ipak ne izgubiše glave već redovito i polagano uzmicahu prema Ugarskoj. Kod P a r k a n j a pobjediše Poljaci s carevcima ponovno Osmanlije. Ovdje je poginuo i bosanski namjesnik H i z r - p a š a. Pobjeda kod Parkanja odlučila je napokon kod neodlučnoga bečkoga dvora, da se rat nastavi i da se počnu osvajati kršćanske zemlje od Turaka.

Iza dugih pregovora došlo je do s v e t e l i g e izmegju cara, kralja poljskoga i Venecije pod papi-

*) „Venale, crudele e ingiusto“, veli za nj jedan Talijanac (Jorga IV. 170.)

nim protektoratom (Linac 1684. 5. marta.) Kompassiscenti ugovoriše, da bez općega suglasja nijedna stranka ne smije s Turcima ugovarati ili skloniti mir; svaki saveznik ima sa svojom vojskom sa svoje strane rat da vodi; predobivena zemlja neka budu onome, koji ih predobije.

Glasovi o pobjedama kod Beča i Parkanja proleće kao munja kršćanskim narodima od Dunava do Bojane i Balkana. Oni se mal ne svi prenu iz mrtvila, te se latiše na mnogim stranama mača, da se dokopaju stare slobode.

U Beču je odlučeno, da budu dvoratišta: jedno u Ugarskoj, a drugo u Hrvatskoj. Mlečani su ratovali u Dalmaciji i otimali turski posjed ovdje i u Hercegovini. Pokret u Dalmaciji prisilio je upravo Mlečane, da su se pridružili svetoj ligi. Ovdje četuju i vojuju već u jesen 1683. pjesmom proslavljeni vogje naroda Stojan Janković, Ilija Smiljanić; zatim knez Franjo Posedarski i Zadranin Šimun Bartolac. Senjani i Brinjani pohrle svojoj braći u Kotare pod vodstvom Ilije Mitrovića, te osvoje Benkovac, Plavno, Vranu, Ostrovicu, Obrovac i Skradin. Poznati Ličanin pop Marko Mesić pratio je svoje zemljake u Kotare, gdje je radio oko sporazumka i sloge megju narodnim vogjama. Narod oko Klisa i Spljeta zauze važnu kulu Zadvarje. Mlečani kolebaju izmegju mira i rata. Nije im se svigjao ni taj narodni pokret, ali kad se vogje izjaviše za republiku, te se njoj podloži drage volje 30.000 naroda u Dalmaciji, posla i ona u Dalmaciju za glavnoga proveditora Dominika Močeniga. Ovaj zaposjedne još druge neke kule u Dalmaciji i istisne iz najvećeg njenog dijela Turke. Uza nj zapada prvo mjesto Stojana Jankovića. Za nj se pripovijeda, da je bio musliman, pa da je ostavio islam. Turci su ga se osobito bojali, ali ga i poštivali.

Iz Dalmacije provaljivalo se i u tursku Liku, gdje je narod i onako jedva dočekaao čas, da se digne na svoje gospodare. Kao glavari ličkih ustaša spominju se Vid Kušat, Sava Labusojević, Radoje Ivanišević, Cvijoknežević, Vid Gjurgjević i drugi. Stojan Janaković provali već 1685. u Gračac, razvalivši gračacku kulu, a Turci uzmakose. Ova sloga iz meglju vogja iz Dalmacije i Like ne potraja dugo. Mlečani su htjeli imati za se sav narod i zemlje, što je Turci osvojiše, a tu se kosili interesi Austrije s onima Mletaka.

Dok se ovo dogagjalo u blizini Bosne, bosanski paša Ahmet Osmanpašić (1683.) sudjelovaše u vojni u Ugarskoj sa bosanskim spahijama, a nije nam poznato, kako se ponio njegov našljednik Osman-paša Hercegovac (1684.)

Kada su Mlečani pokušali osvojiti Knin, našli su na žestoki otpor. Grad je branio upravo odličnim junaštvom Durak-beg Begović. Kad su grad pozvali na predaju, odgovori on, da je odlučio braniti se sa svojih 800 jenjičara do posljednje kapi krvi i da jednoga od njih znade, da je voljan na predaju, rasjekao bi ga na toliko komada, koliko ima vojnika u posadi. Žene i djecu otpremi odmah iz grada i ne pitajući, što će se s njima dogoditi, kad padnu kršćanima u ruke. Knin ostade tom zgodom u rukama Turaka.

Zamjenik Močeniga Valier pogje s lagjama, da zauzme Erceg-Novu, ali ne uspije.

U Slavoniji vojuje general grof Leslie i ban Nikola Erdedi (1684.) Ban Nikola još prije boja piše biskupu zagrebačkom Borkoviću: „Mene srce vu Bosniu vleče za sloboditi siromaško, kršćanstvo i one vnoge svete cirkve, koji puste stoje, kadi se je Bog hvalil i dičil, ieda Bog da za naše pamati još bude; konči kada volja božja bude laglje i veseleje umrem.“

Ovoj vojsci pade najprije u ruke Virovitica, a iza toga Leslie pogje pod Osijek i popali jedan dio glasovite Sulejmanove ćuprije. Caršku vojsku pomažu hajduci (kao Ilić, Sekula) i franjevci, među kojima se osobito ističe fra Luka Ibršimović.

Grof Nikola Erdedi zauze Dubicu, četujući po Krajini i razbijajući se sa krajišnicima.

1685. g. diže se krajiška vojska pod Herbersteinom kao vrhovnim zapovjednikom, te kapetanima bar Franjom Oršićem, barunom Vojnovićem i barunom Gusićem na Liku. Prati ih pop Marko Mesić kao vojni kapelan i provodić. Borba Turaka u Lici bijaše očajna. Oni ne predavahu gradova, dok im „krovovi nad glavama ne izgoriše i dokle u krvi ogrezli ne iznemagahu“. Prvi pade Greben grad (Grebenov) gdje su Turci, kad im je Oršić grad upalio sa ženama i djecom volili s prozora u vatru skakati, nego li da kršćanima do padnu u ruke. Za njim popališe krajišnici čitav niz kula i sela, ne idući toliko zatim, da osvoje te gradove i da posjednu zemlju. Vidi se to najbolje po tome, što je ovoga puta, na veliku štetu ove pokrajine, što se kasnije nije moglo dosta požaliti, spaljeno 1000 kuća i uništeno te razoreno mnogo dvorova aga i spahija. Čvrsto se držalo, veli Lopašić, da je Lika ovom vojnom tako opustošena, da se više nikad neće oporaviti.

Iste ove godine pokuša Valier u Dalmaciji, da osvoji Sinj. U Bosni je tada namjesnikovao Funduk Mustafa paša. Valier imao je uza se 7000 narodnih ustaša i 600 mletačkih pješaka. Mustafa paša pokupi jaku vojsku i dogje u pomoć gradu. Ustaše pod vodstvom Jankovića i Smiljanića, koji su imali da paze na dolazak Turaka, užmakoše sa svojih mjesta, kad su vidjeli jaku vojsku od kojih 12.000 ljudi. Sada se prestraši i Valier i ostavi sav svoj šator za plijen neprijatelju. Turska

vojska krene sada prema Klisu, gdje je doživila na spljetskom polju poraz.

Godina 1686. bijaše najvećim dijelom posvećena osvojenju B u d i m a, koji je napokon 2. septembra iste godine pao u ruke carevaca. F u n d u k je i iz Bosne pokupio jenjičare, da čuvaju Budim. Ne mogu sigurno opredijeliti, da li je taj F u n d u k onaj isti bosanski paša, koji je bio s v l a d a n o v e g o d i n e o d vojvode b a r u n a M a k a r a, kad je kušao da ponovno zauzme Viroviticu. Smičiklas veli, da je Funduk jedva sam glavom na голу konju u spavaćoj haljini utekao.

U Dalmaciji zamijenio je Valiera C o r n a r o, koji je (1686) s Jankovićem zauzeo Sinj. Osvojenje Sinja ovjenča Janković pohodom u Bosnu do L i v n a, koje je popalio i mnogo kršćana doveo pod vlast mletačku.

U Beču se počelo ozbiljno pomišljati nakon svih tih uspjeha na dalnju akciju, poglavito na osvojenje Bosne i Hercegovine. Dubrovnik je sklonuo svoju glavu pod vlast Leopoldovu, koji preuzima pokroviteljstvo nad gradom. God. 1687. ovjenčana je pobjedom carevaca kod H a r š a n j a i provalom generala D ü n e w a l d a u Slavoniju, koji zajedno s grofom Ivanom D r a š k o v i ć e m zauzme Vučin, Valpovo i Osijek, Požegu i Cernik. Prije toga pali su već Pakrac, Bijela Stijena i Kraljeva Velika. Grof A s p r e m o n t zauze Vukovar, Erdut i Djakovo.

U isto doba kad su pali ovi gradovi, pade u ruke Mlečana E r c e g n o v i. Turci u B o s n i ni-
jesu mirovali. Odmah iza odlaska generala D ü n e w a l d a navališe na Požegu, ali su bili suzbiti. I N o v o m pritekoše u pomoć, a l i z a l u d u.

Godine 1688. zauze Markgrof Badenski u zajednici s banom Erdedijem sve gradove na S a v i d o B r o d a. Odavle se Erdedi vrati na U h u i održa sjajnu pobjedu nad M u h a m e d o m J o v a n o v i ć e m. Bihaća ipak nije mogao zauzeti. Ljudevit Badenski krene sa 3000 konjanika preko Broda prema D e r v e n t i, gdje se nalazio bosanski

paša s jakom vojskom. Badenski održa tako sjajnu pobjedu, da se može reći, da u cijelom ovom dugom i velikom ratu nije izvojevana s manjom silom sjajnija pobjeda. Iza toga se predadu Brčko i Šabac i druga mjesta na Savi, u koja dogje carska posada. Na dan bitke kod Dervente spremao se i posljednji udarac na Beograd, koji je slijedeći dan pao u ruke carevaca. Padom njegovim otvaraju se tek vrata carevoj vojsci na Balkansko poluostrvo. Sada je tek oslobogjena Slavonija, a bečki dvor je bio pun nade i lakovjernosti, da će bez osobitih poteškoća moći osvojiti i Bosnu.

Iza bitke kod Dervente dobije Badenski pismo od cara Leopolda, gdje mu ovaj javlja, da je zapovijedio izborniku bavarskomu, neka mu 5 do 6 hiljada ljudi dade u pomoć, da uzmogne provaliti u Bosnu. Kako se naivno shvaćalo u Beču osvojenje Bosne, najbolje se vidi po onom pasusu pisma, gdje se veli, neka Badenski šalje čovjeka u Sarajevo, koji bi poiskao najuglednije ljude, „pa da se s njima dogovori, ne bi li oni ne samo u Bosni već i u Srbiji i u Dalmaciji u utvrgjena mjesta uveli carske posade.“ To da im se može s početka reći samo lijepim načinom, ako bi se pako branili — što car ne vjeruje, onda im neka zaprijeti silom i strogošću. Iz ovoga naivnoga pisma, dolazi Badenskom i drugo sa spomenicom španjolskoga poslanika, gdje mu se veli „neka ne osvoji samo Bosnu već i Hercegovinu i Dalmaciju, da car preteče Mlečane, koji su Sinj osvojili.“

Badenski je malo bolje poznao prilike. On veli, da bi za osvojenje jedva dostajalo 30.000 dobro spremne vojske i puno novaca. Žali, da ne može primiti tako časnu zadaću, a neće „da carsku vojsku dovede u potpunu propast“ Iz Beča megjutim na nj navaljuju, a car mu javlja „što se ne može „Marte“ neka dostigne „Arte“ Prije svršetka vojne Badenski

udari na Z v o r n i k, da sveže bolje novo osvojene tvrgjave sa Srbijom. Ovamo se bila povukla bosanska vojska; Badenski je svlada i zauzme Zvornik. Do 4000 ljudi preseli se iz zvorničkoga k r a j a u S a r a j e v o.

U istu godinu (1688.) pada i zauzeće Knina. Gradom je zapovijedao M e h m e t p a š a A t l a g i ć, koji je bio prije bosanski paša, a veliki ga vezir Siavuš paša, koji se nije s njime pazio, skinuo i naredio mu, da brani Knin. Po Hammeru je A t l a g i ć predao grad iz osvete, dok drugi historičari vele, da je grad zauzet jurišem. Osobito se odlikovao visočki gvardijan Andrija Resnica, koga Lopašić zove „dalmatinskim Kapistranom“ Atlagić je po Hammeru bio od kršćana pogubljen, drugi vele, da je bio zarobljen zajedno s 1800 turskih vojnika. Padom Vrlike i Zvonigrada b i j a š e d a l m a t i n s k o Z a g o r j e s a s v i m o s l o b o g j e n o o d T u r a k a.

Godine 1689. nastavlja se u Beču još uvijek nadom za osvojenje Bosne. Ljudevitu Badenskom car naročito nalaže, neka se trudi, kako će Bosnu i Hercegovinu spraviti pod njegovu vlast i proširiti njegovo gospodstvo do mora. Ljudevit Badenski boravio je u Srbiji i bolje poznao situaciju nego oni u Beču, pa zato nije slušao te glasove.

U Bosni je bio tada namjesnikom v r l o o d l u č n i Topal G a z i H u s e j i n p a š a. On u općenoj smetnji nije izgubio glave i jedina je odličnija ličnost među bosanskim namjesnicima ovoga doba. On popali Z v o r n i k, a onda se diže na Hrvate, harajući između Une i Kupe sa manjim odjelima.

Pod Z r i n o m gradom svlada Turke grof Ivan Drašković. O ovoj pobjedi napisa Vitezović „novljančicu“, a pobjedu Hrvata slavili su i u Italiji (*Itali per publicas plateas altissimis vocibus exclamabant: Viva il bano di Croazia, vivano li corragio sissimi Croati. . .*) Dvadeset turskih barjaka predade Ivan Drašković svom mlagjahnom sinu, da ih odnese caru Leopoldu.

Krajiška hrvatska vojska pod generalom Herbersteinom zauze ove godine Liku i Krbavu. Za deset dana osvojena bi Lika, a onda doskora i Krbava. Perušić, Budak, Bilaj i Ribnik, glavni lički gradovi, predaše se uz male borbe. U Krbavi se ljuto opirala Udbina. Neki od Turaka ostadoše (osobito u Perušiću) i pokrstiše se. Po popisu od 1696. godine bilo je u svemu 1700 konvertita. Tih pokrštenika bilo je malo prema onima, koji su ostavili Liku i nastanili se kojekuda po Bosni, a najviše oko Bihaća i na unskoj krajini oko Kladuše, Peći, Bužima etc., u kojim mjestima imade još i danas puno nekadanjih ličkih obitelji, koje čuvaju živu uspomenu na staru djedovinu i pričaju i pjevaju o životu svojih pregja. (Od tih obitelji su n. pr. Miljkovići, Šakenovići, Šidići, Hlaznadići etc.) Oko pokrštenja Perušićana mnogo je nastojao pop Marko Mesić. Turci su kušali kasnije osvojiti ponovno Liku (1692.), ali ih je odbio pop Marko Mesić.

God. 1690. i djelomično 1691. nije carevcima donijela sreće. Carske vojvode uzmiču iz Srbije, a Turska se opet oporavlja. Patrijarh Crnojević bježi s narodom iz Srbije. Činilo se, da su sve dosadanje pobjede bile uzaludne. Veliki vezir Mustafa Köprili mogao je pomišljati već i na ofenzivu.

I Topal Husejin paša postaje opet aktivan. On zauzme Novi, kojemu priteče ban Erdedi u pomoć i razbije Husejina. Još iste godine zauze Erdedi ponovno Novi. Slavonija je osobito u istočnom dijelu opet stradala od Turaka i mnoge važne tačke padoše u njihove ruke. Međutim iza sjajne pobjede Badenskoga kod Slankamena (1691. u augustu) situacija se sasvim promijenila. Slavonija bi sasvim pročišćena od Turaka tako, da u njoj nijesu više nikada napredovali.

Godine 1692.—1697. osim manjih provala i sukoba nema što osobita da se zabilježi. Ban hrvatski grof Adam Bačani i prilično sretno ratuje s bosanskim namjesnikom Džaffer-pašom

u Krajini (1693. i 1696.) Mlečani su zauzeli Gabelu (1694.), te je bilo uzaludno nastojanje bosanskih i hercegovačkih sandžaka, da ju natrag osvoje. Iz Carigrada se oštro nalagalo, da Gabelu treba natrag osvojiti, ali svi su pokušaji (tada je namjesnikom Bosne bio *Mehmed paša Korča*) ostali bezuspješni.

Godine 1697. imala je započeti velika vojna na Turke na donjem Dunavu. Prema prijedlogu bana grofa *Adama Baćana* i krajiškoga generala grofa *Karla Auersperga*, zaključi se u Beču navala i na Bihać. Mnogo se starao za osvojenje Bihaća sam princ *Eugen Savojski*. Tako se spremila na Bihać ekspedicija od jedno 13.000 vojnika sa 32 topa. Istodobno je morala vojska iz Osijeka pod *Starhemborgom* i *Kibom* zabaviti Bošnjake u Posavini, a iz Dalmacije su imali udariti na Bosnu knez *Posedarski* i *Janković*.

Mehmet paša Korča bio je informiran o tim pripremama, pa je dao još za vremena popraviti zidine grada i uopće grad opskrbiti svime, što mu je bilo od potrebe. U gradu je bilo za opsade 500 konjanika i 3500 pješaka. Juriš kršćana odbiše Turci velikom hrabrošću. Zaludu se širila lažna vijest, da je Korča razbit. Time se htjelo uplašiti posadu, jer se ona nadala, da će joj paša doći u pomoć. Turska vojska provali pače iz Bihaća i nanese teške gubitke kršćanskoj vojsci. Ban Baćan oboli i ostavi tabor, a za njim ode i varaždinski general *Heister*. ~~Uto~~ je stigla i vijest, da je Korča-paša dopro sa 6000 vojske pod Kamengrad čekajući tu ostale čete, koje su dolazile od Beograda. Sve to je sklonulo kršćane, da su odustali od opsade, ostavivši u slabom redu Bihać i razorivši prije toga Ripač i Izačić.

Napredovanje kneza Posedarskoga i Jankovića, koji su već bili prodrli do Kulen-Vakufa, ostade tako jalovo. Oni se povратиše na mletačko zemljište. Bašagić veli, da su doprli do Kupresa, gdje ih je

razbio G i r l i S m a j i l p a š a i potisnuo preko granice. Tako se svrši jedno ova ekspedicija, koja je progutala mnogo novaca. Vojskovogje bacahu jedan na drugoga krivnju.

11. septembra iste godine izvojeva princ Eugen Savojski slavnu pobjedu kod Z e n t e n a T i s i, a iza toga krene na B o š n u. Istoričari razbijaju glavu i danas, što je princ Eugen kanio s tom provalom. Smičiklas misli, da je princ Eugen htio oslabiti Bosnu, da imade odavle mira za buduću proljetnu vojnu, ne znajući, da će na proljeće početi pregovori o m i r u.

Sa 4000 konjanika i dvije hiljade i pet stotina izabраних pješaka te nešto artilerije krene princ Eugen 6. oktobra iz Osijeka. U prátnji njegovoj nalazili se maršal princ C o m e r c y, grof S t a r h e m b e r g, princ V a u d e m o n t, grof L e o p o l d H e r b e r s t e i n i drugi. Desna mu ruka u toj vojni bijaše junački pukovnik K i b a. Druga vojska iz hrvatske krajine imala je udariti prema Banjoj Luci, da suzdrži turske krajišnike. Prešavši Savu kod Broda, posla princ Eugen naprijed pukovnika K i b u, koji je spremao puteve. 16. oktobra pade D o b o j, slijedeći dan predade se M a g l a j, a Ž e p č e bude uzeto na juriš. Kod V r a n d u k a naišao je princ Eugen na otpor, te nije mogao proći dolinom Bosne, nego sa sjeverne strane preko brda načini put, pa se spusti do Vranduka i razbije Bošnjake.*) Bošnjaci se sada sa svih strana potegoše prema Sarajevu, a Eugen ostavi ovdje radi loših puteva artileriju, a s njome 700 ljudi s jednim potpukovnikom, komu su bile podregjene posade maglajska i dobojska, da budu u savezu s Brodom. U blizini Visokoga na polju „moštranskom“ (Moištre

*) Jukić: Zemlj. i poviestnica Bosne (p. 137.) veli, da je Eugen prosjekao drugi put na desnoj obali Bosne, kroz planinu Orahovicu, koji se i danas njegovim imenom naziva, Po Mukevitu idu obično ovim putem pješaci i konjanici, jer je cijeli sahat na prečac, a zove se: Kamení put (Bašagić o. c. 87.)

su poznate iz kraljevskog doba bosanskog) ustavi se princ Eugen i pošalje glasnika s jednim trubljačem u Sarajevo. Trubljač je u znak mira neprestano trubio, a glasnik držeći u vis desnu ruku pokazivao pismo, u kojem princ Eugen obećavaše Sarajlijama sigurnost imanja i života, ako se drage volje predadu. Trubljač poginu od neprijateljskoga zrna, a glasnik uteče ranjen. Princ Eugen ga je našao izranjena 2 sata pred Sarajevom pošavši prema njemu. Do Sarajeva dogje bez otpora, posjedne vrhunce nad Sarajevom s jednim dijelom vojske, a s drugim provali u varoš i popali je. Pošto se kršćani nijesu gotovo nigdje digli, da ga pomažu, osim što su se oko njegovih četa skupljali, da ih povede sa sobom, a približavala se i zima, vrati se princ Eugen 25. oktobra natrag, a 5. novembra pregje Savu. Na povratku bio je bez uspjeha T e š a n j s topovima. Koliko kršćana je tom zgodom poveo princ Eugen sa sobom, neda se pouzdano kazati. Govori se oko 40.000 tisuća, a nastanili su se u Slavoniji i u Ugarskoj.

Ova provala, kojoj za turskih ratova nema premca, osta bez uspjeha. Ako se uzme u obzir m n o ž i n a i j u n a š t v o b o s a n s k e d o m a ć e v o j s k e, koja se toliko puta iskazala, bilo je to poduzeće za pravo vrlo opasno. Valja uvažiti, da ove iste godine nije 13.000 vojske moglo zauzeti Bihaća i da je slijedećih decenija bosanska vojska pokazala primjer velikoga junaštva.

Valja predmnijevati, veli Richter osobito dva momenta, koja su očuvala princa od nevolje: prvo bitka kod Zente, u kojoj je bosanski paša zaglavio,*) a s njime i dobar dio bosanske vojske, a

*) Ovako misli Richter: Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine (Gl. z. m. god. 1905. p. 318.) Bašagić veli, da se bosanski namjesnik Gazi Mehmed paša poslije bitke kod Zente od jada razbolio i umro petnaesti dan u Travniku. Mehmedpašu naslijedio je njegov čehaja Sari-Ahmet aga, koji je na brzu ruku okupio nešto četa i kod Vranduka se opro princu Eugenu (Bašagić o. c. 86.) Prema Kneževiću bio je takogjer ove godine

drugo velika tajnovitost i neobičajna brzina, kojom je proveo tu svoju vojnu. Još je zanimivo, da je princ Eugen, ma da je poznavanje zemlje vani bilo veoma slabo, izabrao jedini pravi put u njeno srce. Po Batiniću dali su princu Eugenu prethodna izvješća o turskoj sili i položaju mjesta Franjevci,*) dok na pr. Jukić piše, da se Eugen na Franjevce obratio njemačkim pismom iz Posavine, da narod sklonu na ustanak „al ovim je tursko ropstvo bilo odavno omililo, nit su marili za narod, ol može biti, da okolnosti nisu im dopustile.“**) Dr. B o d e n s t e i n priopćio je jedan vojnički izvještaj, pisan njemačkim jezikom od nepoznata pisca za doba Eugenovih operacija, koji bi nam bio dokazom, da je ekspedicija princa Eugena počivala na pouzdanim informacijama. Ovaj je vojnički izvještaj jedan od najpouzdanijih o stanju Bosne onoga doba.***) Ne možemo dakako sa sigurnošću ustvrditi, da taj izvještaj potiče iz doba pred Eugenovom ekspedicijom.

Poznato nam je, da je Eugen prije ekspedicije naložio zapovjedniku Krajine u Brodu, da mu dogje, propitao se u njega, kake je naravi zemlja Bosna i kada je dočuo, da tamo ima malo vojske, odlučio je „cum consilio generaliteta“ odmah krenuti onamo.****)

1697. i 1698. ratovali su ponešto i Mlečani osobito u Hercegovini. Malo je više odlučnosti pokazao bosanski namjesnik D a l t a b a n M u s t a f a p a š a. Bio je on namjesnikom diarbekrskim, odakle ga prognaše u Počitelj u Hercegovinu, koji su Mlečani opsjedali. Iz Počitelja dogje Daltaban za na-

bosanskim namjesnikom Bošnjak S a r i j a - A h m e t p a š a (o. c. p. 55.) Svakako Bosna nije imala energičnoga namjesnika, a navala je bila neočekivana.

*) Batinić II. 179.

**) Jukić: Zemljopis i poviestnica Bosne p. 138.

***) Bodenstein: Povijest naselja u Posavini od godine 1718 1739. (Gl. z. m. 1908. p. 95.)

****) Richter l. c. p. 62.

mjesnika u Bosnu. On ratuje na krajini prema Hrvatskoj i Dalmaciji i s Mlečanima u Hercegovini.

— God. 1698. započe pregovaranje o miru u Karlovcima, a 26. januara 1699. bude potpisan mir. Granica izmegju Turske i Austrije išla je od utoka Tise u Dunav, pak na utok Bosuta u Savu. Dalje bi imala teći granica rijekom Savom do utoka Une, a dalje uz Unu. Pregovori o smjeru granice vukli su se i dalje. U mirovnom ugovoru bilo je samo općenito ustanovljeno, da momentani posjed treba da bude mjerodavan; u potankostima je to prouzrokovalo velikih neprilika. Carskim povjerenikom za ustanovljenje megja bijaše grof *Marsigli*, koji je 1700. godine utanačio sporazum, a zbog neke malenkosti proteglo se to uregjenje sve do 1702 g. Turcima je priznata vlast nad velikim dijelom hrvatske krajine, makar je grof Adam Baćani bio u svoje doba osvojio ovdje neke gradove. I s Mlečanima bi ove godine ustanovljena granica. S tromegje kod Knina, na Bijelom Brdu ili Medvegjoj glavici, povukao se pravac na Vrljiku, odatle na Sinj, Zadvarje, Vrgorac i Gabelu. Svakomu od tih mjesta doznačeno je područje s promjerom od jednoga sata. Osim toga osta Mlečanima i *Hercegovina*.*)

Poslije karlovačkoga mira nekoliko godina malo imamo vijesti o događajima u Bosni. U prvom deceniju 18. stoljeća ipak je vrijedno zabilježiti jednu epizodu, u kojoj su donekle sudjelovali i Bošnjaci.

U Ugarskoj je naime poslije smrti Tökely-eve digao bunu protiv Habsburgovaca *Franjo Rakoczy*, te mu je uspjelo zavladatai nekim dijelovima Ugarske i *Erdeljem*, *Rakoczy* je

*) O ratovanju od 1683—1699. valja pogledati, u koliko se naših krajeva tiče: *Hammera* o. c. VI. *Jorga* o. c. IV. *Smičiklas*: *Dvjestogodišnjica* etc. p. 103—173. *Lopašić*: *Bihać* etc. p. 106—110. i na raznim mjestima; *Lopašić*: *Dva junaka* etc. na raznim mjestima; *Lopašić*: *Spomenici hrvatske krajine* II. i III. na raznim mjestima. *Richter* l. c. p. 306. 310. *Karlo Peez*: *Bojevi u Bosni i Hercegovini od 1682—1699.* (Gl. z. m. 1908 p. 91—93.) etc.

prema tradiciji tražio potpore u sultana, ali u Carigradu se nijesu odazivali njegovim poslanicima. U Hrvatskoj je Rakoczy našao za se baruna J o s i p a V o j n o v i ć a, potomka stare hrvatske plemićke porodice, koji je Rakoczy-u imao spemiti posebnu hrvatsku vojsku i s njome iz Bosne provaliti u Hrvatsku. Vojnovićeva prošlost prije no što je pošao među Rakoczy-jevce, bila je prilično pustolovna. God. 1706. nalazimo ga kod Banje Luke na posjedu F e r h a t - b e g a, gdje je nekomu knezu S t a n o j i S o b i na njegovo pitanje, zašto se iznevjerio svome caru, odgovorio: „da je svojim lastnima pinezi jednu kumpaniju vojske kupil i kad je k cesarevoj vojski došal, je njemu njegova lastovita kumpanija uzeta. Iz toga uzroka, da se razsrdil i k Ragociu prošal“ U Banjoj Luci sakriše ga neki A l a j b e g a kasnije je hodao po turskoj Krajini i sjevernoj Dalmaciji, spremajući uz tursku i mletačku pomoć čete. Iz Hrvatske donasaše mu vijesti prijatelj mu neki S t j e p a n J a n k o v i ć. Ovo sve je to karakterističnije, što oficijelno Turska nije Rakoczya pomagala. Karlovački general Porzia izvjestio je, da je Vojnović spreman za uslugu, što ju je učinila porta ustašama, otstupiti turskoj vlasti Hrvatsku do Kupe; Mlečani su opet imali dobiti Liku. Pop Marko Mesić, koji je bio postavljen u Z v o n i g r a d u na tromegji od generala Porzije, da pazi na kretanje Vojnovićevo i njegovih ljudi, javlja 1706. „da Vojnovića čuvaju i sprovagjaju i Benečani i Turci v e ć e, nego da bi bil najveksi herceg cesarski ali kurfirst od imperiuma.“ Među inim dalje javlja, da je u Banju Luku stiglo „400 rebelov“ Karlovački general ponudio je bosanskom paši (tada je bio pašom u Bosni O s m a n S e r k e) 1000 dukata, ako Vojnovića uhvati i ustaše rasprši. Čini se, da se paša tom pozivu nije htio odazvati. Vojnovićevu četu pomagala je i Francuska preko mletačke Dalmacije novcem i materijalom. Karlovčanin A n t u n S r b l i n, koji je bio poslan kao uhoda u Bosnu doznaje, da Vojnović

ima „od turskoga cara takove liste, da po turskoj zemlji posvud slobodno hodi i stoji i kada kamo ide, sprovod njemu davati moraju. Za pašu da ništa ne mari.“ U novembru (1706) bio je Vojnović bosanske Turke pozvao u skupštinu, u kojoj im je razložio svoju nakanu. Karlovački general imao je opet na Krajini 4000 momaka na raspolaganje, ako bi Vojnović kušao provaliti u Hrvatsku. Vojnoviću je najviše pomrsio račune pop Marko Mesić, te se on napokon odluči iz Bosne otići. Mirom u Szatmaru 1711. bio je Vojnović amnestiran, a spominje se još 1721. god., da je bio na životu.*)

Prvih godina drugoga decenija XVIII. vijeka digoše se Crnogorci, te poticani od Rusa, uznemirivahu neprestano Hercegovinu i Albaniju. God. 1711. postade bosanskim namjesnikom Ahmed paša, koji zavojshti na Crnu Goru, ali ga kod C a r e v a L a z a Crnogorci poraze i prisile na uzmak. Ovaj poraz Ahmed pašin osvetio je N u m a n p a š a K ö p r i l i, došavši u Bosnu za namjesnika 1713. godine. On prema nalogu iz Carigrada zavojshti na Crnu Goru s jakom vojskom i porazi Crnogorce, koji se dijelom razbjegoše po svojim nepristupnim brdima, a dijelom (s njima i vladika Danilo) uzma-koše u Boku na mletačko zemljište. 3000 Crnogoraca bi zarobljeno, pa sa ženama i djecom odvedeno u Bosnu, gdje ih naseliše po Glasincu i okolicima.***) Bosanski konjanici proganjali su bjegunce daleko iza granice na mletačkom zemljištu.***)) Mlečani su uskratili predaju bjegunaca, a zato im bude navješten rat. Veliki vezir D ž i n (Damad) Ali-paša i onako je jedva dočekao, da Mlečanima otme Moreju. Nas će u tom ratu samo zanimati dogagjaji u našim krajevima. Numan-pašu bijaše zamijenio M u s t a j p a š a (Č e l i ć) M o s t a r a c, koji je dobio jake pomoći iz Turske. Odavle su opremili

*) O ovoj epizodi vidi opširnije u Lopašić: Dva junaka p. 83--94.

**) Bašagić: o. c. p. 91.

***) Jorga IV. p. 325.

Arnajte i Tatare u svemu preko 12.000 ljudi.*) Osim toga je Mustaj paša imao pod sobom domaće bosanske i hercegovačke čete. Ova vojska imala je krenuti na Zadar, koji je s morske strane bio zatvoren od Turaka, ali se iza haračenja po Dalmaciji, porobivši megju inim Otok u Cetini i zastavi pod Sinjem. Tako začu opsjeđanje ovoga grada. „Biše ga, veli ljetopis Nikole Lašvanina, na sve strane i činiše žestoke juriše, ali mu ništa ne mogoše, nego pogiboše ob noć brez oružja, zašto tako hoti blažena divica Marija, koja dade Hrvatima, da grada Turkom nedadoše“ U najvećoj naime nevolji stigne gradu u pomoć upravitelj Dalmacije Angelo Emo pobravši posade iz svih gradova i ojačavši se Hrvatima izvan gradova tako, da mu je vojska narasla na 15.000 ljudi. U vojsci bilo je mnogo redovnika, te nadbiskup spljetski i makarski biskup. S tom vojskom Angelo Emo izvojski pod zidinama pobjedu nad Turcima i oslobodi tako za Mlečane Dalmaciju.

Slijedeće godine (1716.) sklopi car Karlo VI. s Mlečanima savez protiv Turaka, zatraživši od Turske povratak Moreje Mlečanima. Turska odgovori ratom, poslavši protiv Ugarske ogromnu vojsku pod vodstvom velikog vezira Džin-Alipaše. Kod Petrovaradina izvojeva Princ Eugen poznatu pobjedu, u kojoj je i veliki vezir poginuo časnou smrću.

Plan Princa Eugena išao je u prvom redu za tim, da operira protiv Beograda, da istisne Turke iz Banata i da carsku vlast protegne preko Srbije i Bosne. Posljednja je tek u zadnjoj liniji imala doći na red. Zato i Eugen nije mogao veće odjele poslati u Bosnu, pa su dogagjaji ovdje za cjelokupni uspjeh bili od manje važnosti. Megjutim obzirom na

*) U Ljetopisu fra Nikole Lašvanina stoji: Bosanska vojska i prid njom Mustaj paša Čelić, Maroški (maročki?) paša, Arnautski paša i Kavga sultan tatarski (Gl. z. m. 1889. IV. p. 127.) Onaj, „Kavga“ Batinić čita Kavra o. c. III. p. 27.; Bašagić p. 91 zove tatarskoga sultana Nuraddinom.

zemljište, koje je bilo stečeno u Bosni požarevačkim mirom, bile su ipak ratne operacije izmegju Drine i Une odlučne.

U Bosni se vrlo živahno spremalo za eventualne napadaje sa strane careve vojske. Mjesta diljem Save bila su utvrgjivana; tako je turska Gradiška dobila nove baterije. Derventa, te Kobaš biše pretvorene u tvrgjave. Bihać, Novi i Zvornik dobili su jake posade, a i u ostalim gradovima se spremalo, a oko Sarajeva okupljala vojska. Carevci su imali samo dvije tvrgjave na Savi: Gradišku i Brod i to u lošem stanju. Zapovjednik brodski (slavonskih krajišnika) obrstar barun P e t r a š tražio je od Eugena jedan k o r, kojim će poći na tursku Gradišku i Banju Luku. Kršćani u susjedstvu obećavali su, da će mu se pokoriti, te su pojedinci prelazili, da se nasele na carskoj zemlji.

Poslije petrovaradinske bitke zače Petraš četovanjem i najprije zaposjedne turski Brod, a onda bez znatnoga gubitka sa 200 momaka Gradišku. Poslije toga pogje prema Derventi, gdje je razbio u većem broju sakupljene Turke. Sada je Petraš zauzeo Bijeljinu i D o b o r, koga carevci posvema razoriše. Kapetan U d v a r h e l y pogje protiv Doboja, gdje je bila jaka posada od 1000 momaka, ali nije mogao zauzeti tvrgjave, nego popali samo varoš.

Uporedo s ovom akcijom išla je ona grofa I v a n a D r a š k o v i ć a, banskoga namjesnika, koji je zauzeo D u b i c u i K o s t a j n i c u i provalio prema Krupi, Novome i Starom Majdanu, da otisne Turke od hrvatskih granica. Njemu je dalje na zapadu pomagao g r o f R a b a t t a na ličkim granicama.

Petraš je svuda na kadiluke nametao kontribucije, koje su donijele slijedeće godine obilate svote. Te su se svote upotrebile za gradnju tvrgjava na Savi. Mnogo se Bošnjaka, osobito iz nutrašnje zemlje, pokorilo carskoj vlasti, te je naseljeno na katedralnim dobrima u Slavoniji.

Kada je princ Eugen zauzeo Beograd (1717.) porazivši velikoga vezira Halila, (turskoj vojsci pridružio se i Numan paša Čuprilić, koji je opet (1717.) postao bosanskim namjesnikom), pojača on Petraševe čete i zapovijedi mu, da udari na Bosnu.

Barun Beckers imao je zauzeti Zvornik, ali je ovamo došlo do 2000 momaka iza kapitulacije Beograda, a uz to se i Numan paša pobrinuo za pomoć gradu. Iza uzaludnoga opsjedanja morao se Beckers povratiti ranjen u Raču. Prema domaćim izvorima bio je Petraš ranjen „pod kolino“, pa je morao ostaviti vojsku, da bez njega bije grad. Ni opsada Novoga ne uspije, kamo je takogjer Numan paša poslao pomoć. Lašvanin prinovijeda o opsadi Novoga ovako: U isto vrime (kad i Zvornik) podsidoše Kranjci Novi i tu biše nimačke vojske i videći, da će lasno grad osvojiti, počеше se o tuji grad prigovarati; Kranjci vele: Banov je grad, a Nimci: Nije nego cesarov. Najposli Nimci se vra tiše, a Kranjci ostaše pod gradom, al u zao čas po se etc.“ Prema Lašvaninu poginulo je što kod Zvornika, što kod Novoga oko 18.000 (?) ljudi. „Samih sužanja na jednu hrpu svezanih izsiče Čuprilić tri stotine i kad to čuo princip Eugenio pisa u Carigrad, da toga nije običaja megju vojnici sići svezane ljude i digoše pašu odmah s Bosne i smakoše (?) ga po sve prilike zarad toga.“

Kada je u proljeće 1718. počelo pregovaranje o miru, Numan-paša nije htio ni da čuje za mir. Govorilo se, da sprema 7000 ljudi u pogranične gradove. On je naumio sve kršćane sa granice preseliti u unutrašnjost, da tako carevcima, ako bi opet provalili, oduzme potporu s njihove strane. Megjutim ovaj elemenat i onako nije bio pouzdan, jer za one, koji su prešli Savu veli Petraš: „Ti ljudi radi svog promjenljivog osjećanja i uvijek naginjajući na zlo, ne bi trebali, da se ostave blizu rijeke Save.“

Kada je bio već požarevački mir potpisan, nije ga Numan-paša htio da rešpektira. On je slao manje čete protiv graničarskih utvrda. Na zahtjev carskih

punomoćnika bio je napokon Numan-paša, koji je uložio i protest kod Porte radi odstup a jednog dijela Bosne, iz Bosne maknut, a time prestadoše i nasrtaji.

Za pregovora u Požarevcu htjedoše na svaki način osloboditi Unu od turske vlasti, pa se zahtjevalo sa strane carskih punomoćnika odstup Bihaća i Novoga. Sam car dao je u tome smislu Princu Eugenu instrukcije. I ovaj put je bio postavljen princip „possideatis uti possidetis“, pa zato to nije nikako išlo. Carski punomoćnici spremali su se da eventualno pet vlaških distrikata zamijene za Bihać, ali Turci nijesu htjeli o tome ni čuti. B i h a ć j e p r a g Bosne, rekoše oni; ako se on odstupi. izvrgava se čitava pokrajina pogibelji.

Napokon bi odregjeno slijedeće: Caru ostaju sva utvrgjena mjesta i šančevi sa čitavim krajem, što im pripadaju, što su ih carevci osvojili ili Turci ostavili. Caru pripada neosporni posjed obiju obala Save i sva suverena prava nad ovom rijekom. U četvrtom članku bilo je odregjeno, da kraj od ušća Une do t. zv. Starog Novoga na desnoj obali Une, Jasenovac i Dubica i nekoliko turskih ~~kula~~ i otoka s njihovim područjem pripadne Hrvatskoj.

Petraš bio je u komisiji, koja dugotrajno ustanovljivala granice sa bosanskim namjesnikom O s m a n - p a š o m, koji je zamijenio Numan-pašu. Granica je išla od Save prema nutrinji zemlje 6—10 kilometara.

Mlečani su takogjer prilično dobro prošli, održavši zaslugom svoga generala S c h u l e n b u r g a otok K r f i ratujući sretno u H e r c e g o v i n i. Prema Hercegovini stekli su oni svagdje današnju dalmatinsku megju, a izgubiše jedino G a b e l u sa o k o l i c o m. *)

*) Za ratovanje od 1716 1718. godine najvažnija je i najkritičnija rasprava: Dr. B o d e n s t e i n: Povijest naselja u Posavini god. 1718 1739 (Gl. z. m. 1907.) p. 575

Iza požarevačkoga mira vladao je priličan mir na austrijsko-turskim granicama. Bošnjaci su u velikom broju g. 1727. sudjelovali u perzijskom ratu, što ga je ove i prijašnjih godina porta vodila. Hercegovački beglerbeg *G a z i A h m e d p a š a R u s t e m p a š i ć* sa sinom kliškim sandžakom Rustem begom bijahu vogje bosanskih plaćenika i spahija. „Odoše zdravo, veli Lašvanin, ali kad se vratiše, vrlo ih malo zajedno dojde i to bolestno i razbijeno “ Bašagić na osnovu jedne pritužbe iz Hećimoglinih vremena veli, da se od 10.000 dobre bosanske vojske povratilo samo 500. Ovo je bilo razlogom velikom nezadovoljstvu u Bosni. No ipak su Bošnjaci i kasnije za rusko-turskoga rata slali svoje spahije u znatnom broju na udaljena bojišta u južnu Rusiju, gdje su Bošnjaci imali znatnih gubitaka.

Godine 1735. postade bosanskim namjesnikom bivši veliki vezir *A l i p a š a H e ć i m - o g l i*, jedan od najvaljanijih i najenergičnijih namjesnika, što ih je Bosna imala. O Ali-paši tom odličnom državniku i vojskovogji i zapadni i turski izvori samo najbolje govore. O njegovom doba u Bosni napisao je *M u s t a f a e f f e n d i j a P r u š č a n i n* cijelu knjigu na arapskom jeziku, a *Ö m e r e f e n d i j a, n o v s k i k a d i j a*, opisa na turskom jeziku borbe u Bosni s Austrijom za njegovo doba. Lašvanin veli za nj: „Čovik mudar i u vojnički zanat razuman i kripak i po narod dobar.“ Ova karakteristika Hećimogli-a kao vojnika i čovjeka od suca, koji je možda više bio sklon, da oštro prosugjuje, služi mu na čast. Bosna je megjutim baš i trebala u to doba ovakovog čovjeka, jer su prilike bile sve više nego ružičaste. Bosanske vojske bijahu prorijegjene u perzijskom i ruskom ratu, a i kuga, koja je god. 1732. bijesnila, pa zatim glad, učinile su takogjer svoje.

i dalje. Sr. još citirana djela Jorga IV.; Smičiklas: Povijest Hrvatska II. (p. 300 - 303.); zatim Ljetopis fra Nikole Lašvanina etc.

Rusiji, koja je ratovala s Turskom, priključi se i Austrija, prema ugovoru, što su ga obje države imale već od prije. Karlo VI. posredovaše najprije u prilog Rusije samo da nadje formu, kako bi se i on upustio u ratovanje. Kad Turska nije htjela pristati na austrijsko-ruske zahtjeve, spremi Karlo VI. s velikim nadama vojsku protiv Turske na više strana. Evropska diplomacija počela je već raspravljati o diobi Turske. Megjutim je Karlo VI. iz tog ratovanja izašao razočaran i ogorčen, jer je on svršio gubitkom tečevina požarevačkog mira.

Tijekod 1737. dolazili su od pograničnih bosanskih kapetana glasovi Ali-paši u Travnik, da se prema velika careva vojska u Bosnu. On je javio velikom veziru u Moldavsku o tim pripremama, ali mu od njega stigne nalog, da se drži pasivno, kako ne bi dao uzroka, da se poremeti mir izmegju Turske i Austrije. Bez obzira na taj nalog velikog vezira Ahmed paše, jer je imao pouzdanih vijesti o pripremama austrijskim, Hećimogli počne raditi na svoju ruku. On sazva u Travnik vijeće odličnika (ajane!) u zemlji, koje ovdje zaključi, da se ne sluša vezir, nego da se u slučaju provale carevaca Bošnjaci svakako odlučno opru neprijateljima. U to ime izdade Alipaša nalog, da ako car započne ratovanje „svak ima ustati na oružje i kadije, imami, spahije tko god more sablju pasati, ako bi tko ostao, da se ima obisit o vratih svoje kuće.“ Tako se Bošnjaci spremahu sami, da odole navali carevaca. U tom i leži važnost rada Hećimoglina.

Pogranični kapetani dobili su stroge naredbe, da paze na svako kretanje carske vojske i da odmah o tom jave u Travnik. Vojska se koncentrisala na Travanjskom polju. Lašvanin pripovijeda: Megjuto dođoše i odoše pašini ljudi po svoj Bosni i digoše sve malo i golemo tkogod može oružje nositi i prid njima glavari starišine od mistah i Arnauti tu dođoše i skupi se čudna vojska strahovita.“

Austrija je poslala u Srbiju grofa S e c k e n - d o r f a, u Vlašku grofa W a l l i s a, a vrhovni zapovjednik vojske, koja je imala provaliti u Bosnu bijaše princ H i l d b u r g h a u s e n. Namjera je bila osvojiti Bosnu, te su na isti dan četiri odjela imala preći granicu Bosne. Pukovnik R a u n a c h sa 4000 momaka, većinom graničara pogje iz Like na Ostrovicu kod K u l e n V a k u f a; ban E s t e r h a z y provali takogjer sa krajišnicima u Po- unje; prinz H i l d b u r g h a u s e n krenu sa glav- nom silom na Banju Luku, dok je pukovnik V a l - v a s o r navalio na Lješnicu kod Zvornika, a pukov- nik L e n t u l u s krenu iz tada austrijske Srbije u N o v i - P a z a r.

Najprije je Raunach navalio na O s t r o v i c u, odakle stignu u Travnik glasnici, moleći Ali-pašu za pomoć. Ali-paša Hećimogli posla onamo 5000 ljudi pod A l i b e g o m O s m a n p a š i ć e m i bivšim zvorničkim zapovjednikom M e h m e t - b e g o m. Njima se prema odredbi Hećimoglinoj priključiše čete iz okolice Novoga i Bihaća. Na petrovačkoj rav- nici zametnuše Bošnjaci bitku s Raunachom, koga ljuto poraziše. Od Bošnjaka poginu v o g j a A l i - b e g O s m a n p a š i ć.

Isto tako je stigla doskora vijest Ali-paši, da Austrijanci opsjedaju Zvornik. On i ovamo posla pomoćne čete, koje se sukobe s carevcima. U boju je prema domaćim izvorima poginuo jedan general i više časnika; sila vojnika pade u sužanjstvo, dok su sve sprave i municija postale turskim vlasništvom.

Alipaša je megjutim pošao bio iz Travnika prema Jajcu, a odanle na P o d r a š n i c u, gdje je stao nekih 15 dana, da dočeka vojsku ispod Ostro- vice. Sačekavši još i ostale čete, koje su mu dola- zile, krene prema Banjoj Luci, koju je princ Hild- burghausen opsjedao. Pošto su carevci zatvorili ravni put u Banju Luku, progje Hećimogli neopa- žen više grada Vrbas,*) te navali iznenada na nuz-

*) Lašvanin l. c. p. 130. veli: nigdi turska vojska ne ide putevima, nego sve šumom, nit paša dade ob noć vatre naložit, da ih gjauri nepodpaze .

gredne odjele, koji su bili porazdijeljeni na toj strani, dok je glavna sila bila na lijevoj strani rijeke oko grada porazmještena, a onda se zametne borba i s ostalim dijelovima vojske, koja se svrši gramtornim uzmakom Hildburghausena.*)

Dok je Hildburghausen opsjedao Banju Luku, opkolio je hrvatski ban Esterhazy Bužim, a karlovački general grof Juraj Herberstein Cetin-grad, koji su Turci držali od 1670. godine. Omer-effendi hvali Bužimljane i njihove žene, koji su se kod opsade Bužima osobito odlikovale. Na glas o nesrećama kod Ostrovice i Banje Luke, odustade od opsade i Esterhazy. Posade u Bužimu i Cetinu bile su neznatne, a održale su se protiv jake vojske, jer Esterhazy nije imao ratnih sprava za osvajanje.

Hećimogli povrati se iza banjalučke pobjede u Sarajevo, gdje je dovršavao od Ahmet-paše Rustempašića 1728. godine započetu gradnju sarajevskoga grada od četiri kule i kapije. Megjutim je iste godine valjalo na zamolbu Užičana skupiti vojsku, da im krene u pomoć. Alipaša odredi za sastajalište domaće vojske Glasinačko polje. Odavle bi poslan Mehmet kapetan sa 5000 ljudi Užičanima u pomoć, ali na putu sretne Užičane, koje su pratili dva časnika i 130 vojnika. Mehmet kapetan opkoli sve i povede ih u tabor Ali-pašin, gdje je Alipaša pred očima cijele vojske dao pogubiti užičkoga kapetana Smajil-agu i kadiju Mustafaeffendiju, što su predali grad carevcima. Mehmet kapetan pogje, da osvoji natrag Užice, ali nemajući topova oplijeni okolicu i vrati se natrag.

Slijedeće godine Alipaša opremi pod Užice Ibrahim pašu Alipašića iz Skoplja i Mehmet kapetana, koji oteše Užice carevcima. Vrijedno je još istaknuti i četovanja Alipašina na Krajini

*\ Turski izvori iskitiše pobjedu Hećimoglinu, kako je već to uobičajeno, da se pobjede na jednoj i na drugoj strani obično pretjeravaju. Lašvanin kao da još najobjektivnije opisuje boj pod Banjom Lukom.

s raznom srećom, gdje je počesće bilo većih i manjih provala s kršćanske strane. Borba vodila se čitave 1738. godine s promjenljivom srećom. Veće je borbe bilo oko Zrinja, gdje je uspjelo vojvoda Esterhaza Jurajiću obraniti grad. Alipaša sudjelovao je s Bošnjacima i u borbama kod Beograda 1739. godine. Nesposobnost austrijskih vojvoda, koji su bili doduše učenici slavnoga princa Eugena, ali se u praksi pokazaše potpuno nespretnima, prouzrokovala pad Beograda i beogradski mir u septembru 1739., kojim je Karlo VI. izgubio sve ono, što je požarevačkim mirom stekao u Bosni i Srbiji.

Ne mala zasluga turskim uspjesima u ovom posljednjem ratu ide baš Alipašu Hećimoglia. Samostalno, na svoju ruku on je očuvao Bosnu od neprijateljskoga osvajanja i još je dospio da i izvan svoga područja pomaže akciju Turaka. Turci su mu bili zahvalni, a službeno izvješće velikih vezira zove ga „ebul megazi“ t. j. otac pobjeda. Upravo je zanimivo, kako je on znao predobiti u Bosni inače otporne elemente za se. Svaka njegova zapovijed općenito se slušala i bosanski vojnici dolazili su svi kao jedan na mjesto odregjenja. Rijetko se to dogajalo pod kojim drugim vezirom 17. i 18. stoljeća. „Toliku privrženost, veli Bašagić, stekao je Alipaša, što mu je bio običaj s malim i velikim, s vojnikom i beglerbegom jednako postupati. Osim toga bio je pravedan do skrajnosti i uvijek tražio savjeta od iskusnih begova i kapetana, a to sve je Bošnjacima imponiralo, jer se nijesu naučili na takove vezire nego samovoljne tvrdoglavce.*)

Alipaša bude premješten iz Bosne 1740. godine u Egipat, a u Bosnu dogje Muhsinzade Abdullahpaša. Za njega budu granice izmegju Bosne i Hrvatske odregjene u današnjem opsegu.

*) O ratovanju 1736—1739. valja osobito pogledati Lašvanina l. c. p. 129—134. Bašagić o. c. p. 94—102., koji je to doba obradio prema turskim vrelima; zatim Lopašića: Bihać etc. i Oko Kupe i Korane; Smičiklas II. p. 310—311.

IV.

UNUTRAŠNJE PRILIKE U BOSNI U XVI., XVII. I PRVOJ POLOVICI XVIII. VIJEKA.

A.

Katolička crkva.

Iza Gjure Polečnika, bosanskoga biskupa, koji je poginuo na mohačkom polju, ne spominje se sve do 1533. nikaki bosanski biskup. Tek ove godine dozvoljava papa Kliment VII. „izabranom“ Bernhardu G e n t i l i j u, da može primiti posvećenje od kojega mu drago katoličkoga biskupa.*) Ovaj po svoj prilici nije ni vidio svoje biskupije, jer franjevci traže, da se biskupija popuni. Pošto to nije bilo moguće, jer je valjda još uvijek Gentilis živio, učini papa fra B l a ž a K o v a č i ć a (Blasius Fabritius de Cressevo) iz Kreševa, biskupom smederevskim, a podjedno mu dade u upravu biskupiju bosansku.***) Pošto je Kovačić otišao u Rim, da izvijesti papu o stanju katoličke crkve, upade to u oči muslimanima, koji su u papama vidjeli svoje najodlučnije protivnike, te potvore Kovačića, kad se iz Rima vratio, da je naumio izdati Bosnu papi. Blaž Kovačić dao se na bijeg pred svojim progoniteljima, pa kad je na bijegu skočio na konju u Drinu, brzi ga valovi za čas od konja rastave i on se na oči svojih protivnika utopi. I opet Bosna nekoliko godina nema biskupa, dok 1559. papa ne imenova

*) Fermendžin; Acta Bosnae 309.

**) Ibid.

upraviteljem bosanske biskupije i biskupom smederevskim fra Tomu Skorojevića*) („Skorojevo“), rodom iz Teševa kraj Sutjeske, ali i on doskora pogine tobože kao izdajica (1552.)) Ovo su pojave veoma karakteristične za to doba, na koje se vrijedno osvrnuti. Nema nikakove dvojbe, da su Turci smatrali pape za najsposobnije, da uspale vatru i kršćanske vladare potaknu na rat protiv Turaka. Da su to pape i radile, o tom smo imali prilike govoriti u političkoj istoriji. Tako Turci nijesu baš bez razloga s velikim nepovjerenjem gledali u Bosni papine izaslanike i to poglavito u doba, kada se ratovalo. Ovo je sasvim ispravno primjetio već Ricaut*) u svom djelu o otomanskom carstvu iz 1670. godine. Franjevci opet, pristajući što je bilo više moguće uz svaki pokret, koji je bio naperen protiv turskoga gospodstva, redovno su poslije neuspjelih pokušaja oslobogjenja bili predmetom proganjanja. Valja se samo diviti, kako su oni vješto i u najtežim časovima progona znali, da se mitom i drugim sredstvima održe i da barem sačuvaju ono, što se dalo sačuvati. Pritom će svaki objektivni istoričar morati konstatovati, da su pokazali mnogo samoprijedora i velike lične poštivosti. Ovo vrijedi toliko, da se lahko može prijeći preko mnoge sitničavosti, megjusobnih zadjevica i nekih još drugih momenata, koje ćemo istaknuti tijekom daljnjeg razlaganja.

Naveli smo dva zajamčena progonstva bosanskih biskupa, koji su više političkoga karaktera, nego li primjeri vjerske intolerancije. Franjevačke kronike i pisci megjutim su puni pripovijedanja o progonstvima katolika i njihovoga svećenstva osobito od vremena glasovitoga Husrev bega. Nasilno islamiziranje Bosne i Hercegovine pripisuju njemu Batinić, Jukić i Knežević.

*) Ibid. p. 310.

**) Smičiklas: Dvjestagodišnjica etc. p. 82.

vić, da samo spomenem najznatnije. S time bi se slagalo i pripovijedanje poznatog nam već putopisca Kuripešića, koji veli, da su Turci izmijenili svoje ponašanje prema kršćanima i da su ih počeli tlačiti od onoga časa, pošto su osvojili najveći dio Hrvatske i veliki dio Ugarske. Od sada, a to je nesumnjivi fakat, nema više onoga s r d a č n o g a o d n o š a j a i z m e g j u v j e r o i s p o v i j e s t i, koji je vladao za prvih decenija turskoga gospodstva. Katolički elemenat postao je n e p o u z d a n, franjevci su rado gledali sve, što je bilo napereno protiv turskoga gospodstva, ma da su inače nastojali veoma vješto i diplomatski, da se prikažu kao lojalan elemenat. Kadkada im je to i potpuno uspjevalo, te su i nalazili zaštite od progona u sultana, pozivajući se na svoje povlastice iz vremena Mehmed el Fatiha, samo što to češće puta nije bilo dostatno, jer su domaći muslimani i mimo svih tih fermana radili onako, kako se njima ushtjelo.

Što se tiče doba Husrev-begova, imade veoma protuslovnih vijesti o progonima, a čitav materijal još je i odviše malo kritički ispitan, da bi se na njegovom temelju mogli stvoriti sigurni zaključci.

Imademo jedan primjer iz godine 1527. dakle baš iz doba Husrev-begova, gdje sarajevski kadija izdaje fojničkim katolicima „h u d ž e t“, da smiju na novo podići crkvu po prijašnjoj osnovi. Tu saznajemo, da su oni prije 6 godina uzeli popravljati svoju crkvu, ali budući da se dokazalo, da je crkva od prijašnje gradnje bila veća sagrađena, to su je Turci porušili. Valjalo je dokazati najprije, da je crkva postojala od doba osvojenja, dakle od starine. Onda nije smjelo biti ništa na gradnji od kamena nego samo pleter.*) Ovo je u buduće pravilo. Evo god. 1703. izdaje kadija Jusuf Asim-efendija hudžet na molbu fra Marijana i fra Ivana iz Sutjeske, za popravak crkve i manastira u Sutjeskoj. Prije toga su se morali popisati i pregledati svi oštećeni dijelovi i onda je na osnovu te

*) Batinić: Nekoliko priloga etc. (Starine 17, p. 78—79.)

pregledbe izviješten kadija, a on onda daje dozvolu, da se ona mjesta poprave, ali da se ne smije zidati ništa ni više ni šire i to sve na starom mjestu i starom obliku.*) Ove procedure bile su skupčane sa znatnim troškovima i velikim neprilikama za bosanske franjevce. Naveo sam megjutim onaj prvi slučaj samo zato, da se vidi, kako je za Husrev-begovih vremena ipak bilo dozvoljeno graditi katoličke crkve, makar uz neke ograde, koje su onda postale pravilom za čitavo kasnije doba turskoga gospodstva.

Batinić pripovijeda, da u doba Husrev-begovo spada i razorenje franjevačkoga manastira u Zvorniku, a opet god. 1541. bogati katolički vlastelin P a v a o S i ć isprosi kod turske vlade, da može mjesto porušenoga manastira u Zvorniku i privremenog franjevačkoga prebivališta u D. Tuzli podignuti o svom trošku crkvu i uz nju stan za redovnike u selu zvanom G r a d o v r h, jedan sat daleko od Donje Tuzle.**)

Često se franjevci obraćaju protiv nasilja sultanima, koji im onda ili davaju fermane, da smiju popravljati svoje crkve i manastire ili nalažu bosansko-hercegovačkim sandžacima, da od franjevaca ne traže nikakovog danka. Tako Batinić spominje, da je i Sulejman Veliki pri polasku na svoju posljednju vojnu na Ugarsku podijelio bosanskim franjevcima dozvolu, da na prvašnjim ruševinama na novo posagrade samostane i crkve, ali od šepara.***) Kod Selima II. nalazimo franjevce već u prvoj godini njegove vlade (1567.), te im on izdaje na osnovu privilegija, što ih oni imaju u ruci, ferman na bosanskog, hercegovačkog i zvorničkog sandžaka. Pošto se oni ne bave ni poljoprivredom niti trgovinom, niti primaju plaće, nego živu od mi-

*) Kemura: Turski dokumenti za povijest bosanskih katolika iz sidžila kutubhane careve džamije (Gl. z. m. 1909.)

**) Batinić: Djelovanje Franjevaca p. 23., 39.

***) Ibid p. 48.

lostinje, veli se u fermanu, nema se od njih tražiti nikakav danak. („nec „arac“, nec ullas alias contributiones publicas exigatis.“)*)

Pitanje bosanske biskupije iza smrti Skorojevićeve ostaje neriješeno sve do 1573. godine. Ove godine stalo se u Rimu raspravljati o tome, da se osnuje biskupija „Bosne srebrne“ na neprekidni franjevački nauk.

U tim raspravama jedni prigovaraju, da je čudno nekoga učiniti biskupom kakve provincije, a da mu se ne da ime kojega grada, pa s toga da bi bilo bolje, da se koji susjedni biskup brine za vjernike u Bosni. U Bosni bi i onako novo izabrani biskup bio bez rezidencije, stolne crkve i stalna prihoda, te bi morao čak i prosjačiti ili prodavati svoju službu. Jedan kardinal referirao je pred papom, kako je čuo pripovijedati, da je neki bosanski biskup prodavao Turcima kršćansku djecu.***) Na to im se odgovorilo, da se biskup može nastaniti u kojem od 15 manastira, gdje bi imao rezidenciju i stolnu crkvu, a to tim više vrijedi, što je poznata stvar, da Turci vole jedino vigjeti siromašne fratre.***) Papa se na to odluči za restauraciju bosanske biskupije, a bosanski biskup ne će vršiti svoj čin samo po Bosni, nego i u svim susjednim predjelima, gdje vlada islam. Bosanskim biskupom postade tadanji bosanski provincijal fra Antun Matković, koji je uz dosta nepritika vladao sve do 1853. godine. Položaj bosanskoga biskupa nije baš bio ni s kojega gledišta povoljan. Samostani nijesu rado doprinosili troškove za biskupa. Fra Antuna vidimo god. 1582. u Rimu, gdje se tuži na svoje veliko siromaštvo. Papa Gregorije odredi, da se godišnji doho-

*) Sr. Fabianich: Firmani inediti p. 57. Brojni fermi dani bosanskim franjevcima još do danas nijesu kritički izdani.

**) „se audivisse, quendam episcopum Bosnensem pueros christianos Turcis venditasse“ u Fermendžina p. 312.

***) „Quod Turcae non patientur, sed tantum illos patres, qui panperes sunt“ (l. c. Fermendžin).

dak biskupije Coron na Moreji, koja se nije popunjavala, a u Veneciji ima neku rentu od 200 dukata godišnjih, dade bosanskom biskupu. Rasprave zbog tih 200 dukata dugo su se vodile; na koncu pripada Matkoviću samo 100 dukata, od kojih je u maju 1583. primio unaprijed 50. Ne znamo, da li je primio i ostalih 50 dukata. Poznato nam je samo to, da se proćulo pri njegovom povratku, da je donio silne novce iz Rima, s kojima će raditi, da se Bosna oslobodi od Turaka. Matković se proganjan sklonio u Požegu, gdje je još iste godine umro.*)

Oko god. 1588. postade bosanskim biskupom Franjo Baličević (Stjepanović), za kojega nastadoše jake razmirice izmegju njega i Franjevaca. Prije smo istakli, da Franjevci nijesu u svojim manastirima osobito rado uzdržavali biskupe. Biskupi su obavljajući svoj čin po zemlji, dolazili često u svakojake neprilike. Manastiri franjevački morali su ne samo uzdržavati biskupe, nego i mititi oblasti za slobodno njihovo kretanje po zemlji i vršenje njihove službe. Baličević se prema tužbi franjevaca silno razmetao po fojničkom samostanu, tražeći svemoguće udobnosti, postupajući surovo s fratriba, odregjivao sve na svoju ruku bez franjevačkoga starješinstva itd. Franjevci podniješe tužbu protiv njega kardinalu protektoru franjevaca Jeronimu Mattei-i i groze se škandalom, ako ne bude drugačije.**)

U doba biskupovanja Baličevića pada još jedna interesantna epizoda. Protiv Baličevića ustade bečki dvor pred papom, sudeći, da Baličević nema pravo biskupovanja u Slavoniji, jer ovdje pripada

*) Horvat: Monumenta nova etc. (Gl. z. m. 1909.) p. 7 10.

**) „et se pur guardiano qualche volta fa, o vero dice o commanda qualche cosa, che non volesse il Monsignore li dice parole ignuriose, lo biastama, li amminaccia, li sputa nela faccia non solo in presenza delli frati, ma ancora di secolari“ „altrimenti potra occorere, il che Dio guardi, tra vescouo et patri qualche scandalo.“ (Horvat l. c. 19 21.)

pravo ugarskomu kralju imenovati biskupa. Papinski se dvor najprije tomu usprotivio, čudeći se, što od Muhača nije bečkom dvoru pala Slavonija na pamet, ali ipak dozvoli 1600. godine, zatim 1604 i 1610. da su tri, od kralja predložena kandidata, nosila naslov izabranoga biskupa bosanskoga, premda nijedan od njih nije svoje biskupije vidio. Baličević je uza sve to biskupovao u Bosni sve do svoje smrti 1615. Ovakovih naslovnih bosanskih biskupa kao što su bili gore spomenuti, bilo je i kasnije. Spor radi Slavonije nastavljao se, te je često dolazilo do nemilih incidenata.

Još za života Baličevića imenovan mu je koadjutor u osobi fra Antonija iz Požege (1612.), a ovaj ga je poslije njegove smrti i naslijedio. Zvao se skradinskim biskupom i upraviteljem bosanske biskupije. Za njegovoga biskupovanja ili bolje koadjutorstva, bili su poslani u Bosnu Isusovci sa zadaćom, „da učvrste katolike u njihovoj vjeri, a šizmatike i herezom zaražene kršćane da navrate katoličkoj crkvi.“ Zanimivo je, da je ove misijonare u pape izmolio neki bosanski svećenik („sacerdos bosnensis“) fratar Šimun Matković. On je to izmolio u pape, da se oci isusovci mogu uvjeriti o svim duhovnim nevoljama, u kojima se nalaze narodi pod turskom vlašću, a potužio se tada papi i na neke zle običaje i čine fratarske. Bit će taj Šimun onaj isti, na koga se još biskup Baličević tuži 6. augusta 1612. kardinalu državnom tajniku Borghesi pišući mu, da je to čovjek zao i pokvaren i da ga ne sluša. („un certo Don Simone de Piumbo, ignorantissimo, perversissimo et pessima vita“ etc.) Mi smo na drugom mjestu spomenuli tu isusovačku misiju, kojoj je bio na čelu pater Kašić. Ovdje ćemo istaknuti nešto drugo. Ova misija nije bila mila franjevcima, koji uopće nijesu podnašali tugjih svećenika. Šimun Matković opet htio je na taj način da se dočepa bosanske biskupije i mi zaista vidimo, da je pater Kašić uložio vrativši se u Rim mnogo truda, da

Šimun postade biskupom, odnosno koadjutorom Baličevića. Tu je čast megjutim, kako je poznato postigao fra Antonije iz Požege. Pater Kašić je u Rimu saznao, da su franjevci sastavili čitav memoriale, u kojem su Šimuna prikazali najcrnije (memoriale, in quo quinque infamatoria capita gravissima scripta erant a fratribus inimicissibus domini Simonis).*) Drugo je pitanje, da li je sve u tom memorialu baš bilo istinito i da li Šimun nije bio žrtva franjevac, što je u zemlje pod turskom vlašću doveo isusovačku misiju i što je htio baš na taj način da stekne zagovornika i prijatelja u Rimu. Iznijeli smo nešto opširnije ove dogagjaje, koji karakterišu odnošaje franjevac prema nastojanju ostaloga svećenstva, koje je tu i tamo kušalo da protegne djelovanje i na područje, koje je bilo pod turskom vlašću, a koje su franjevci smatrali isključivo svojom domenom.

Za upraviteljstva fra Antonijeve imenovali su kraljevi Matija II. i Ferdinand II. četiri naslovna bosanska biskupa, koji kao i prijašnji nijesu ni vi-gjeli svoje biskupije.

Poslije smrti fra Antonijeve nastala je po svoj prilici opet borba za bosansku biskupiju. Iz Rima je bio poslan u Bosnu neki fra Benignus iz Genove, kao generalni komisar. Ovo naime nije inače bilo uobičajeno, te su poslovi vizitatora i komisara već iz praktičnih razloga bili uvijek povjereni domaćim franjevcima. Fra Benignus predlaže u svom izvještaju nakon što je ispitao vrijednost raznih kandidata za biskupa fra Tomu Ivkovića. On je već bio izabrani skradinski biskup, a

*) Fermendžin l. c. p. 342 i dalje. Horvat l. c. p. 337. O pitanju koadjutora biskupa Baličevića imade Horvat novih dokumenata na istom mjestu p. 331—333. Šimun Matković mnogo je intrigirao. Baličević megju inim naglašuje, da službu biskupa ne može obavljati nitko drugo narodnosti („che dal altra nazione non puol nessune exeguir questo l' offitio.“)

god. 1625. zove se „electus episcopus Bosnae et Diacovi.“*)

Još za života fra Ivkovića, koji se tuži na veliko svoje siromaštvo („e son stato frate povericello“), imenovan bi bosanskim biskupom glasoviti I v a n T o m k o M r n a v i ć, rodom iz Šibenika, čije biskupovanje nema baš za Bosnu osobitoga značenja, jer je njegovo polje rada bilo izvan Bosne. Imenovan je biskupom od kralja Ferdinanda II. i pape Urbana VIII. god. 1631., premda je fra Tomo Ivković živio do 1633. godine. Ovaj je valjda i upravljao mjesto Mrnovića, koji je kako se čini, ipak vidio svoju biskupiju, ali jedva da je u njoj dulje boravio.**)

Ivana Tomka naslijedio je bratučed njegov fra Tomo Mrnavić, a iza njega dolazi fra M a r i j a n M a r a v i ć, rodom iz Olova od imućne porodice.***) Za ovoga potonjega stade se zanimati i isusovački red, te ga imenuje najprije kralj Ferdinand III, (1646.) a iza njega i papa Inocent X. (1647.)****) Njegovo biskupovanje je dosta burno, jer je radi Slavonije nastao veliki spor izmegju njega i beogradskoga biskupa M a r i j a n a I b r i š i m o v i ć a, te njegovoga našljednika fra B e u l i ć a. Kada su naime Turci osvojili Slavoniju, našli su ovdje tri biskupije: srijemsku, gjakovačku i zagrebačku. Tih biskupija nestade pod turskim gospodstvom. Kako smo do sada vidjeli, kralj je imenovao biskup, ali ovi i ne vide svoje biskupije. Narod prima pouke jedino od f r a t a r a. Biskupi ili biskupski upravitelji koji su imenovani za Bosnu, vršili su svoju funkciju i u Slavoniji, već radi principa, što Turci ne trpe

*) Fermendžin o. c. p. 374., 377. Jerko Vladić: Povlastice bosanskoj redodržavi za komisara vizitatora (Gl. jugosl. Franjevaca VII.) Ovgje su i imena komisara od 1572—1891. (p. 187.)

**) Naročito Horvat l. c. p. 352—354. Šišić l. c. p. 345—346.

***) Tadanje prilike najbolje se vide iz Fermendžina p. 412—413; 457; 458; 461—463.

****) Fermendžin o. c. p. 462—463.

druge popove nego samo ~~fratre~~. Nije to vrijedilo samo za Slavoniju, nego i za Dalmaciju. Zlatović znade za razne povlastice u arhivu samostana *V i s o v c a*. Na jednom mjestu veli se ovako: „Ako se zateče pop u kotaru, dokle turska vlast dosiže, da govori misu, platit će glavom.“ Papinska kurija gledala je da posreduje već prije Maravića, ali zaludu. Između njega i Ibrišimovića nastade prepirka, čija je Slavonija. Rimska propaganda riješila je tu pravdu tako, da je odredila, da se nijedan ne smije pačati u Slavoniju, nego predade upravu skradin-skom biskupu Pavlu Posiloviću.

Maravić „pohlepan za vlašću i novcem“, uteče se pod okrilje Ferdinanda III., te dobije povelju, kojom ga car imenova biskupom bosanskim ili gja-kovačkim sa svim pravima, što spadaju ovoj biskupiji između Save i Drave. Carski dvor prisili kuriju, da je Posilovića odazvala. Maravić ipak nije sve dobio i nije bio priznat po cijeloj Slavoniji. Leopold I., nasljednik Ferdinanda III. protestirao je pred kurijom, što se Maravića nada vlast u gja-kovačkoj biskupiji, jer da se time ruši starodrevno pravo njegovoga veličanstva. Međutim fratri ne će bosanskoga nego beogradskoga biskupa Beulića, kojemu rimska kurija dozvoljava, da stoluje u manastiru Velikoj u Slavoniji. Ova je borba tekla sve do Maravićeve smrti u Olovu godine 1660., a nastavila se iza njegove smrti, te prešla i među franjeve bosanske i slavonske.*)

God. 1661. predloži Leopold fra Matiju Benlića (Beulića, Beuljića) za biskupa bosanskoga, kojemu papa mučke priznade bosansku biskupiju, ne imenovavši drugoga, a god. 1669. imenova opet Leopold fra Nikolu Ogramića, rodom iz Požege, a starinom iz Olova u Bosni (*N i c o l a u s d e P l u m b o*). Papinu diplomu stekao je tek 1672. godine. Nikola Ogramić bio je vrlo

— *) O tom sporu Smičiklas o. c. p. 88. Šišić l. c. p. 347 Horvat l. c. p. 371—372. I na Maravića se tuže bosanski Franjevci. Zatim Fermendžin p. 498.

energičan i valjan biskup, kakovog je baš trebalo u onim burnim vremenima, u kojima je on živio. Poslije poraza Turaka kod Beča, on je 1684. godine ostavio Bosnu, te pješe u prosjačkom odijelu i s malo hljeba u torbi prešao megju nedaleko Petrinje i prispio u Linac caru Leopoldu I. Ovdje je uvjerio cara, da je narod u Bosni spreman (?) na ustanak, te da 30.000 odabranih momaka čeka, da kraljevske čete provale u Bosnu. Kada je general Leslie provalio u Slavoniju, vidimo nu uz bok i biskupa Ogramića, kako potiče kršćane na bunu. Uza nj su radili za ustanak u Slavoniji i drugi franjevci, megju kojima se osobito proslavio Luka Ibrišimović „Sokol“

Za Ogramića nastavila se prepirka radi Slavonije, jer je Ogramić svojatao za se vrlo odlučno čitavu Slavoniju. On je u Rimu kod propagande i u Beču na carskom dvoru nastojao izvojštiti za se jurisdikciju u Slavoniji i istisnuti iz nje srijemskoga biskupa.

Ovom nesporazumku bilo je poglavito krivo nepoznavanje prošlosti, jer je Ogramić držao opseg bosanskoga pašaluka istovjetnim s opsegom nekadašnje bosanske kraljevine. Iz jednoga izvještaja biskupa Baličevića n. pr. vidimo, da je to shvaćanje bilo već starijega datuma, jer on n. pr. računa Savu i Dravu u glavne rijeke bosanske („fiumi principali di Bosna“). Ogramić je stajao sa svojim shvaćanjem u opreci prema biskupu zagrebačkom, te nije ni čekao na riješenje pitanja na višem mjestu, nego je biskupska prava vršio i bez dozvole po teritoriju, koji je spadao pod zagrebačkoga biskupa. Odlučnoga protivnika našao je u Luki Ibrišimoviću, koji je bio namjesnik zagrebačkoga biskupa u Slavoniji i koji se tomu odlučno usprotivi. Uza nj bilo je i drugih franjevac, koji su bili odani biskupiji zagrebačkoj.

Po svojoj ćudi žestok, Ogramić je imao mnogo okršaja sa slavonskim franjevcima. On je počinjao nasilja na njima i psovao ih. U manastiru veličkom

držao je na trošak braće svoje sluge i četiri konja, te je na nj bilo dosta tužbi. A i s franjevcima u Bosni nije baš živio u najboljem skladu radi svoje čudi.

On je htio, da imade odlučujući glas u njihovim pokrajinskim skupštinama, da mu se ustupe posvema dvije župe, te da se povisi potpora, koju su mu morali davati župnici. God. 1672. zaputio se provincijal u Rim u toj stvari, ali Ogramić je i dalje radio po svojoj volji. Sačuvala nam se tužba franjevac iz 1674. godine kardinalima kongregacije de Propaganda fide protiv Ogramića. U tužbi se veli, da je Ogramić „di natura inquietissimo, et ambizioso della giurisdittione usu solamento sopra li secolari soui sudditi, ma anco sopra li conuenti e fratti “

Tako je opet izbio spor izmegju biskupa i starijinstva reda radi toga, jer biskup hoće da odlučuje o stvarima reda, koje nijesu na nj spadale.

Energiji megjutim Ogramićevoj uspjelo je iz Slavonije istisnuti upliv zagrebačkoga biskupa. Svi franjevci u Slavoniji pristadoše što milom, što silom uza nj, te se o tome i izjaviše. Do pred smrt svoju borio se za zagrebačkoga biskupa fra Luka Ibršimović, premda Ogramić nije baš birao u borbi protiv njega sredstva. Pred smrt se ipak izmiri fra Luka s biskupom Ogramićem zatraživši od njega po požeškom župniku fra Iliji od Modrića oprostjenje i blagoslov i uvigjajući svoju pogriješku. *)

Od god. 1683. i dalje mnogo su stradali bosanski manastiri i franjevci. Razaranje manastira i selenje franjevac u ovim godinama općega uzbugjenja radi neuspjeha osmanlijskoga oružja, an onda i radi aktivnosti, koju su mnogi franjevci pokazivali u borbi protiv Turaka, sasvim je

*) O Ogramiću i njegovom doba Gl. Šišić l. c. 348—349. Fernandžin o. c. 517 i dalje. Fernndžin Chronicon etc. (Starine 22. p. 48). Lopašić: Dva junaka p. 147., 159., 163 etc. Horvat l. c. osobito p. 391.

razumljivo i shvatljivo. Nije nam ovdje nakana, da pišemo istoriju manastira, pa zato ne ćemo ulaziti ni u detalje o manastirima. Konstatirati nam je samo, da su prema izvješću biskupa Ogramića god. 1657. postojali još na bosansom teritoriju manastiri u Visokom, Fojnici, Sutjeskoj, Kreševu, Rami, Olovu, Modriču, Gradovrhu (Tuzla) i Srebrenici.*)

Ivan Krst. de Vietro u godini 1708. izaslan u ove krajeve znade samo za četiri manastira i to: Sutjesku, Fojnicu, Kreševo i Tuzlu,**) od kojih ovaj posljednji jedva da je dugo preživio pad ostalih manastira. Održaše se u prvoj polu 18. vijeka samo prva tri napomenuta manastira. Bojeći se progona, franjevci su i sami ostavljali s narodom manastire i naselja i kretali u Dalmaciju, Slavoniju i Ugarsku. Tako je 1687. godine franjevence iz Rame odveo Stojan Janković, a sam gvardijan Stjepan Matić svojom rukom zapali manastir. S franjevcima otišlo je iz Rame oko 150 katolika u Dalmaciju.***)

Poslije smrti energičnoga Ogramića, koji je više silom stekao jurisdikciju u Slavoniji, nego li milom, nastadoše opet jake oprijeke između franjeva u Slavoniji i svjetovnoga svećenstva, koje se poslije karlovačkoga mira umnožilo. Ta borba dosta je nemila. I s jedne i s druge strane imade dosta podmetavanja. Franjevci, koji su vršili u najteža turska vremena svoju službu od jednom su „neuki i netačni u vršenju pastirske službe.“ Mora se priznati, da su franjevci ipak imali i među svjetovnim svećenstvom, koje nije shvaćalo stvar lih s egoističnoga, kruhoborskoga

*) Batinić II. p. 150.

**) Batinić: Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti. (Starine 17. p. 91—94.)

***) O manastirima valja ogledati ove radove: Fra Jeronim Vladić: Uspomena o Rami i ramskom samostanu, Zagreb 1882. (p. 71—74); Barišić: Franjevački samostan i crkva u Sutjeskoj (Gl. z. m. god. 1890.) Hörmann: Olovo (Gl. z. m. 1889.). Zatim još dr. Jelenića o Visokom; Strukića o Kreševu etc.

stanovišta, moćne zagovaratelje, koji su im i o njihovoj požrtvovnosti i spremi izdavali najbolja svjedočanstva. U Slavoniji se odigravali početkom 18. stoljeća dogagjaji, koji nas podsjećaju u mnogome borbi najnovijega datuma.

Poslije smrti Ogramićeve (1701.) premda iz Bosne dolaze molbe, da im se imenuje biskupom domaći sin,*) nijesu Bošnjaci dulje vremena vidjeli u svojoj zemlji biskupa. Na biskupskoj stolici bosansko-gjakovačkoj sjedi Juraj Patačić (od 1704.), pak onda Petar Bakić (1716—1749.), koji ne smiju preko Save. Na tužbe franjevačke, koji nijesu vidili od Ogramićevog odlaska iz Bosne god. 1684., jer se on nastanio u Djakovu, biskupa u svojoj sredini, imenovan bi oko 1735. fra Mato Delivić, rodom iz Kreševa apoštolskim vikarom u Bosni i Hercegovini.

Za Patačićevo biskupovanje nastade borba izmegju njega te spljetskoga nadbiskupa i makarskoga biskupa. Patačić je htio proširiti svoju vlast do mora i u turske dijelove Dalmacije, pa je tu naišao na otpor makarskoga biskupa, a spljetski nadbiskup htio je imati upliv u Livnu, Glamoču i Grakovu.

Petar Bakić bio je protivnik franjevac a i tuži ih papi, da su nemarni i neuki u vršenju svojih dužnosti, te da bi ih trebalo zamijeniti drugim svećenstvom. Dakle isto što se dogagjalo i u početku 18. vijeka.

Godine 1734. razdijeljena bi bosanska franjevačka država u tri provincije. Samostani u Ugarskoj, Banatu i Srijemu sačinjavali su jednu, Slavonija i Bosna drugu, a dalmatinski manastiri treću provinciju.***) Ova dioba bi odobrena u Rimu godine 1753.***)

*) Batinić u Starinama 17. p. 85—86.

**) O ovom periodu Batinić: Djelovanje Fr. III. svezak.

***) Sr. Jelenić: Kultura i bos. franjevci p. 140.

Prošavši ovako letimično istoriju bosanske biskupije, zadržat nam se malo još kod istorije katoličkoga elementa u Bosni i rada franjevacu u zemlji.

O životu naroda i njegovoga svećenstva imamo poglavito podataka u izvještajima t. zv. apostolskih vizitatora i u izvještajima, što ih rimskoj propagandi šalju bosanski biskupi. Ovi vizitatori većim su dijelom domaći ljudi. Strane vizitatore nijesu Turci nikako trpjeli, jer su u njima gledali uhode, koje dolaze u zemlju, da izvigjaju tvrgjave, prolaze, da uhode vojsku i snagu tursku i uopće, da izvješćuju na njihovu štetu. Onda se sumnjalo na njih još i to, da kupe novaca od kršćana i nose u Rim. Ako obično nije bilo na stvari zaista tako, ipak su Turci rado to vjerovali i pozivali na red samostanske starješine, koji su osim opravdanja morali još i kupiti pravdu za se, da obezbijede sebe i svoj puk. Nije baš uvijek išlo ni otkupom, nego su znali franjevci plaćati i tamnicom, a kadkada i vlastitom glavom posjete tugjinaca vizitatora.

Ti tugjinci vizitatori ne poznavajući inače nikako prilike, izvješćivali su rado i nepovoljno, pro-sugjujući stanje prema prilikama svoje zemlje. Tako je kadkada po franjevce izašao i nepovoljan sud. Zato franjevci ne trpe tugjince vizitatore u interesu svojem i svoga naroda, a i ti tugjinci opet ne govore ni o njima uvijek najpovoljnije. Jedan ovakav vizitator n. pr. poslan u Slavoniju (1629—1630.) veli, da u njoj imade malo svećenika i da su ti došli iz Bosne. Ovč fratri da su omraženi, raspušteni, a vjernici da bi volili popove. Spomenuti fratri da se ne dadoše vizitovati, već optužiše vizitatore Turcima, da su papinski uhode („come spioni del Papa“). Turci ih uhvate, zasužnje i oni jedva spase život pomoću kršćanskih trgovaca. Prema drugim svjedočanstvima jedva bismo smjeli vjerovati ovoj po svoj prilici zlobnoj kleveti.*)

*) Fermendžin o. c. p. 390—391.

Inače je narod rado primao vizitatore. Kada je 1581. godine boravio u Bosni stonski biskup Bonifacije Drakolica (Drakulić), zahvaljuju se bosanski katolici laici i svećenici papi, što im je poslao vizitatora, koji ih je utješio i u svetoj vjeri učvrstio i ponio se među njima kao drugi angjeo božji. Ovako govore papi sarajevski trgovci stranci (mletački) i domaći, ovako sabrani u Olovu biskup fra Anto i prvaci svećenstva u Bosni i Hercegovini, dijelu Hrvatske, pokrajini Srbiji, Podunavlju na ime svoje i podređenih im katolika. Isto tako govore i kršćani od Gornjih i Dolnjih Soli i od svih sela, koji su okolo obiju Soli, o k o 50 m i l a k a r s t i a n i ...*)

Oдношaj muslimana prema katolicima i franjevcima tijekom XVI. i dalnjih vijekova, osobito u doba, kada je osmanlijsko carstvo vodilo sa susjedstvom ratove, bijaše odlučno neprijateljski, pa ako baš ne treba vjerovati doslovno svakoj riječi i vizitatora i tužbama franjevac, jer se kadkada ponešto pretjeravalo, nema ipak razloga, da u glavnom tim izvještajima ne bismo vjerovali.

Mi ćemo ovdje samo neke momente na osnovu vizitatorskih izvještaja istaknuti. Otac P a v a o R o v i n j a n i n,**) koji je u Bosnu došao godine 1640. kao vizitator, posjetivši manastir u Makarskoj, našao je ovdje dvostruke konobe, kuhinje i izbe i veli, da je tako u svim manastirima („due reffettori, due cucine, due camere, una publica et altra secreta, e cosi quasi per tutti conventi“). Ovo je sve služilo, da se Turci imadu gdje pogostiti, kad su dolazili u manastire. Batinić veli, da su se Turci silom razjahivali u franjevačkim manastirima, govoreći: „Ovo su gostione (musafirhane) za nas načinjene, pas nas morate kao goste dočekivati“ ***) Osim ovoga pogoštenja, veli Rovinjanin, često se

*) Ibid. p. 314—334 Fermendžin: Chronicon. (Starine 22. p. 29.)

**) Starine 23. (Izvještaj priopćio Stjepan Zlatović.)

***) Batinić II. 104.

dogagja, da su fratrovi dobivali i batina. Napokon im valja davati novaca, jer znadu sakriti uzdu ili oružje, pa onda pokrive fratra, da im je ukrao, tuku ga i istu da plati. Sličnih nasilja Pavao znade i više. Vizitator Vietri (1708.) veli, da manastiri i crkve imadu niska vrata, da Turci ne mogu unići s konjima. *E t i n h o c n o n m e n t i o r* — veli Vietri — *D e u s s c i t . **)

Obavljati službu božiju nije uvijek bilo lako i slobodno, nego je često bilo prekidana iznenadnim napadajima, a uz to se plaćao i poseban danak t. zv. *d ž u l u s* (*č u l o š*). Ovaj danak za slobodan pristup k oltaru počeli su Turci najprije tražiti u Slavoniji.***) Bio je u početku neredovit, ali kasnije je u 17. vijeku redovito uveden. Godine 1672. morali su plaćati džulus svi manastiri. Otac Matija je naime iz Fojnice služio misu u šumi, misleći da će se time oteti danku, jer nije obvaljao svečano službu božiju. Turci su to drukčije tumačili, da ide moliti u udaljenim mjestima s narodom protiv Turaka, pa sada nametnuše svima taj danak. Džulus se plaćao veziru u ime dozvole, da se slobodno smije vršiti bogoslužje. Batinić znade pripovijedati čitav ceremonijal, kojim se ovaj danak izručivao u Bosni.***)

Godine 1717. i 1718. bilježi Batinić dvije vezirske bujrunije iz Beograda, u kojima se nareguje iz Beograda bosanskoj vladi, da skine s fratara džulus, i zabrani, da muslimani padaju na konak i gošćenje u franjevačke kuće.****) Ove bujrunije ostadoše bez ikakova upliva.

Radoznali Pavao Rovinjanin doživio je u Sarajevu neugodnih stvari. Neki softa, ogromna ljudina, susretne njega i njegove pratioce. Softa ga stade pitati što je i otkuda je (Rovinjanina je probio

*) Batinić u Starinama 17. p. 91—94.

**) Lopašić: Dva junaka p. 27.

***) Fermendžin: Chronicon. (Starine 22.) Batinić: II. p. 145.

****) Batinić III. p. 33.

smrtni znoj!). Kada se sofiti rastumačilo, da je tobože sin jednoga kršćanskoga trgovca iz Beograda, rekao mu je tri put: *P o t u r č i s e p a p a z !* što ima da znači, da postane turskim monahom (turco monaco!)*) Još su za Rovinjanom turska djeca vikala še—še!, rugajući mu se, što nosi oštru bradu (koziju), a ne kao Turci okruglu. Inače je Rovinjanin sasvim dobro prošao. Naišao slučajno na nekoga siledžiju!

Biskup Baličević veli, da se u samostanima i crkvama ne može držati sakramenat eukaristije u tabernakulu, jer Turci ruše i obaraju vrata, trgaju kaleže iz ruke za vrijeme mise, pa im treba dobro plaćati i čuvati se od njih.***) Biskup Maravić izvješćuje, da parohija imade malo, koje bi imale crkvu, gdje bi se čitala misa. Ona se čita na grobljima i u kućama katolika. Biskup bosanski putuje potajno i po noći. Kada zapadne među Turke, mora se novcima sačuvati od njihove sile. Za sigurnost života, moraju se svake godine izdati velike svote. Ova činjenica će nam u mnogome rastumačiti, zašto su manastiri franjevački nerado držali u svojoj sredini biskupe i vizitatore. Stajalo ih je to mnogo novaca i nepritika!

Isti Biskup Maravić pripovijeda, da se 1654. g. za mletačko-turskoga rata nalazio u Kreševu. U crkvu provališe Turci, pa kad su vidjeli, da nosi na glavi *m i t r u*, rekoše mu, da nosi *d u ž d e v u* krunu, pa ga prisiliše, da plati 50 *š k u d a*. I tako jedva spasih život, veli Maravić.***)

Godine 1684. načuo je spljetski nadbiskup, da je u Bosni uopće zabranjeno fratrovima misiti.****) Čini se, da je ta glasina nastala u općoj zabuni,

*) Na jednom mjestu u Hilferdinga tumači se ova riječ u značenju: pop!

**) Horvat l. c. p. 68.

***) Hermendžin: Acta p. 475. Sr. i prijevod ovoga izvješća od dr. F. M. (u Gl. z. m. 1904. p. 254. i dalje).

****) Horvat l. c. p. 399.

koja je ove godine vladala radi ratova s Leopoldom I. Potvrde s druge strane nema.

Vrlo je važna za poznavanje situacije jedna izjava biskupa Baličevića. On pripovijeda, kako smo već spomenuli, da ništa nije sigurno u crkvama pred Turcima i da se ništa ne može pred njima zatvoriti, jer oni sve provaljuju. Na ovo nadovezuje, da te provale najviše prave oni Turci, koji su došli iz drugih krajeva („perche alli Turchi, et massime a quelli, che vengonod' altri paesi.“) Ovo je jedna dragocjena vijest zabilježena od kompetentnoga suca. To nam daje naslućivati, da najveći dio zulumata, koje nam opisuju razni izvještaji ne ide toliko na račun domaćih muslimana, nego da potiču od raznih tugjinskih elemenata, siledžija, koji su možda samo i prolazno boravili u Bosni ili se ovdje nastanili.

O broju katolika malo imademo pouzdanih podataka. Broj se njihov vrlo često mijenjao, jer je bilo selenja neprestano u XVI., XVII. i XVIII. vijeku. Grgičević*) znade za 250.000 katolika u bosanskom kraljevstvu; franjevci imaju 17. manastira sa 300 svećenika i 100 klerika i laika. Dakako, da je Grgičević u Bosnu uračunao i manastire i katolike susjednih područja, koja su bila pod turskom vlašću, a računala su se na bosansku franjevačku državu. (1626.) Oko godine 1600. biskup Baličević, obavivši apostolsku vizitu veli, da je u čitavom bosanskom kraljevstvu našao 13 manastira sa 150 fratara. I on računa u Bosnu područja, koja su pripadala franjevačkoj državi u turskoj Slavoniji i Dalmaciji. U krajevima, koje je on vizitovao našao je više od 10.000 kuća i više od 40.000 duša, i druge tolike (è piu di 40 milia anime, et altre tante“) latinskoga obreda.

Biskup Maravić (1655.) računa u čitavoj svojoj dijecezi 12 manastira i 300 braće redovnika sa oko

*) Starine 17.

74.000 d u š a. On nam daje i pregled po parohijama, pa saznajemo n pr. da je još u njegovo doba manastir Srebrenica imao pod sobom 379 katolika, Gradovrh u pet parohija 6143 duša; Donja Tuzla 7000 duša; Visoko sa pet parohija i 11.650 duša itd. Kuće katolika, veli Maravić, nijesu na okupu. Više puta hoda se po pola dana izmegju Turaka i hrišćana, dok se stigne do jedne katoličke kuće. Ovi katolici svi su t e ž a c i, veli Maravić, osim malobrojnih trgovaca, koji stanuju u Sarajevu, Banjoj Luci, Olovu i nekim drugim mjestima. S njima postupaju turske vlasti kao sa robovima, a osobito sada u vrijeme rata, gdje se i s trgovcima postupa kao sa težacima. Zbog „nesnosljivih i neopisivih progona“ iselilo se u ovo deset godina iz bosanske kraljevine preko 200 katoličkih obitelji, te se rasulo posvuda u Ugarskoj.

Računi biskupa Ogramića iz godine 1675. prilično se slažu sa Maravićevim podacima. Broj manastira iznašao je tada 8 na samom današnjem bos.-hercegovačkom teritoriju sa preko 70.000 duša. Od tih manastira neki su bili već tada više manje zapušteni. Osobiti se nazadak vidi u brojevima katoličkih duša na krajiškim župama, jer se tamo najviše naroda iselilo.

U godini 1723. bilježi Batinić, bilo je u Bosni samo 25.000 katolika, kojim su bosanski franjevci duhovnu službu činili.*) Ovaj neznatni broj katolika dat će se protumačiti velikim iseljivanjem katolika u doba ratovanja izmegju 1683—1718. godine. Nije mi poznato, u koliko je vjerodostojan dokumenat, na kojem Batinić osniva taj broj. On bi nam bio dokazom, da je princ Eugen na svom pohodu u Bosnu morao sa sobom povesti veliki broj katoličkih duša.

Biskup Maravić, kako smo spomenuli, veli, da su katolici, osim nešto trgovaca po većim gradovima, najviše težaci. Iz djela Gonzage, vrhovnog starješine cijeloga franjevačkoga reda iz god. 1587.

*) Batinić III, p. 51.

saznajemo, da su se katolici bavili i rudarstvom. Tako n. pr. on veli, da je fojnički manastir podignut prinosima „nadzornika mjesnih rudokopa“ Na drugom opet mjestu pripovijeda Batinić o jednom fermanu, u kojem se katolici zovu Latini i veli se za nje, da stanuju na carskim zemljištima, a u krajevima što pripadaju rudokopima. Batinić zaključuje, da su se katolici u rudarskim mjestima bavili gotovo isključivo tim poslom, pak da su i zato laglje i žilavije postojali manastiri u Fojnici, Kreševu, Olovu i Srebrenici.*)

Prema poznatom o. Pavlu iz Rovinja stanovali su katolici u Sarajevu u posebnoj ulici i zatvaraju se kao što jevreji u mletačkom „ghettu“

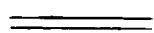
Franjevci su višu svoju naobrazbu crpili najvećim dijelom u 16. i 17. vijeku u Italiji, a kasnije i nekim svojim manastirima, osobito u Slavoniji. Vrlo bi rano uzimali u manastir dječake, da sebi pribave svećeničkoga podmlatka. Spomenuti o. Gonzaga prema koncu 16. stoljeća veli, da je premalo svećenika, pa da su zato franjevci prisiljeni primati dječake od 8—9 godina, te ih dugo vremena podučavati u gramatici i drugim naucima, dok u red ne stupe, ako ne će, da utrnu države. Iz vana se ne mogu slati braća, radi sumnjičavosti Turaka. Ove škole za franjevački podmladak bit će i jedine škole ovoga doba. Biskup Baličević takogjer spominje, da fratri u manastirima drže škole, u kojima poučavaju u čitanju i pisanju, malo gramatike i nauku kršćansku u latinskom i slavenskom jeziku („in lingua slaua“). Ove nam vijesti popunjuje Pavao Rovinjanin koji veli, da fratri drže u manastirima dosta mladića, koji služe kao klerici u zboru, a vani kao poslužitelji, a osim toga su i g j a c i. Na večer ih uče obredima, latinski osobito gramatiku, a i na izust latinske stvari. Kada budu zaregjeni, onda ih šalju u Italiju na više nauke. O tim gjacima pripovijeda Grgičević, da su većim dijelom nećaci ili ro-gjaci fratrova („sono la piu parte nepoti o parenti

*) Batinić II. 51; 61.

delli frati“). Svakoga mladića osim redovitoga općega učitelja podučava i njegov ujak.*) Ovako nam se tumači, veli Smičiklas, zašto narod zove fratre u Bosni i danas ujacima. „Fratrī su nada i ponos svoje obitelji! Koga će fratar ujak podići sebi do koljena. to je jedina moguća sjajna budućnost, o kojoj je mogla kršćanska majka sanjati.“**) Ti nećaci idu na nauke u Italiju i onda se vraćaju kući kao dušobrižnici svoga naroda. Vladić tumači postanak imena „ujak“ drukčije. On veli, da su kršćani franjevence krili pod imenom ujaka. Taj su naslov najvećma kršćani mećali u glavu maloj djeci, koju je najlaglje iskušati, da tako zataje Turcima svećenike.***)

U tugjini nijesu fratri bosanski izgubili osjećaja narodne svoje osebnosti. Oni su pisali knjige i pisma bosansko-ćirilskim pismom, a znademo, da su pjevali sve, što se kod katoličke mise pjeva najprije latinski, a onda hrvatski. Bivalo je to tako do god. 1658. Ove godine stigla je molba u Rim, u kojoj se razlaže, da im misa predugo traje u zimsko i kišovito doba radi pjevanja u dva jezika. Narod je obično pod vedrim nebom. Mole zato, da im bude dozvoljeno ove stvari pjevati samo na „pučkom jeziku“ („in lingua vulgari), kako je to braći iz provincije Dalmacije dozvoljeno. Nije nam poznato, kakav su odgovor na to dobili.****)

Sačuvan nam je i spomen, da su se fratri brinuli, da nauče i turski jezik, kako bi se laglje kretali po turskim krajevima.*****)

*) Starine 17. p. 127—128.

**) Smičiklas o. c. p. 99.

***) Vladić: Uspomene o Rami p. 95.

****) Fermendžin p. 489.

*****) Ibid. p. 512.

B.

Pravoslavna crkva.

Položaj pravoslavnih u Bosni bio je povoljniji od onoga katolika. Već Kuripešić znade pripovijedati, da su pravoslavni imali javnih crkava, manastira i groblja; on vidi njihove svećenike dosta slobodne u vršenju vjerezakona. Ovaj položaj pravoslavnih tijekom XVI. stoljeća ne samo da se nije pogoršao, nego se još poboljšao, a glavni im uzrok treba tražiti baš u aktivnoj potpori, što su je pravoslavni davali Turcima, o čemu smo imali prilike govoriti tijekom XVI. stoljeća kao i o naseljivanju pravoslavnoga elementa, osobito na zapadu Bosne, upravo u vojničke i obrambene svrhe.

Znamenit je događaj za pravoslavlje obnova pećskoga patrijarhata g. 1557. (Pećkog patrijarhata nestalo je 1459. godine, te su u doba od 1459—1557. dakle u vrijeme od čitavoga stoljeća bile srpske mitropolije pod vlašću autokefalne arhiepiskopije ohridske.) Srpska crkva priznala je u doba obnove patrijarhata, veli Stanojević, tursku vlast i sklopila je s njome kompromis. Turcima je bilo stalo, da pogoduju pravoslavnom elementu na Balkanu, da bude ustuk katoličkim vlastima, koje su neprestano pirile oganj neprijateljstva protiv turske carevine i turskoga gospodstva.

Prije nego priegjemo na samu obnovu patrijarhata, istaći nam je, da je bilo pokušaja obnove pećskoga patrijarhata već god. 1532. *) Neki Pavao (bivši smederevski mitropolit) kušao je pomoću turske vlasti davanjem zlata da otrgne srpske mitropolije i episkopije od ohridske arhiepiskopije i da obnovi pećski patrijarhat. Godine 1532. došao je P r o h o r, ohridski arhiepiskop na sabor arhijerejski, na kom je osugjen i anatemisan t a j P a v a o

*) Ruvarac: O katalozima pećskih patriarha. (Glasnik 47. p. 271—272.)

radi svojih nastojanja.*) Vidi se, da Pavao nije imao dostatne potpore od turske državne vlasti. God. 1557. uspjelo je M a k a r i j u u osobitim okolnostima obnoviti pećsku patrijaršiju i to čini se gotovo sigurno zato, jer je tada sjedio na stolici velikih vezira glasoviti M e h m e t - p a š a S o k o l o v i ć, čije je ime usko skopčano s obnōvōm ove patrijaršije.

Pošto je porijetlo Mehmet-paše**) u savezu s obnovom patrijaršije, moramo se ovdje malo zaustaviti kod pitanja o njegovom porijetlu. Mehmet paša je prema turskim vrelima potekao iz hercegovačkoga grada Sokola („Sokolli“) na utoku Pive i Tare. Prema izvještaju Mlečanina Grazoni-a poticao je Mehmet iz T r e b i n j a, te bijaše nekim pomaćem u manastiru po svoj prilici u Mileševu („aiuto del curato di S. Saba“). Odavle je kao adžemi-oglan došao u carigradske saraje, gdje je, kao što se samo po sebi razumiје prešao na islam. Po Tiepolu bijaše Mehmet takogjer Trebinjac, najprije gjak („zago“) u jednoj crkvi, a onda odveden u Carigrad. Savremeni putnik S a l á m o n S c h w e i g e r, koji je 1578. došao u Carigrad, pripovijeda za Sokolovića, da je u mladosti bio u crkvama kršćana „ein Leser oder Anagnostis und hernach ist er den Türken zur Schätzung geben worden.“ Giacomo Luccari, koji je dugo vremena bio u Carigradu i Filipopolju, veli da je Sokolović „nato in Dalmatia del padre christiano ed al battesimo si chiamó Baice.“ Prema Ragazzoni-u (1571.) Mehmet se kao veliki vezir sam smatrao našljednikom srpskih despota.

*) Ruvarac: O hunskim episkopima i hercegovačkim metropolitima do god. 1766. Mostar 1901. p. 33.

**) O ovom pitanju sabran je materijal u raspravi Jirečka: Der Grossvezier Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij u. Antonij (Archiv für slavische Phil. IX. p. 291—297.); Ruvarac: Nochmals M. Sokolović und die serbischen Patriarchen (Ar. f. sl. Ph. X. p. 43—53.); Ruvarac: O pećskim patrijarsima, Zadar 1888.

Prema ovim podacima stoji Bašagićevo stano-
vište, crpano iz turskih vrela, da se Mehmed paša
rodio u Sokolovićima u višegradskom kotaru i da
je bio sin A h m e d - b e g a S o k o l o v i ć a. Ta se
tvrdnja osniva na vakufnami, koju je Mehmet paša
potpisao.*)

Ovome valja još dodati prema Ruvarčevu ispiti-
vanju činjenicu, da je patrijarha Makarije dobio „o t
b r a t a s v o j e g a v e l i k o g a v e z i r a t u r -
s k o g a“ hatišerif s dozvolom, da uspostavlja crkve
i manastire, koji njemu za volju, a valjda i u interesu
turske države, uspostavlja pećski patrijarhat. Uz
ovoga Makarija imade Mehmet-paša i nećaka A n -
t o n i j a, hercegovačkoga mitropolita i nasljed-
nika Makarijeva „obnovitelja prestola srbskago“ u
godini 1573. Znameniti Mustafa paša Sokolović, bo-
sanski namjesnik i budimski paša bio je nećak Meh-
medov, a prema jednom sarajevskom rukopisu iz
godine 1565. „s r o d n i k ž e b l a g o č s t i v o m
K y r M a k a r i j i.“**)

Uvažimo li baš uspostavu pećskoga patrijar-
hata, više smo skloni, da vjerujemo tolikim savre-
menim svjedocima o kršćanskom porijetlu Mehmet-
paše. Dakako da ostaje sasvim neriješeno pitanje,
da li je Mehmeda pri obnovi pećskoga patrijarhata
vodila jedino misao „o državnoj potrebi i o dobro
shvaćenim državnim interesima“ ili samo želja „da
svom bratu, kalugjeru Makariju stvori dobri polo-
žaj“. Valja računati sa činjenicom, da je osnutak
srpskog patrijarhata dao novoga poleta organizaciji
pravoslavne crkve i da su sada Srbi imali unutar
turskoga carstva svoga duhovnoga glavaru, čiji
upliv nije bio jedino duhovni nego je bio i od znat-
noga političkoga značenja. Valja se samo sjetiti na-

*) Bašagić o. c. p. 41.

**) Kosanović (Crte iz Bosne, Glasnik 69) piše: A
brat ili bratić pećskoga patrijarha kao poturčeni vezir iz-
malan je usporedo sa patrijarkom više vrata manastira
Pive, te obadva pridržavaju crkvu i podnose je Hristu i
Bogorodici. Tako sam čuo, veli Kosanović!! (p. 256.).
Tačnija ispitivanja ne potvrdiše Kosanovićevo tumačenje.

prijed spominjane akcije patrijarhe Jovana i našljednika mu Pajsije, a da i ne spominjemo Arsenija Crnojevića pod kraj XVII. stoljeća.

Što se tiče organizacije pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini, spomenuli smo naprijed dvije mitropolije: jednu t. z. d a b a r s k u, a drugu h e r c e g o v a č k u. Nekako odmah iza obnove patrijarhata imademo prvu sigurnu vijest i o trećoj mitropoliji zvorničkoj, gdje se 1561. godine spominje neki mitropolit Pavel.*) Zvornička mitropolija osnovana je nekoliko decenija iza kako je razoren franjevački manastir u Zvorniku. Za mitropoliju hercegovačku znademo, da je i dijeljena jer se L o n g i n (1615.—1643.), hercegovački mitropolit zove i mitropolit „p e t r o v s k i**) i p o l h e r c e g o v s k i“, pa se prema zapisima i natpisima mora izvesti, da je Longin bio mitropolitom u onom dijelu Hercegovine, gdje su manastiri Mileševa, Vranštica, Morača, svetotroički manastir kod Plevanja i Dubočica, pa da se zato kadšto zove i polhercegovski. Istodobno spominje se i drugi mitropolita hercegovski Ćir Simeon (1619.) dakle mitropolita zapadnoga dijela Hercegovine, t. j. u onoga dijela gdje su manastiri Piva, Zavala i Trebinje. Ovaj mitropolita u Trebinju zove se 1639. po prvi put z a h l m s k i m mitropolitom. Kasnije su polovinom XVII. stoljeća valjda opet obje mitropolije spojene privremeno u jednim rukama, da se onda opet podijele. Stolica zahumskih ili trebinjskih mitropolita bijaše manastir trebinjski prozvan T v r d o š, razoren god. 1694. od Mlečana, da se ne bi Turci opet u njem utvrdili. Od god. 1766., kad je ukinuta

*) Ruvarac u Godišnjici Čupića II. u poznatoj raspravi o dabro-bosanskoj episkopiji. O Zvorničkoj mitropoliji sr. Dušan Tešić i Jakov A. Popović: Zvornička eparhija i njeni mitropoliti. Sarajevo 1904. Rasprava je pisana vrlo nekritički.

**) Crkva Sv. Petra i Pavla ili manastir na Limu, kojega je osnovao Knez Miroslav (Ruvarac: Raški episkopi (Glas. 52. p. 43.).

pećska patrijaršija, nastanio se hercegovački mitropolit stalno u M o s t a r u.*)

Dabarski episkop ili dabarsko-bosanski, kako smo već spominjali, stolovao je u srednjem vijeku u manastiru Banji. Za turskih vremena stolovao je u K r a t o v u (između Banje i Nove Varoši) odatle i „svjato-kratovski“, zatim u Dobrunu (?), a početkom XVIII. stoljeća prenio je mitropolit M e l e n t i j e M i l e n k o v i ć stolicu bosanskih mitropolita u Sarajevo (1717? 1723—1740.) i to ne zna se, da li iz Kratova ili Dobruna.**)

Godine 1690. iza prijelaza patrijarhe Arsenija u Srijem i u Ugarsku došao je u Liku iz Bosne neki vladika A t a n a s i j e L j u b o v i ć, općeći mnogo ovdje s narodom i onda se povratio u Bosnu. Taj Ljubović bio je rodom iz Sarajeva, a vratio se opet u Liku 1695., te je počeo graditi vladicine dvore u Medku. Prije je takove dvore podigao pod zaštitom Mlečana u Kotarima. God. 1700. i 1703. bio je iz Like otpremljen, dok Arsenije ne izradi, da je bio imenovan kraljevskim dekretom vladikom za Liku. On se odsele službeno pisao mitropolitom b o s a n s k e K r a j i n e, L i k e i K r b a v e.***)

Tijekom XVI. vijeka spominje se već čitavi niz manastira po Bosni, a osobito Hercegovini. Nekoje hercegovačke, među kojima valja još istaknuti Žito-mišić spomenuli smo naprijed. U Bosni osim već spomenutih valja još dodati: Ozren, Vozuću, Moštanicu, Gomionicu, Tamnu (Tavnu) etc. Jedan mletački poslanik putujući godine 1550. u Carigrad

*) Ruvarac: O humskim episkopima. O manastiru Tvrdošu: Ćorović: Hercegovački manastiri I. Tvrdoš. (Sep. otisak iz Gl. z. m. 1911.).

**) Šematizam pravoslavne mitropolije i arhidijeceze dabro-bosanske za god. 1882. Uredio Gjorgje Nikolajević p. 9—14. Čajkanović: Srpsko-pravoslavna crkva svetih arhangjela u Sarajevu (Gl. z. m. god. 1899.). Dučićevi radovi, u kojima je vrlo teško odijeliti istorijsku istinu od pričanja nijesu ovdje uvaženi.

***) Lopašić: Dva junaka p. 66.

spominje M i l e š e v u, manastir srpskih kalugjera i kaže, da u njem ima 50 kalugjera pod svojim starješinom („col suo generale“), koji kaže, da u ovoj provinciji i m a 20 m a n a s t i r a pod svojom upravom i da sultanu plaćaju harača 1000 dukata. Da nije taj „Generale“, koji pod svojom upravom imade 20 manastira bio upravo mitropolit hercegovski, a ne iguman u Mileševu, pita Ruvarac.*)

Kalugjere u Mileševi crta nam jedan Francuz po imenu Lefévr, tajnik francuskoga poslanika, prolazeći ovuda god. 1611. na putu u Carigrad ovako:

stigosmo u Mileševo, gdje ima crkva sv. Save s grčkim kalugjerskim samostanom, u kojemu ima dvadesetak kalugjera, koje mi pohodismo. Ovi kalugjeri jadno su odjeveni i žive po siromašku. Oni nose na sebi tek jednu košulju i bijednu haljinu iste boje kao i kapucini u Francuskoj, uz to otvoreno sprijeda sve do pupka, bez pojasa i bez dugmeta, tako da im se vidi trbuh, a u većine je mantija na više mjesta prodrta. Jedni bijahu bez cipela. Njihove su lasi vrlo dugačke i padaju im u neredu na ramena tako da sa svojim jako mršavim licem pobugjuju silnu sućut u onih, koji ih gledaju **)

U istom manastiru spominje se v e ć p o l o v i n o m XVI. v i j e k a štamparija, nabavljena za manastir iz Mletaka, te se zna za tri crkvene knjige, štampane u njoj (sve polovinom XVI. vijeka). Ova štamparija kao i ona u G o r a ž d u na Drini, koja se takogjer

*) Ruvarac: O humskim episkopima p. 34. Manastiri bosanski čekaju još uvijek na kritičko istorijsku obradbu. S hercegovačkim počeo se intenzivnije baviti Čorović (gl. naprijed). Još je uvijek za bosanske srpske manastire mjerodavan Ruvarac u Godišnjici Čupića II. Vrijedno je pogledati Vitanović: Manastir Ozren (Gl. z. m. 1889). Početkom 18. stoljeća jedan vojnički austrijski izvještaj spominje 20 srpskih manastira, od kojih da su dva napuštena (Gl. z. m. 1908 p. 112.).

**) Jelavić: Kratki francuski putopis kroz Hercegovinu i Novopazarski Sandžak god. 1611. (Gl. z. m. 1907. p. 471 i dalje.)

spominje, propadoše u brzo još u istom stoljeću.*)

Pravoslavni manastiri u Bosni i Hercegovini — ne treba se čovjek dati zavesti gore citovanim opisom bijede kalugjera — ipak su bili centar duševnog života, koliko ga je uopće moglo biti, srpskog naroda. Kalugjeri su živjeli u narodu i s narodom siromaški i velika je u tome sličnost sa odnošajima franjevacā i katoličkoga naroda. Kalugjer je daleko napredniji od pravoslavnoga popa i bliži narodu. Savremene vijesti o pravoslavnom svećenstvu i episkopima osobito, ako su ovi potonji bili tugjinci Grci, pokazuju nam, da im je jedina briga bila njihovo vlastito dobro. Patrijarhe plaćale su godišnje dosta visoke svote za slobodu vjere i staleža, a osim toga i svaki svećenik neku svotu prema svojoj zasluži. Patrijarhe su kadkada gulile popove i manastire. Zbog toga imade čestih sukoba izmegju vladika, te naroda i popova. Ovi potonje stoje često na najnižem stepenu neznanja.**)

Broj pravoslavnih u Bosni i Hercegovini ne dade se ni približno odrediti kao broj katolika, jer nemamo izvještaja o tome. Katolički se vizitatori o tom izrazuju onako općenito, a vele, da ih ima veća količina („maggior quantita“) od katolika ili kao n. pr. Maravić, koji veli, da su katolici pomiješani s Turcima i šizmaticima, „od kojih je obiju broj veoma velik („quorum utrorumque numerus maximus est“.) Nema sumnje, da je u XVII. vijeku pravoslavni elemenat bio brojem daleko veći od onoga katolika i da je u to doba bila u glavnom i dovršena njegova kolonizacija.

*) Ruvarac o. c. p. 34. Prohaska: Das kroatisch-serbische Schriftum. Zagreb 1911. p. 87.

**) O dezorganizaciji srpske crkve pruža nam žalosnu sliku za sarajevsku srpsku crkvenu općinu Kosa-
nović: Srpske starine u Bosni (Glasnik 38.)

Odnosaj izmegju katolika i pravoslavnih.

Već smo naprijed na jednom mjestu istaknuli, da je odnosaj izmegju franjevac a i pravoslavnog svećenstva bio veoma neprijateljski. Sada ćemo nekoliko riječi više o tome reći, ma da ne ćemo u te borbe izmegju franjevac a i pravoslavni h patrijarha i vladika potanko ulaziti. Materijala zato davaju dosta franjevački istoričari, ali taj bi materijal valjalo prije kritički štampati, da se može tačna i vjerna slika o tome steći. Nema nikakove sumnje, da su odnosaji izmegju obojega svećenstva bili osobito u XVII. vijeku a i inače već i prije, napeti i da se franjevci tuže na pravoslavno svećenstvo više nego na Turke, da vrlo rgjavo misle o šizmaticima, a pravoslavno svećenstvo opet ni najmanje ne misli dobra o „himbenim i lukavim latinima“. „Srpski je pop smatrao prije za brata Grka nego li fratra, a fratar je valjda radije vidio Talijana kao brata, nego li rođenoga brata Srbina“

Kao jedan od glavnih razloga ovoj borbi i mržnji navodi se već u polovini XVI. stoljeća nastojanje pravoslavni h vladika, da franjevce i katolike skuće pod svoju vlast i danke i što su zahtjevali od njih sve crkvene pristojbe, koje su im davali pripadnici njihova obreda. Batinić često ističe, da su vladike u tom potraživanju pomagale i same turske oblasti t. j. turski činovnici, koji su dakako od toga sami vukli znatnu korist. Ova potpora turske državne vlasti pravoslavni m vladikama dala bi se protumačiti baš onime, što smo već u svoje vrijeme istaknuli, a to je činjenica, da su se katoličke vlasti zanimale za oslobogjenje kršćana, a franjevci stajali često usred te akcije, te su vazda bili u sumnji kao agitatori protiv Turške. I obnova pećskoga patrijarhata bila je očiti znak turskoga zauzimanja za pravoslavne dakako u svom vlastitom interesu. Franjevcima je uspjelo vazda, da se od tih vladika i pa-

trijarha i njihovih tereta oslobode, t. j. da barem izrade ferman u Carigradu, po kojem ih se oslobagjalo od pokušanih podvlašćenja pod pravoslavne vladike. U praksi je valjda ipak koji puta uspјelo vladikama i od katolika pobirati razne pristojbe.

Poznati Grgičević, koji veli za pravoslavne, da ih ima „veća količina“ od katolika, kojima upravljaju njihovi popovi i kalugjeri („che sono governati dalli loro Popi e Calugeri“), veli ujedno za „šizmatike“, da su prema katolicima prije uveđenja novoga kalendara bili vrlo prijateljski („molto familiari et amici delli Cattolici“.), a sada su im (1626.) vrlo protivni radi novoga kalendara. I zaista znademo, da su se katolici u Bosni borili protiv novoga kalendara kroz 50 godina, jer su im i Turci to branili kao da tobože fratri hoće da uvedu neku novu vjeru. Grgičević pripovijeda, kako je čudotvorna slika Marijina u Olovu smirila napokon to pitanje. Ova naime slika ulijevala je rešpekta ne samo katolicima nego i pravoslavnim i muslimanima.

Krupnije nastojanje protiv franjevacа sa strane pravoslavlja pada u g. 1653. Carigradski patrijarh Ćiril i budimski vezir počiniše veliko nasilje na franjevcima. Namjesnik bosanski (Salihpaša Mostarac?) odredio je, da se imade ognjem razoriti fojnički manastir, a fratri poubijati; fojnički fratri izbaviše se od smrti sa 4000 škuda, a našički sa 2800 škuda. Mnogi fratri bačeni su u okove. Ovoliko o tome franjevačka kronika, a dade se razabrati, da je carigradski patrijarh očito izradivši negdje u Carigradu kaki ferman išao zatim, da franjevce i katolike oglobi*)

Tijekom XVII. stoljeća spominju se još god. 1661., 1662. i 1669. krupnije navale na katolike i franjevce. Domaći franjevački pisci spominju i pećskoga patrijarhu Kallinika (Stanislava), koji je 1661. došao osobno u Livno, da podvlasti katolike, ali mu se usprotive franjevci i katolici. Kallinik ih

*) Fermendžin: Chronicon (Starine 22. p. 35.).

pritegne na sud i pokaza carski ferman, kojim mu se podvrgavaju svi, koji se krstom krste, dakle i katolici, pa da mu i oni moraju plaćati danak. Došlo je do očite pobune, a patrijarha mora iz Livna bježati. Odavle se uputi u B a n j u L u k u, gdje je tada paša stolovao, ali i ovdje mu se katolici odupru, davši kadiji novaca i dokazavši, da su druge vjeroispovijesti od pravoslavnih. Patrijarh sada ode u Carigrad i vrati se s novim fermanom god. 1662. otišavši najprije bosanskom namjesniku u Temišvar (Ali paši Čengiću??) i uzevši od ovoga oružanu pratnju, dogje opet u Banju Luku. Ovdje nastane opća smutnja zbog toga; patrijarh se mora povratiti u Temišvar, kamo odoše i pretstavnici katolika. Bosanski paša presudio je stvar u prilog katolika, dobivši mito. God. 1669. došao je isti patrijarh opet u Sarajevo s istom nakanom. Parnica se izmegju protivnih stranaka vodila strastveno. Patrijarha je stratio „sedam tovara blaga“, ali zaludu, jer je izgubio parnicu. Kad se proglasi osuda, pade mu kap (?). Franjevci da su tom zgodom potrošili na parbu 800.000 jaspri. Čitava stvar zvuči, kako je ispričovijeda, nevjerovatno. Svakako stoji, da se patrijarh pećski tada zvao M a k s i m, a ne Kallinik ni Stanislav. Prema tome otpada svakako činjenica, da je ta akcija poticala od pećskoga patrijarha. Definitorij bosanski god. 1661. i ne tuži se, kako nam je poznato, na pećskoga patrijarhu, nego na patrijarhu carigradskoga, koji je htio katolike podvlastiti („dal patriarca di Constantino poli, Greco scismatico“). Vidi se, da su domaći ljetopisci stvar ispremiješali.*)

Mržnju izmegju Franjevaca i pravoslavnoga svećenstva traži sasvim jednostrano Jastrebov**)

*) Batinić II. 133—134. Ruvarac: O pećskim patrijarcima p. 78—79. Fermedžin: Acta Bosnae p. 504. Truhelka: Fojnička kronika (Gl. z. m. 1909. p. 455—456.).

**) Jastrebov: Sadržaj fermana, koji je sebi izradilo katoličko sveštenstvo prema pravoslavnom mitropolitu hercegovačkom i bosanskom (Glasnik 48. 412—413).

u nastojanju Franjevaca da sebi stvore iznimni položaj pomoću fermana od turskih careva, kako bi što više uticali u Bosni i Hercegovini na narod srpski i lakše ga latinili. Mitropolite i patrijarhe srpski i grčki su jaganjci, koji brane svoju pastvu od nartanja latinske propagande, koja je svima mjerama radila, da dobije na svoju stranu pravoslavne kršćane, koji su ili zbog fratarskog lukavog i pritvor, nog obećavanja olakšica od jarma turskoga ili da izbjegnu zakonitu kaznu od pastira po crkvenim kanonima polazili iz pravoslavlja pod zaštitu katoličke propagande.

Mislim, da su sve Jastrebovljeve tvrdnje prosto izmišljavanje i da ih obaraju sve dosadanje činjenice, a Jastrebov ih u svoje doba ničim nije potkrepio. Tragova propagandističkom radu franjevaca imade ponešto, ali to je sasvim neznatno nastojanje i ograničeno je više n. pr. na Dalmaciju i Slavoniju nego li na Bosnu. Izvještaji vizitatora i biskupa sigurno bi spominjali uspjehe ili neuspjehe toga rada, da ga je uopće bilo. Ali šute o toj stvari ili barem vrlo je rijetko spominju. Ako se uvaži još osobito odnošaj turske države prema pećskom patrijarhu, onda se čini gotovo isključen u Bosni propagandistički rad.

U doba, kad je papa Klement VIII. noveo veliku akciju protiv Turaka, vidimo približenje i hercegovačkog mitropolita i patrijarha Jovana papinskoj stolici. U takvoj akciji radili su dakako i franjevci, kako smo već naprijed o toj periodu pripovijedali.

Imademo megjutim jošte jedan primjer približenja istočne i zapadne crkve, kojemu su valjda kumovali franjevci.

U doba hercegovačkoga mitropolita Vasilija Jovanovića (1639—1671.), pod kojim su se sjedinile obje hercegovačke mitropolije (gl. naprijed) imademo spomenika živoga nastojanja oko unije pravoslavne crkve s katoličkom. Vasilij Jovanović, prema tradiciji patrijarha Jovana želio je oslobogje-

nje svoga naroda od Turaka, pa je dobro uvidio, da mu je to jedino moguće pomoću katoličke Austrije, Mletaka i pape. God. 1661. odnio je iguman trebinjskoga manastira, Ćiril, papi Aleksandru VII. pismo, kojim ovaj uvjerava papu o svojoj privrženosti i moli, da papa preporuči manastir pažnji dubrovačke republike i da im pomogne protiv Turaka. Papa mu posla dragocijeni krst, čašu i obilnu milostinju, a ujedno pisa i Dubrovčanima, da u interesu crkve treba da nastoje, da se Vasilije sa svojim manastirom trebinjskim („post sancte sedi praestitam obedientiam“) uzdrži i ojača predusretljivošću katolika. I još nam jedan spomenik govori o odnošaju Vasilija prema papi. God. 1671. pisali su Vasilije i iguman Atanasije papi Klementu X. „kruni i diki i pohvali kršćanstva“. Tuže se na nevolje, koje trpe od Turaka i ne uzdaju se ni u koga nego „u gospodina boga i u tebe sveti oče.“ U manastiru se mole pred krstom, što im ga je poslao papa Aleksandar VII. i posvetilišta čine „plemenitom čašom“, iz Rima dobljenom. Dva kalugjera Filip i Simeun nosili su ovo pismo papi u Rim, da mu iskažu svoje jade. Iz pisma se vidi, da je papa i novčano pomagao episkopa i manastir, pa i Filip i Simeun dogjoše po potporu, koju nijesu mogli dići radi kandijskoga rata zadnjih devet godina. Batinić drži, da je za ovo približenje stekao zasluge neki fra Ivo, koji je služio u Trebinju. Dokaza direktnoga za to dakako nema.*)

Da je pravoslavnim patrijarsima kadkada i uspelo, da su franjevence valjda povremeno kao i katolički puk podvlastili, bio bi nam dokazom jedan ferman manastira Duža iz god. 1693.

Mislim, da će taj ferman biti jasniji, ako spomenem, da se godine 1690. iselio patrijarha Arsenije Crnojević sa mnogo naroda ispred Turaka u Srijem i Ugarsku i da su Turci to uzeli kao da je

*) O toj epizodi: Theiner: Mon. Slav. Merid. II. p. 150—161; p. 201. Ćorović o. c. p. 7. Batinić II. osobito p. 132.

napustio svoje mjesto, te imenovali u Peći novoga patrijarha (1691.) Taj patrijarh nije nastavio sigurno borbenu politiku Arsenijevu, nego je prema Stanojevićevim riječima s Turcima sklopio kompromis, po kome je trebalo da turske vlasti štede Srbe, a crkva da radi na tom, kako bi umirila narod.

U fermanu manastira Duža kao da se ogleda već promijenjena situacija. Sultan Mehmed obavješćuje hercegovačkog sandžaka, kako se beratom imenovani mitropolit ipečke eparhije Simeon potužio, da se Latini, Mađžari, Šokci, Gardijani, Lužani i Arnauti i ostali kršćanski narod i svećenici, koji stanuju u tim zemljama i koji su od p a m t i v i j e k a (?) osim državnih daća njemu kao mitropoliti uplaćivali milostinju, što mu spada, zatim pristojbe za vjenčanje, sada tome protive, jer da takove pristojbe moraju plaćati papi.

Mehmed odregjuje, da svi gore spomenuti imadu i dalje sve pristojbe mitropoliti plaćati, a ako bi se koji svećenik protivio, da ga mitropolit po svom običaju imade pokarati, a da mu nitko na put ne stane.*)

Pitanje je dakako da li je ferman sastavljen na osnovu istinitih informacija i da li je zbilja pećski patrijarh mogao i praktično provesti, što mu je u njemu dozvoljeno.

Ruvarac spominje i ferman sultana Mahmuda od god. 1731., izdan patrijarhu Arseniju IV., u kojem se zapovijeda, da njega „tako isto i svećenstvo latinske crkve u Bosni za svoje patrijarhe priznavati ima.“**)

Rekao sam već naprijed, da bi sve te fermene o sukobima franjevac i pravoslavnih vladika valjalo najprije kritički izdati, a onda bi valjda bila i jasnija slika o tom nastojanju srpskih ili grčkih

*) Tri turske listine manastira Duža (Gl. z. m. 1908. p. 115.). Stanojević: Istorija srpskoga naroda II. izdanje p. 237.

**) Ruvarac: O pećskim patrijarsima p. 79—80.

patrijarha, da podbiju poda se franjevce i katolike. Jedno stoji, a to su Ruvarčeve riječi „da se takav postupak srpskih patrijarha nikako opravdati ne da.“

D.

Bosna — pašaluk.

Pojam Bosne pod turskom vlašću nije identičan ni sa starim pojmom Bosne, a ni s današnjim. Osvajajući Turci u prvoj polovini XVI. vijeka Bosni susjedne zemlje, pripajali su ih u početku Bosni, tako, da je pojam Bosne dobio mnogo šire značenje.

Bosna je bila sastavljena od više sandžaka. Mi smo do sada spominjali, kako nam se prilika pružila u političkoj istoriji imena tih sandžaka, a sada ćemo ih redom navesti. Najstarija su dva sandžaka: bosanski (vrhbosanski) i hercegovački. Uz ove dolazi onda najranije z v o r n i č k i. Bašagić spominje već 1461. (?) jednog zvorničkog sandžak bega, a onda ih dalje znade od 1514. godine.*) Kliški postoji od god. 1537. U Lici su Turci zasjeli oko polovine XVI. vijeka, ali se lički sandžak spominje tek prema kraju druge polovine XVI. vijeka (1584.) Nešto prije bilo je sijelo sandžaka za Krajinu u Ostrošcu, a od godine 1592. u Bihaću. U Slavoniji, koja se osim Srijema, koji je spadao pod budimskog ili temešvarskog beglerbega, takogjer računala u Bosnu, znademo najprije sandžaka u Čazmi, a poslije razorenja ovoga grada (1558.) u Pakracu. Megjutim Pakrac ne ostade sijelom sandžaka. Slavonija je bila razdijeljena u dva sandžaka: p o ž e š k i i c e r n i č k i.

U vrijeme najveće turske moći, ali ujedno i u početku opadanja iamdemo u turskoj književnosti i neke vojničko-statističke i geografske radove. Sultan Ahmed I. (1603.--1617.) odredio je, da mu Aini

*) Bašagić o. c. p. 136.

Alija, pregjašni upravnik državnih dobara, spremi spisak vojničkih okruga i vojnika po svemu carstvu. Tako je u to doba nastao pregled *hassa-ova, timara i zijameta* po svim vilajetima, i sandžacima, koji se i do danas sačuvao. Ovim se radovima poslužio i Hadži Kalfa (Čatib Čelebija — Mustafa ben Abdala † 1655), čija je administrativna podjela Bosne starija od vremena, u koji ju je on na hartiju stavio. Ovim opisima bosanskog pašaluka valja još dodati jedan iz doba poslije 1624 godine t. zv. mletačko-dalmatinski opis, a sastavljen je prema turskim podacima, jer su turske oblasti nastojale u svako vrijeme biti obaviještene o broju za pušku sposobnoga pučanstva, pa su takovo popisivali. Na čelu ovog mletačko-dalmatinskoga opisa kliškoga sandžaka veli se, da su sandžaci *Mustaj-beg* i sin mu *Mehmet-beg* dali popisati 1600. i 1624. taj sandžak. Na čelu opisa bosanskoga sandžaka navodi se, da je taj sandžak dao god. 1620. popisati bosanski beglerbeg *Ibrahim paša Menin-begović*, kada je imao vojsku povesti u Budim. Ovaj mletačko-dalmatinski opis upotrebio je i Grgičević, do sada već mnogo spominjani agenat i donio ga caru Ferdinandu II. Iz polovice XVII. stoljeća imademo podataka o bosanskom pašaluku u *Sejahatnami* poznatog *Čebelije*. Ovamo možemo još uračunati i jedan vojnički izvještaj od nepoznata pisca za doba Eugenovih ili Petraševih operacija protiv Bosne. (Dakle konac XVII. ili početak XVIII. vijeka.)*

*) O tom sravni: Novaković: Hadži-Kalfa ili Catib Čelebija turski geograf XVII. veka o Balkanskom poluotrvu (Spomenik XVIII.) Dr. Rački: Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašaluka (Starine XIV.) Osim mletačko-dalmat. opisa nalazi se ovdje i Putopis Šibeničana Frana Butrišića i Ivana Divnić iz Šibenika u Hlijevno i odavle u Skoplje bosansko god. 1574. Batinić je relaciju Atanasija Georgicea (Grgičevića), što ju je predložio caru Ferdinandu i mletačko-dalmatinski opis, otšampao u Starinama 17. (p. 116 i dalje.); Dr. Bodenstein: Povijest

Na osnovu ovih podataka bila bi upravna podjela Bosne, kako slijedi: A i n i A l i j a, koji je pisao oko 1610. godine broji ove sandžake: Bosna (paša sandžak), Klis, Erceg (Trebinje), Zvornik, Požega, Začna Cernik, Krka i Rahovica, Lika. Hadži Kalfa opisuje Rumeliju i Bosnu, misleći pod Rumelijom cijelo Balkansko-poluostrvo osim Bosne i Raške, (Novi Pazar), Vlaške i Moldavije. On spominje ove sandžake: Bosnu, u kojoj stanuje paša i beglerbeg, Hersek, Klis, Izvornik, Požegu, Rohisu, Krku i Rahovicu (Rahoidžu), a ne opisuje Požegu, Rohisu i Rakovicu (Orahovicu?!). U obim turskim vrelima iznakažena su neka imena, pa ne znamo, što se pod njima misli. Mletačko-dalmatinski opis znade za s e d a m s a n d ž a k a: bosanski, zvornički, požeški, cernički, bihaćki, kliški i lički, pa bi se prema tom opisu mogle i približno tačno ustanoviti granice pojedinih sandžaka.

Hercegovina prostirala se od Novoga i Risna na moru do blizu Spljeta, jer se ovamo uračunavala i poljička Krajina (provinzia Pogliza*). Odavle teče granica sjeveroistočno do na domak južne česti Livanjskoga polja, uokružuje još Duvanjsko polje sa Županjcem i dotiče se Neretve kod Rame. Odavle tvori megju visoko gorje, što rastavlja vode bosanske od voda neretvanskih i gornje Drine. Prema tome pripada Hercegovini cijelo izvorno područje Drine s Fočom, Čajničem, Goraždom, Plevljem, Mileševom. Višegrad nije više hercegovački.

K l i š k i s a n d ž a k zaprema unutrašnju Dalmaciju do Krke s Drnišem, Vrljikom i Sinjem, zatim Bosnu sa Livnom i Glamočem sve do Rame, Vrbasa i Plive. (Ovamo spadaju Prozor, Prusac, Jezero i Skoplje itd.) Sijelo sandžaka bijaše ponajviše Livno, a ne Klis, a kasnije i Skoplje.

naselja u Posavini god. 1718—1739. 6. Beschreibung von dem Königreich Bosnien (Gl. z. m. 1908 p. 95—112.)

*) Za nju se veli: Alla quale però non arriva mai ne il sanzaco, ne il suo logotenente, ma si governa da un emino.

Oblast ličkoga sandžaka prostirala se uz Velebit prema Senju, Brinju i Otočcu, te obuzimaše sjeverni dio današnje Dalmacije do rijeke Krke prema Skradinu i Obrovcu: Kotare, Bukovicu, Liku i Krbavu. Sandžak-beg ju stolovao u nekadašnjoj hrvatskoj prijestolnici Kninu, dok su glavne utvrde i sjela kapetana bile: Udbina, Perušić i Ribnik.

Bihaćki sandžak zapremaše unski kut s Cazinom, Bužimom, Krupom i Kamen-gradom. Pod zborničkim sandžakom misli se poglavito na zemljište tuzlansko, a bosanski sandžak sterao se od Višegrada na Drini i Dobruna preko Sarajeva, Travnika, Jajca i Baŋje Luke do Gradiške, Jasenovca, Novoga i Kostajnice.*)

Do god. 1582. (1583?) bijaše Bosna b e g l u k, a te je godine službeno postala beglerbeglukom ili pašalukom. Bosanski namjesnici bili su i prije toga dogagjaja ne samo begovi, nego je meĝu njima bilo i više paša, pa i vezira. Teško je sigurno odrediti, u koliko su do ovoga vremena bili ostali sandžaci odvisni od bosanskoga. Bašagić veli, da je on bio samo primus inter pares, a postavši beglerbegom, povećali su mu se samo prihodi. Činjenica je, da poslije 1582. godine ne vidimo više kao prije toliko četovanja pojedinih sandžaka na svoju ruku nego više pod vodstvom beglerbegovim. Jedinu iznimku čini bihaćki sandžak sa svojim krajišnicima, koji je radi svoga osobitoga iznimkoga položaja umio očuvati neku nezavisnost, koja je kadkada po beglerbega znala biti i neugodna. Beglerbeg je vojnička i u p r a v n a glava provincije. Vlast je njegova slična onoj vizantijskoga stratega. O ugledu i sposobnosti bosanskoga beglerbega je ovisilo, da mu njegova vlast bude od ostalih sandžaka priznata. Tu su vlast stezale osim toga i uglednije porodice u zemlji, bez kojih beglerbeg nije mogao na svoju ruku, ako nije htio izazvati nezadovoljstvo

*) Lijepo je ove granice ustanovio s geografskoga g'edišta R i c h t e r l. c. p. 311. Za lički sandžak gl. Lopašić: Dva junaka p. 21.

protiv sebe, ništa važnijega odlučiti. Od 18. stoljeća postaje pravilom, da namjesnik sazivlje kao neko vijeće bosanskih prvaka i da s njima raspravlja o važnijim stvarima.

Rekli smo naprijed, da se je uz staro plemstvo, koje je zadržalo svoje posjede, razvilo i novo vojničko, a to su spahije. Ovaj lenski vojnički sistem razvio se i u susjednim zemljama, koje su osvojene i Bosni pridružene. Čim je koja pokrajina osvojena, odmah je gragjen popis ili katastar i zemlja podijeljena u državnu (has), timare i zijamete. Tako se čitavom turskom Bosnom organizovao orijentalni feudalni sistem. Lenska dobra dijeljena su po selima, koja su sastavljala jednu nahiju, kojom je upravljao pod raznim nazivima (subaša, kapetan, muselim) najstariji član iz najuglednije porodice u nahiji. Distrik, koji je obuhvatao više nahija zvao se sandžak, kojim je upravljao beg, a pred njim se nosio jedan tug (konjski rep) kao znak njegovoga dostojanstva. Sandžak-begu bili su podložni alajbezi, a ovima čeribaše (satnici). Beglerbeglukom bosanskim upravljao je najprije paša sa dva tuga, a poslije gotovo redovno vezir sa tri tuga.

Na zapovijed subaše kupile bi se spahije i pridružile se alajbegu, ovaj bi ih predvodio sandžakbegu, a sandžak-beg beglerbegu i napokon serdari-ekremu (velikom veziru ili odregjenom vrhovnom vojskovogji).

Bosanski beglerbeg bio je u vojničkim stvarima podvrgnut beglerbegu od Rumelije, a kad je osnovan budimski pašaluk, veziru u Budimu.*) Dakako, da i ovo nije vrijedilo za čitavo doba, o kojem govorimo.

Nema sumnje, da su budimski i bosanski, te temišvarski beglerbezi imali iznimni položaj u državi, pa zato i ne vrijede i ne mogu se primijeniti

*) Spomenuti mletačko-dalmatinski opis veli: Sono sottoposti al commando supremo del Vezir di Buda: il Bassa d' Agria (Jegar), di Caniza di Temisfar et di Bossina (Starine XIV.)

inače uobičajene regule u turskom carstvu na naše krajeve. O njihovim prihodima i ne računaju puno u Carigradu, jer oni ih troše na svoje vilajete, braneći carstvo od kršćanskih država. Osvojenjem Budima imala je Turska krajinu od Budima do Dinarskih planina. Budimskom i bosanskom beglerbegu je u prvom redu briga, da tu krajinu čuvaju. Dakako, da nije niti čitava turska Ugarska, ni Bosna bila krajinom, uvijek pod oružjem. Kadkada se svim sandžak-bezima daje u tim zemljama naslov serhatskih begova. Pravi, krajiški sandžaci bijahu lički, bihaćki, cernički i kliški. Gdjekad je pojam krajine ograničen samo na t. zv. tursku Hrvatsku i kliški sandžak.

U najvećem dijelu slavonskih, ugarskih, da ne govorimo o bosanskim krajiškim sandžacima, brane tursku granicu, a napadaju kršćansku, Bošnjaci. Tako su Bošnjaci stekli u Slavoniji i u Ugarskoj lena. Među tim spahijama bilo je n. pr. u Slavoniji staroga bosanskoga plemstva, a možda još više novoga vojničkoga. Poznati su u turskoj vojsci akindžije. Bili su to konjanici bez lena i plaće, koji su kao dobrovoljci išli u rat i životarili od ratnoga plijena i grabeža. Za osobite zasluge dobivali su len-ske posjede u osvojenim zemljama, gdje su našli i novu postojbinu. Vrlo su odvažni ti bosanski junaci, veli Čelebija, te u Budimu, u Egri, Bosni i Hercegovini svega 760(?) serhatskih gradova danju i noću čuvaju i brane od neprijatelja.*)

Čelebija računa polovinom 17. vijeka u Bosni 7 sandžaka (šira Bosna) 59 zijameta i 1792 timara te 10.000 vojnika od spahija i begova. To je dakako, već doba, kada su spahije počele popuštati u svojoj ratobornosti. Inače je Bosna mogla dići 15—20.000 kojnanika. U doba velikih osvajanja i dobre organizacije mogao je čitavi serhat: Ugarska, Slavonija i Bosna dići na noge i do 70.000 vojske. Čelebija još spominje u svim gradovima osim

*) Čelebiju citiram prema prevodu s turskoga od Kemure (Gl. z. m. 1908. p. 193—202. i 289—342.

10.000 vojnika od spahija i begova još i 1200 askera spremne, koji dobivaju plaću od državnoga blagajnika. Francuz Poulet*) na putu kroz Dubrovnik i Bosnu god. 1658. spominje, da bosanski pašaluk imade deset ili dvanaest hiljada vojnika, o kojima ne govori baš najbolje, osim jednoga dijela, koji se nalazi u pratnji paše. Bit će to jenjičari, koji su primali stalnu plaću, da na zapovijed jenjičarskoga age kreću na vojnu.

Stolica bosanskoga beglerbega bijaše od prvoga beglerbega Ferhat-paše Banja Luka, a prije je bosanski sandžak stolovao u Sarajevu. U god. 1639. prenio je stolicu beglerbega Šahinpaša u Travnik, ali uza sve to se kadkada još i kasnije spominje stolica beglerbega u Banjoj Luci (n. pr. Čelebija polovinom XVII. vijeka).

Paša je imao u svojoj okolini prema Čelebiji oko 3000 askera, koji su u svako doba spremni za rat. Gore spomenuti Francuz Poulet došavši u Sarajevo imao je i prilike, da vidi Seid-Ahmet pašu, koji svakoga popodneva izlazaše u pratnji od 1500 do 1600 konjanika, „isto tako lijepih ljudi kao i čilih konja. Gotovo u svih konja grudi, uzde i sape bijahu nakićene srebrenim ili pozlaćenim pločama. Kajiš, koji se povlači konju preko čela, ukrašen je mnogim ukusnim predmetima, kao polumjesecima, burmama, biserom, od iste kovine ili s nekoliko prostih kamenova, koji mu na tom mjestu prave kao krunu i pridavaju dražest, koja ga čini ljepšim, nego li je u istinu.“

Poulet dodaje tom opisu, da se on baš ne da lahko opsjeniti stvarima, koje udaraju u oči, pa je za to upitao dobro upućene osobe, da li je sva sultanova vojska slična ovoj. Dobio je na to megjuinim odgovor, „da od 10 ili 12 hiljada vojnika, što ih broji ovaj pašaluk nema ni jedne bolje ili izučene vojske“. Austrijski vojnički izvještaj, kojega smo naprijed spomenuli kaže, da u Sarajevu made u tvrgjavi 12.000 jenjičara pod

*) Jelavić: Doživljaji Francusa Pouleta na putu kroz Dubrovnik i Bosnu 1658 god. (Gl. z. m. 1908. p. 58.)

jednim agom i 80 topova. Za pašu se u tom izvještaju veli, da rezidira u Travniku, ali da imade i u Sarajevu svoju rezidenciju. Njegova garda da se sastoji od 500 momaka, koji su jednako odjeveni: „haben die Brustkleider mit Silber Beschlag, und so auch die Pferd Zeuge mit Silber garniert, jeder von dieser Garde hat seinen eigenen Knecht und sind alle zu Pferd.“ Osim ovih 500 konjanika imade još 500 pješaka, koji se zovu delije, a nijesu tako skupocjeno odjeveni kao oni na konju.

Ovaj izvještaj spominje baš kao i Poulletov, da kada paša izlazi na šetnju ili kakovu inšpekciju po zemlji, s njime ide i sva ta njegova pratnja. Ova pašina garda uvijek je uz pašu i spremna za boj, baš onako, kako nam to i Čelebija pripovijeda za ono 3000 pašinih askera. Njemački izvještaj veli, da Bosna može dići na noge 50—60.000 ljudi spremnih za borbu. Interesantan je opis, kako se vojska skuplja u slučaju rata. Iz opisa se jasno razabire, da je i u Bosni krajem 17. i početkom 18. vijeka zavladała neka korupcija. Paša, veli opis, šalje u takovoma slučaju u sve bosanske gradove svoju gardu i nalaže zapovjednicima posada u gradovima i njihovim četama usmeno, da u svim gradovima po telalima („Marktschreyer“) dadu pozvati sve vrste vojnika, da se okupe oko svojih kapetana. Kada se taj posao obavi, moraju sabrani da idu na mjesto, koje je odredio paša. Kod ovoga sabiranja vojske primaju se i elementi, koji se nijesu inače bavili oružjem. Za 20 dana, veli izvještaj, može se skupiti bosanska vojska. Kada čete dogju na mjesto odregjenja, pregledava ih defterdar. Onaj „aga“, koji je došao sa nepotpunom četom gleda da svoju kompaniju popuni do obavljene revizije raznim ljudima, ciganima („und anderes Gesinde“) za nešto novaca, a kad se obavi revizija, smiju svi da odu, kuda ih je volja. Ovi se za vrijeme revizije javljaju pod imenom onih, koji su morali doći, a nijesu došli. Zapovjednici „kompanija“ to rade samo zato, da dobiju

plaću za kompletnu četu. Dogagja se, veli izvještaj da se mnogi „drski ljudi“ (kecke Leute) od ove vrste dadu kod dvije do tri kompanije primiti, progju reviziju, prime novac od zapovjednika četa i onda odu. Za taj posao primaju 10—12 pijastra. To se dakako dogagja samo kod neredovitih četa, koje su više „ad hoc“ sabrane za borbu.

Za spahije kaže izvještaj, ako ne dogju na mjesto odregjenja, da ima alaj-beg („al General Major und Brigadier) sam pravo, da im oduzme njihovo leno i da ga dađe komu drugomu. I o jenjičarima govori izvještaj, da oni imadu svoje posebno uregjenje i da su kod Turaka najbolja vojska („das beste Volk“). Za spahije veli, da se odijevaju po volji, ali čisto („sauber und nett“), da imadu dobre konje, jer su sami plemići. To je najbolja turska kavalerija. Oni se uzdržavaju potpunoma sami.

Uz beglerbega bili su za upravu beglerbegluka njemu dodijeljeni: D e f t e r d a r (Timar-defterdar), zapravo veliki blagajnik beglerbegluka, što bi odgovaralo vizantijskom logotetu; njegov je zamjenik čehaja-beg, koji je šef uprave za odsutnosti beglerbega iz zemlje; zatim muftija ili kadija za čitavu zemlju sa stalnim sjedištem u Sarajevu, a zove se m u l l a (od god. 1578.) Osim toga još čitav niz ostalih većih ili manjih činovnika i svite vezirove sa raznim funkcijama. Isto tako su imali i sandžak-bezi svitu, dakako manju od beglerbegove.

U Sarajevu sjedio je još dizdar-aga, zapovjednik jenjičara u Bosni, koji su u raznim utvrgjenim gradovima sačinjavali posade.

Muslimani u Bosni u prvoj su liniji vojnici. Zemlju malo obragjuju. To je opazio već i Grgičević. U neprestanim ratovima služeći na granici, spahija bosanski nije pravo ni odahnuo u prva dva vijeka turskoga gospodstva. Ne ratuje megjutim samo spahija. Ima tu uz redovite raznih neredovitih četa, a uza to bosanski spahija kad je na bosanskoj granici, u Slavoniji i Ugarskoj mir, ratuje i u Aziji. Bilo je prilike, te smo to i spomenuli naprijed. Kada

je spahija postao nesposoban za rat, povukao se u mir. On nije pošao na svoje leno, nego je stanovao u gradu, obično glavnom u svom sandžaku. Ovo je jedan od glavnih uzroka, da su bosanski gradovi dobili muslimanski karakter. Megjutim nam to tumači još i jednu drugu činjenicu. Kršćansko stanovništvo zemlje, premda je bilo podano muslimanima, sačuvalo je tako svoje običaje, a turski upliv samo ih je površno taknuo. Osim trgovačkoga staleža u bosanskim gradovima, koji je pripadao i drugim konfesijama, sve ostalo, nosi karakter turski.

Kod prikazivanja jedne i druge kršćanske crkve imali smo prilike, da se taknemo makar i površno, odnošaja kršćana prema muslimanima. On nije bio uvijek jednak, a uvjetovan je često općom političkom situacijom, u kojoj se nalazilo tursko carstvo.

Ovdje moramo još taknuti jedan momenat, a to je borba na Krajini. Više nego istorija govori nam o njoj narodna pjesma. Borbe su ovdje bile uvijek krvave i trajale su neprekidno od 16. do 18. stoljeća. Iza najkrvavijih dogagjaja svršava pjesma sasvim rezignirano: A što ćemo, takva je Krajina! Zaludu je izmegju Austrije i Turske bio proglašen oficijelan mir! Imademo jedan klasičan primjer, kako se ova borba na Krajini shvaćala još 1808. godine. Tada je bio francuskim konzulom u Travniku vrlo bistri i oštroumni David, kojemu imademo zahvaliti vrlo lijepih opažanja o Bosni onoga doba. David protestira kod vezira Ibrahim-paše radi neke provale na dalmatinsko-francusko zemljište. Ibrahim-paša mu ovako odgovara: „Što ćete, da vam kažem o tom vojevanju na granici? Ono je postojalo od vajkada. Radite, kao što su uvijek radili Austrijanci. Kada Turci otmu malo stoke ili ubiju nekoliko ljudi Hrvatima, svi bez oklijevanja upadnu u naše krajeve, te porobe i pokolju koga god stignu. Ne će se zbog takovih sitnica dvije velike države zaratiti.“ David je imao prilike, da faktično doživi ovakav jedan dogagjaj na hrvatsko-bosanskoj granici, a Ibrahim-

paša nije ni prstom maknuo. Dakako, da Davidu nije baš to bilo jasno i da se on nije mogao složiti s ovakovim „megjunarodnim pravom“.*)

Pored svega toga malenoga, ali krvavoga rata na Krajini, imademo obilje dokaza, da su se Turci i kršćani na Krajini, osobito odličniji dobro megjusobno pazili, sklapali razne poslove, a pojedinci se i bratimili. Kada čovjek čita dosta brojno poznatu korespondenciju izmegju jednih i drugih, krajiških turskih i kršćanskih časnika, jedva bi i vjerovao, u kakoj su ljutoj borbi vazda megjusobno bili.**)

Pisma najvećim dijelom govore s obje strane o zarobljenicima. Obično su to pogagjanja za svote otkupa zaslužjenih momaka, žena, djevojaka, a sve u jednom prijateljskom tonu.

Navest ćemo samo nekoliko primjera. G. 1655. piše kostajnički „Bećer, odobaša“ moleći „svog oca“ Mihajla Antolčića, sisačkoga porkulaba, da pusti na slobodu nekoga sužnja. Ili ove iste godine Šaban iz Jasenovca istom Antolčiću „mojemu pobratimu“, vitez u na Kraini, moleći ga, da mu pošalje meda i šest lakata zelene čohē. God. 1700. neki Osman-aga moli Petra Keglevića, zapovjednika pounske i pokupske krajine, za jedno vižle „ki traži prepeliče“, a mi hućemo vašoj milosti ča zapovidiš poslužiti. Odličniji se tituliraju: naš susid i priatelj na Kraini poštenoj“ kao n. pr. Petar Keglević i Mustafa Feratpašić, „muselim na Kraini i Kraine banjalučke od Tešnja do grada Bišća najveći zapovidnik“

Zarobljenicima, koji su bili u Bosni, nije baš bilo zlo. Eno zarobljeni Karlovčani pišu vicebanu iz Kluča u Turovo polje: „Hevo, mi smo svi lipo zdravi i čitovati kako smo bili i zdrave i ruke i noge i zubi i oči i vas drugi život —“ Mole vicebanuša

*) Jelavić: Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807—1814 (Gl. z. m. 1904. p. 466.)

**) Rački: Dopisi izmedju krajiških i hrvatskih časnika (Starine XI i XII.); Dr. Čerović: Nekoliko pisama sa stare krajine (Gl. z. m. 1905. p. 218—235.)

„jednu sablu zagrebkinu, golo železo, što su ju obećali gospodinu Šabanagi, koje bio naš priatelj u teškoj nevoli.

U „Sejahatnami“ zabilježio nam je Čebelija jedan lijep primjer odnošaja izmegju krajišnika. Negdje u Dinari pobili se Turci i kršćani. Turci zarobili više kršćana, a za jednoga zauzimao se jedan musliman. Namjesnik Melik Ahmed paša ne razumije pravo to zauzimanje, a onda mu to protumačiše ovako: U nas po serhatu imade taki običaj megju muslimanima i kršćanima, kada se zavole i pobrate, jedan drugoga malo narezavši lazne jedan drugomu krvi i zadadu sebi vjeru, da jedan drugoga ni smaknuti ne će ni izdati, a ako slučajem kojim zapane sužanjstva, da će jedan drugoga izbaviti. Pošto je ovaj junak musliman pao megju kršćane u roblje, on ga je izbavio, te zbog toga i ovaj nastoji, da ga izbavi. Premda to ne piše u vjerskim knjigama i ne postoji, ipak su to naši stari običaji. Melik-paša pokloni obojici život.

Na ovom nam se mjestu taknuti još jednoga momenta. Musliman imao je u državi privilegovan položaj, koji je našao izražaja i u sasvim privatnom životu. Raja se mora razlikovati i u nošnji od privilegovanoga. Naredbe u tom smislu ranijega su data, ali u Bosni se na to pazi čini se tek kasnije. Bašagić spominje naredbu istina istom iz 1794. godine u pogledu odijela, ali veli, da je to i prije vrijedilo, samo što se u to doba valjda ponovno istaklo, jer je megju kršćanima i jevrejima zavládala želja ili običaj, da se nose kao muslimani, Zeleno, bijelo, žuto i crveno boja je nošnje muslimana i jenjičarska. Crno odijelo je nošnja kršćanska. Raja, osobito mlagjarija pored svega toga, što su bile opredijeljene kazne za prekršaj naredbe o nošnji kao šibanje po tabanima, ipak je nosila odijelo kroja turskoga i jenjičarskoga. Sačuvao nam se i jedan crkveni oglas iz druge polovine 18. vijeka iz Sarajeva, koji se bavi tom nošnjom. Dr. Levy spominje,

da su Jevreji potkupljivali stražare, kadije i muteselime, da n. pr. Jevrejke smiju nositi takve cipele kao muslimanke. (1754—1804.) Francuz Pouillet spominje o nošnji kršćana, da smiju poput Turaka nositi crveni fes, ali im nije dozvoljeno nositi ni zelenoga, ni crvenoga, ni bijeloga saruka, ako nije sasvim išaran prugama crne boje. U čivuta je kapa ljubičaste boje i slična veli Pouillet, našoj mjeri zvanog četvrt od vagana. Osim ovog deklarisanja u nošnji nije n. pr. kršćanin ili jevrejin smio unutar grada jašiti; spominju se i slučajevi, da je susrevši muslimana morao s konja sići, a konj nije smio biti sjajan i raskošan.*)

Muslimanski elemenat u zemlji radio je uza sve krajiško obilježje intenzivno i na kulturnom polju. Treba samo pročitati Sejahatnamu Čelebijinu, koji nam putujući po Bosni opisuje pojedine gradove, sa tolikim medresama, mektebima i raznim drugim institucijama u znanstvene i humanitarne svrhe, koji su podizali pojedini domaći odličnici, namjesnici. Ako baš i ne treba vjerovati svakoj brojci Čebelije, jer on njima ne škrtari, nego se upravo razbacuje, ipak neka je samo jedan dio njegovoga pripovijedanja istinit, već nam je to dokazom jakoga kulturnoga nastojanja u zemlji, u kojoj je vazda hiljade i hiljade ljudi stajalo spremno, da pohrli na bojno polje.

Ne upuštajući se istorijsko-topografsko prikazivanje čitave zemlje, mi ćemo se ovdje samo u kratko taknuti grada Sarajeva. Čelebija s potpunim pravom ističe, da je osnuta ki proširenje Sarajeva zaslug a Osmanlija. Naprijed smo spomenule, da je osnivač grada Sarajeva Isabeg Ishaković Hranušić pa smo tom prilikom i spomenuli neke gragjevine, koje je ovaj podigao. Iza njega odlikovahu se gradnjama

*) Dr. Levy: Die Sephardim. Sarajevo 1911. (p. 55.). Škarić: Jedna naredba o rajinom odijelu (Gl. z. m. 1902 p. 557.) Bašagić o. c. p. 116. Knežević: Carsko-turski namjesnici p. 39. Jelavić: Doživljaji Francuza Pouilleta (Gl. z. m. 1908 p. 56.)

javnih zgrada razni namjesnici,*) a i pojedini privatnici. Mnoge od tih zgrada do danas su posve oborene, mnoge su nastradale za poznate provale princa Eugena Savojskoga, te su kasnije bile ponovljene, ali od slabijega materijala. Od prvih sandžaka gradili su Skender-paša i sin mu Hasan-beg, Ajas-paša, Jakub-paša, Bali beg, Skenderpašić itd. Nada sve se ističe svojim gradnjama, koje natkriljuju sve, što se do njegovoga doba na polju arhitekture stvorilo u Sarajevu i u Bosni, glasoviti Husrev-beg. On je naročito u svojoj džamiji, veli dr. Truhelka, stvorio umotvor, koji ne samo po svojoj arhitektonskoj koncepciji, nego i po svojim dimenzijama nadmašuje sve ostale džamije onog doba.***) Nekoliko vremena iza svoje džamije, sagradio je Husrev-beg i svoju medresu („Kuršumlja“, jer pokrita olovnim krovom). Ovo je imala biti neka mala „univerza“, koja bi udovoljavala svim zahtjevima tadanje orijentalne znanosti. Ta medresa je i zaista postala najglavnijom u Bosni, u njoj su učili učenjaci svjetskoga glasa. Iz nje je izašlo dosta pitomaca, koji su u svojoj domovini, a mnogi i izvan nje izašli na glas kao odlični ljudi. Uz medresu bila je i biblioteka (kutubhana), koja je danas smještena u posebnoj zgradi kod džamije, a čuva se u njoj do 1800 knjiga, većinom rukopisnih. Što je kupljeno u Husrev-begova doba, ne znamo. Većina tih knjiga je ipak poslije nabavljeno. Osim ovoga valja još istaći kao humanitarne institucije Husrev-begovu *musarfihanu* *simaratom*, zatim Husrev-begovu banju na uglu Čemaluše i

*) O javnim gragjevinama u Sarajevu publicirao je po sada Kemura pod naslovom: Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe mnogo toga u Gl. z. m. za god. 1908 (str. 475—512.) 1909. sv. 4.; 1910. 23—116; 589—644. 1911 p. 391—436.

**) Truhelka: Gazi Husref-beg. Ovdje je sabrano sve, što je vrijedno spomena o tom znamenitom gragjevnom djelu Husrev-begovom. (p. 60 i dalje.), a i potanki opis svih ostalih spomenika iz doba Husrev-begovih.

Pehlivanuše, bezistan, nekoć središte sarajevske a i bosanske trgovine, nekoji hanovi itd.

Svojim gragjevinama a i kulturnim inštitucija učinio je Husrev-beg iz Vrhbosne, koju još Ajas-paša godine 1477. zove kasabom, g r a d (od Husrev-begovih vremena „š e h e r“). Prvo dokumentarno spominjanje imena Saraj i Sa-jeva, mjesto Vrhbosne, spada u prve godine XVI. stoljeća.*) Husrev-bega nije natkrilio nijedan kasniji namjesnik u podizanju gragjevnih spomenika, a niti jedan nije onoliko nastojao, da s r e d s t v o m k u l t u r e učini Bosnu trajno pokrajinom osmanlijskoga carstva. Ne može se opet reći, da se i njegovi potonji našljednici nijesu brinuli, da Sarajevu pribave prvenstvo nad ostalim gradovima Bosne, ma da Sarajevo nije bilo uvijek sjedište bosanskoga namjesnika. Treba samo pročitati kakovim oduševljenjem govori o Sarajevu Eylia Čelebija. Na zemlji ima, veli on, po imenu „Saraj“ nekoliko gradova, ali Bosna-saraj od sviju je najuregjeniji i naljepši kameniti grad. Oko šehera doli gori teku bezbrojne vode, a sa svake je strane ukrašen šumama, baščama i cvjetnjacima. Hvala Bogu, u istom se šeheru iz dana u dan narod povećava.

Ovako govori Čelebija, nabrajući 170 džamija, veliki broj dućana, čistih sokaka, kamenom kaldrmljenih, bezistan u kojem imade skupocjene hindske, arapske, poljske, češke, perzijske i ine robe. Amo su dolazili trgovci dubrovački i mletački sa svojom različitom skupocjenom robom.

I stranci zapadnjaci govore o gradu s velikim rešpektom. Francuz Quiclet spominje 101 džamiju, od kojih je sedam pokrito olovom, 169 lijepih česama („belles fontaines.“) Grad mu je pun vrtova, s voćkama. Veliki trg — čaršija, Quicletu je č u d o! Dozvolom pašinom hoda Quiclet po gradu u francuskom odijelu i hvali se, da su se Sarajlije takmile, da mu budu dobri, prijatni i uljudni.**)

*) Truhelka: Tursko-slovj. spomenici etc. p. 208.

**) Dr. Truhelka: Opis Dubrovnika i Bosne iz god. 1658. (Gl. z. m. 1905. p. 415—440.)

I iz izvještaja katoličkih biskupa razabiremo, da je Sarajevo bogata trgovačka varoš, gdje se skupljaju brojni narodi sa trgovinom. Svi ističu posebno muslimanski karakter grada. Biskup Maravić zna za 100 kuća i 600 katolika u gradu, koji imaju jednu kapelicu Bl. Djevice Marije, dok raniji biskup Baličević spominjući 20 i više tisuća turskih kuća znade za 200 katoličkih kuća i 1000 duša, kojima jedan fratar obavlja crkvene funkcije. Njemački vojni izvještaj iz konca 17. stoljeća, kojega smo naprijed citirali, znade za 508 katoličkih kućanstava (Haushaltungen) i 1000 pravoslavnih.

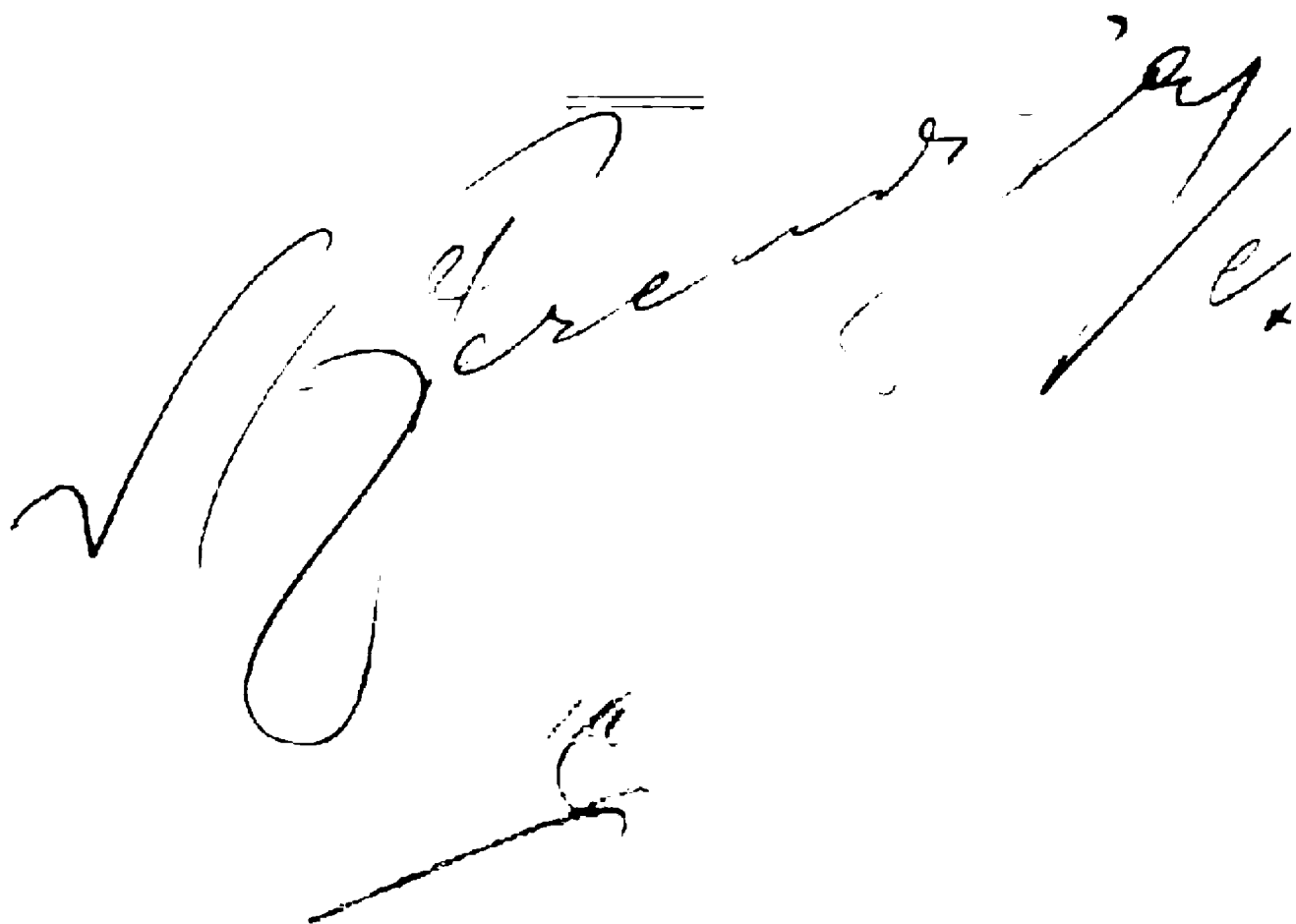
U početku druge polovine 16. stoljeća nastaniše se u Sarajevu španjolski Jevreji, koji su još u istom vijeku dobili svoj ghetto („čifuthanu“) i tempel. Njihova općina pravo napreduje tek od 18. stoljeća. Biskup Maravić naglašuje, da Jevreja imade jedino u Sarajevu. Tek od druge polovine 18. stoljeća nastaniše se oni i u T r a v n i k u, a ostale njihove općine novijega su datuma. Članovi ovih novijih općina doseliše se iz Sarajeva.

Trgovina je mnogo stradala od nesigurnosti i neprestanih ratova, a bila je u mirnija vremena dosta znatna. Veći bosanski gradovi stajali su u svezi sa važnim turskim gradovima kao Skopljem, Solunom, a živa je bila veza Bosne i sa Beogradom. Od Sarajeva išla je trgovina na Drinu do Zvornika, a ovdje su plovile lagje prema Beogradu. Čelebija pripovijeda o „nekoliko hiljada (?) lagja, što rijekom idu u Beograd i odilaze. Za trgovinu s Dubrovnikom bila je od velike važnosti Gabela (stara Drijeva).

Rude vadile su se i za osmanlijskoga gospodstva. Čelebija hvali osobito čisto srebro u Srebrenici, a znade i za majdane olova, bakra i željeza. Za željezo veli, da se vadi u Fojnici i Varešu, ali dodaje, da se vadi „bez računa“. Nešto se željezne robe pravilo u Varešu i Žepču. Kod Fojnice pravile se puške, sablje i puščani prah, kako nam je to za-

bilježio austrijski vojnički izvještaj krajem 17 vijeka.

Turci su kovali u Bosni i svoj novac: od god. 1520. do 1595. kovali su zlatne altine i srebrne aspre u Čajniču i Srebrenici, odakle i kovnica prenesena u Sarajevo, gdje su se god. 1623.—1640. kovale aspre. Kasnije je Turska počela kovati i bakrene manjgure (u Sarajevu god. 1688.—1699.).*)

*) Truhelka: Zanimiv turski novac, kovan u Sarajevu (Gl. z. m. 1889. I. sv. p. 57—59.) i Truhelka: Još jedan u Bosni kovani novac (Gl. z. m. 1894. p. 419—420.) O prvom novcu zanimive podatke iznosi Kronika Nikole Lašvanina (Gl. z. m. 1889. sv. III. p. 79.) Sr. još: M. Rešetar: Stari bosanski novci (Bos. Vila 1913 br. 5.)

Knjižara J. Studnička i drug u Sarajevu preporučuje:

Najnužniji njemački razgovori iz svakidanjeg
života, sastavio Oto Hillmann K —'30

**Džepni rječnik njemačkog i srpsko-hrvatskog
jezika** od dra Scherzera, vezano K 3'—

Turski najnužniji razgovori iz svakidanjeg
života K —'20

Povijest Bosne do propasti kraljevstva od
dra. Milana Preloga K 1'50
vezano K 2'50

Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade
I. dio 1463—1739 od dra. Preloga K 4'—

**Repetitorij povijesti austro-ugarske monar-
hije** od dra. Milana Preloga K 1'50

Rimsko doba u Bosni, predavanje dra. Patscha
(sa slikama) K 1'50

Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba
od dra. Ćire Truhelke K 4'—
na finom papiru K 5'—

**Naši gradovi, opis najljepših sredovječnih
gradova** od dra. Ćire Truhelke, vezano K 5'—

**Kraljevski grad Jajče, povijest i znameni-
tosti** od dra. Ćire Truhelke, broširano K 2'50
vezano K 3'50

Memoari sa Balkana 1858—78 od Martina
Gjurgjevića K 3'—

Najnoviji plan Sarajeva od A. Studničke
K —'60

Arnautske priče od dra. Č. Truhelke I/II dio
po K 1:50
vezano po K 2:50

**Proljetno cvijeće, pripovijetke za mladež od
Jurkića K 1'50**

Три приповијетке за младеж од М. Кнежевићеве К 1.—

Islam i kultura od Osman Hadžića K 1'50

Muslimansko pitanje od Anonimus-a K 1:50

Nauka o pjesništvu od dra. Dujmušića K 2:—

Put Beograd—Sofija—Carigrad od M. Alko-
vića K 2:—

Zarazne bolesti kod domaćih životinja od
dra. Kondića K 1—

Заразне болести код домаћих животиња
од дра. Кондића К 1—

**Cvijeće sa bos. hercegovačkih livada, kari-
šik za klavir od B. Kačerovskog K 4'—**

Balkanski valčik za klavir od B. Kačerovskog
K 180

Auf der Bosna, valčik za klavir od Bajatz-a
K 3.-

Sevdalinke za klavir i pjevanje od B. Kačevskog
K 3—

Sličice i profili (iz života modernog muslimana) od Hifzi Bjelevca K —'60

Pregledna karta Bosne i Hercegovine od A. Studničke K —·40

Zakon o štampi, sistematički prikazan od savjetnika vrh. suda pl. Kruszelnickog, vezano K 3·

Gradjanski postupak za Bosnu i Hercegovinu od sav. vrh. suda pl. Kruszelnickog K 10·—

Zemaljski ustav za Bosnu i Hercegovinu K —·50

Земаљски устав за Босну и Херцеговину K —·50

Zbirka aritmetičkih i algebarskih formula od Krčmara—Studničke K 1·—

Opće odredbe o dohodarstvenim prekršajima i postupak kod istih od dra. Preindla K 3·—

Osnove lijepog oblika i praktična estetika od A. Studničke K 3·50

Nauka o tvorbi ornamenata od A. Studničke K 3·50

Geometrija za obrtničke škole od A. Studničke K 2·40

Hadrović, Zemljopis Bosne i Hercegovine K 2·40

Essay-i iz područja psihološke pedagogije i estetike od Lj. Dvornikovića K 2·50

Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini od V. Čuičića K 2·—

Amerikanka, praktično pčelarenje bez rešetke od Ivana Sitarića K 1·—

U carstvu duše — listovi svojoj učenici od prof. Jagode Truhelke, vezano K 4·50